

БОРИС ПРОНИЦИН

ДВЕТЕ ЕВРОПИ

СЛАВЯНСКАТА
ИДЕЯ
ПРЕЗ ХХІ ВЕК

★ PENSOFT

БОРИС ПРОНИЦИН
ДВЕТЕ ЕВРОПИ
СЛАВЯНСКАТА ИДЕЯ ПРЕЗ
XXI ВЕК

chitanka.info

Книгата, която читателят държи в ръцете си, е един от малкото опити, направени през последните 50 години както на Изток, така и на Запад да се разчупят утвърдените културологични стереотипи в мисленето и да се погледне от един нов ъгъл върху историята на континента, на който живеем. В нея авторът прави критичен анализ на западната цивилизация, опитва се да разсее митът за нейното превъзходство над останалия свят и да реабилитира славянската идея, изпаднала за дълго в забвение по нашите географски ширини. Няма съмнение, че настоящата книга ще помогне за националното самочувствие на българина, в днешните трудни времена.

„И ето, на Изток действително загоря и засия с невиджана и нечувана още сила, третата световна идея — славянската идея, идея зараждаща се, — може би третата бъдеща възможност за разрешаване на съдбините на човечеството и Европа“.

Достоевски

Дневник на писателя, 1877 г.

ВЪВЕДЕНИЕ

1. ТЕМАТА

Тази книга има за цел да се опита да развенчае един голям мит, който вече близо хилядолетие обременява съзнанието на народите от Източна Европа — а именно митът за „вечното“ превъзходство на Запада. Идеята за оборването на подобна грандиозна фикция, респективно идеята за написването на книгата, се зароди в мен за пръв път, след като се запознах с великолепия труд на Георг Хегел „Философия на историята“, представляващ без съмнение най-доброто, което е написано до този момент в областта на морфологията на световната история. Истинско вдъхновение обаче получих, след като прочетох забележителната книга на Освалд Шпенглер „Залезът на Европа“. Ето защо, преди да бъде престъпено към същината на настоящия труд, ще бъдат накратко разгледани идеите и възгледите на този немски философ и главно неговата теория за културните възрасти, която може да послужи като своего рода ключ за разбирането на онова, което ще бъде казано впоследствие.

В началото на ХХ в. Шпенглер характеризира различните световни общества и култури като своеобразни колективни души, особени свръх организми, преживяващи периоди на раждане, разцвет, остаряване и смърт, притежаващи собствена уникална и неповторима съдба, израстващи подобно на гигантски дървета от своя майчин пейзаж и даващи своите плодове под формата на уникални изкуства, философия и знания. Немският философ изброява общо седем такива култури, от които четири минали — египетска, китайска, индийска и блискоизточна, една настояща — западноевропейско — североамериканска, и една бъдеща, която той нарича руско-сибирска.

Разглеждайки и анализирайки ги подробно, той констатира, че „живота“ на всяка от тях може да бъде разделен подобно на човешкия живот на два големи периода: период на младост, който Шпенглер нарича собствено култура, и период на старост, който може да бъде наречен цивилизация. През периода на културата развитието е интензивно, енергията на обществото е насочена навътре, това е епохата на духовните постижения, епохата на големите изкуства. През

време на цивилизацията — обратно, цялата енергия на обществото се насочва навън, развитието става екстензивно; това е епохата на умствените търсения и постижения. През културния период животът е органичен, негово средище са селата и малките градове. През цивилизацията животът става механичен, а негови главни или единствени центрове — многомилионните световни градове, мегаполисите, при което всичко останало се превръща в провинция и постепенно изсъхва. И както световният град е неизбежна съдба на малкия град или селото, така цивилизацията е неизбежна съдба на всяка култура. „Отново и отново — пише Шпенглер — се появява този тип умствено трезви, но свършено неметафизични хора. В техни ръце се намира духовния и материалния живот на всяка късна епоха. Вместо стария селянин, свързан със земята си и религиозен, се появява новия «номад» — паразит, обитател на големия град, чист, откъснат от традициите, ирелигиозен, интелигентен, безплоден“^[1]. За Шпенглер това е чудовищна крачка към неорганичното, края и смъртта. Изследвайки и анализирайки във всяко отношение историята и особеностите на обществото, към което той самият принадлежи — западноевропейско — североамериканското, той достига до нерадостния, но категоричен извод, че то не само, че не е „венецът“ на творението (както дотогава считали повечето западноевропейци), но че това общество вече е навлязло във втората, цивилизационната фаза от своето развитие. Поради това немският философ характеризира времето, в което живее, като „Залез на античността“, правейки по този начин аналогия със съдбата на римския свят.

Откакто книгата „Залезът на Европа“ излезе (това стана през 1918 г.) измина вече почти един век; много от истините в нея, които на времето мнозина възприеха като пророчески, бяха забравени или впоследствие дори отречени. САЩ и Западна Европа на фона на своето икономическо благополучие решиха, че теорията на Шпенглер вече не е актуална, а него самия го обявиха за прекалено голям песимист. Всъщност, както ще видим по-нататък, повечето от твърденията на големия мислител се потвърдиха напълно от историята и той по-скоро би могъл да бъде упрекнат в прекален оптимизъм, а не в песимизъм. Това е така, защото Шпенглер не беше взел предвид това удивително ускорение на времето, на което всички ние станаме

свидетели в течение на целия двадесети век и което никой не можеше да предвиди.

Преди да бъде направена оценка на особеностите на съвременното западно общество, ще бъде любопитно да се види как ще изглежда съдбата на Запада от гледна точка на последните стотина година — т.е. откакто немският философ написа книгата си. За тази цел обаче ще трябва да се въведе известна корекция на шпенглеровата теория, корекция, наложена от дистанцията на времето. Става ясно, че самата епоха на цивилизацията (без нейното съществуване да се оспорва като такова) е трудно да се разглежда като единно и хомогенно цяло, а е по-добре тя от своя страна да бъде разделена на два отделни периода: 1. Период на върховенство на абстрактния творчески ум — т.е. време на голямата теоретична наука; 2. Период на върховенство на конкретния творчески ум, на „чистия“ или „голия“ интелект, през който се развиват изключително практическата наука, правото и икономическите знания (за съществуването на втория период Шпенглер не можеше да се досети, защото по негово време той още не беше настъпил). Епохата на гениите за всяко висше общество започва с умственото пробуждане на дадената култура и продължава до времето, когато способността за **творческо** абстрактно мислене угасне. Така „животът“ на всяко висше общество може да се представи като последователност от три възрасти, първата, от които се характеризира с разцвет на културата и изкуствата, втората — с разцвет на философията и теоретичната наука, а третата — с разцвет на правото, икономическите дисциплини и практическата наука. Тази последователност е винаги неизменна. Ако се пренесе посочената схема върху западния свят, ще се види, че: първият период обхваща времето от XI до XVIII в., вторият — от края на XVIII до средата на XX, а третия, който все още не е завършил, започна след Втората световна война. Това напълно отговаря на схемата на Шпенглер, според която западната цивилизация започва с избухването на Френската буржоазна революция от 1789 г.

Може би най-образна представа за „биографията“ на западния свят ще се получи при нейното съпоставяне и сравнение с биографията на една предишна култура — античната. Така XI в., когато се „пробужда“ западната душа, съответства на античните XII-XIII в. пр.Хр., при което кръстоносните походи отговарят на троянските

войни. Четиринадесети век, когато се пробужда западния творчески ум, съответства приблизително на IX в. пр.Хр., а личността на Данте — най-големия гений на своето време, може да се съпостави с личността на Омир. Златният век на западната култура, обхващащ втората половина на 17-то — първата половина на 18-то столетие, отговаря на античния V в. пр.Хр., при което царуването на Луи XIV — „Кралят — Слънце“ (1638–1715 г.), съответства абсолютно точно на управлението на великия древногръцки стратег Перикъл (490–429 г. пр.Хр.), а издигането на Версай — на построяването на Акропола. Осемнадесети век (по-точно неговата последна четвърт), когато символично започва западната цивилизация (този символ е Великата Френска революция), отговаря на античния IV в. пр.Хр., а появата на Наполеон Бонапарт (1769–1821) — най-големия завоевател на новата история, съответства абсолютно точно на появата на Александър Македонски (356–323 г. пр.Хр.) — най-великия завоевател на античността^[2]. Голямата западноевропейска философия, олицетворявана от Кант, Хегел и Шопенхауер, разцъфтява в столетието, дялящо царуването на „Кралят — Слънце“ и императорстването на Бонапарт, точно както голямата антична философия, олицетворявана от Сократ, Платон и Аристотел, достига своята кулминация в столетието между управлението на Перикъл и Александър. Преходът на античния свят към римския стадий, извършил се някъде в средата на II в. пр.Хр., съответства на изместването на центъра на тежестта в западния свят от континентална Европа към Англо-Америка, изместване извършило се през първата четвърт на XIX век. Така световните градове Лондон и Ню Йорк ни се представят последователно в ролята на „първия“ и „втория“ Рим. От само себе си възниква аналогията между Британската империя, над която слънцето никога не залязва, с римската. Аналогът на епохата на великите римски императори Юлий Цезар, Октавиан Август, Тиберий, когато Рим достига апогея на своето величие, трябва да се търси в късната английска викторианска епоха и няколкото десетилетия след нея, когато изпъкват личностите на британските министър-председатели Дизраели, Лойд Джордж и Чърчил. Шпенглер дълбоко се е заблуждавал, когато е очаквал появата на западния „Цезар“ някъде около 2000 година, несъзнавайки, че всъщност още по негово време цезаровата епоха била вече настъпила. Това, както вече беше посочено,

се дължи на факта, че в края на хилядолетието ходът на времето по неведоми за нас причини силно се ускорява, което прави безсмислено точното съпоставяне на времеви отрязъци, като се започне от 1800 г. насам. От споменатия период нататък, трябва да се търси аналогия между античната и западната история само от гледна точка на ключови събития, процеси и личности, а не на времева локализация.

Ако се върнем на нашата схема, виждаме, че някъде през втората четвърт на XX в., „римското“ могъщество постепенно се прехвърля от англосаксонска Англия към англосаксонска Америка. Именно Съединените щати са страната, призвана да разпространи по целия свят европейската култура и при тях западните ценности и начин на живот се разпространяват най-широко. Америка от времето на президентите Рейгън, Буш и Клинтън, когато западното влияние и слава се разпространяват сред останалия свят до невиджани по-рано размери, съответства на Римската държава от времето на императорите Траян и Адриан, когато цялото Средиземноморие и Близкия Изток се латинизират, а римската слава достига своят апогей. Именно втората половина на XX в. е времето, когато английският език става световноисторически, както латинският става такъв през I в. от н.е. Започналата по същото време епоха на западен космополитизъм, когато тълпи от емигранти — гастарбайтери от Третия свят наводнява големите западни мегаполиси, съответства на античната космополитична епоха от първите векове на новата ера, когато Рим и останалите големи антични градове се „задъхват“ от огромния приток на роби, докарани от Изтока. Едновременно с това целия Запад е обхванат от някакъв странен култ към тялото и бясна гонитба за всякакви удоволствия, изразяващи се в невероятното развитие на спортните дисциплини и в настъпилата през 70-те години сексуална революция, които във всяко отношение напомнят на разпространилия се сред римските тълпи лозунг „Хляб и зрелища!“ (Колизеумът се строи през 75 г. от н.е.), и съпътстващата ги римска сексуална разпуснатост. С управлението на американските президенти Рейгън, Буш и Клинтън, което както вече видяхме съответства на управлението на римските императори Траян и Адриан, изглежда завършва и последният от кулминационните периоди на западната цивилизация. Оттам нататък могат да следват само периоди на нестабилност и постепенен упадък, както проличава от римската история след II век.

И така, както се вижда, от времето на голямото западно изкуство ни делят три-четири столетия, от голямата западна философия — две столетия, от голямата теоретична наука — едно столетие. Времето на гениите в западната история по всичко личи, е безвъзвратно отминало още преди повече от половин век. Последният наистина велик западен учен — Айнщайн, последният велик художник — Салвадор Дали, последният голям писател — Томас Ман, последният голям композитор — Карл Орф — всички те са творили в първата половина на ХХ в. Днес всички са интелигентни и всички са посредствени. Само до преди 90–100 години Европа е била тотален мозъчен център на света. Сега нейното превъзходство е чисто икономическо, днес тя е само една огромна планина от техника, като всичко останало са лаври от миналото. Научно-техническата революция от последните 30–40 години се дължи изключително на прилагане в практиката на големите научни открития, направени в самото начало на ХХ в. И все пак, това е все още будност. Последната будност, след което идва само старческото вцепенение — византизма. Византия е съдбата на Западна Европа. Налице са вече всички признаци за това — разделената някога на множество държави Европа се обединява в наши дни в Европейски Съюз, също както някога разделеният и вечно враждуващ гръцки свят благодарение на римското владичество се появи на световната сцена през IV в. като единна и централизирана империя. Временният подем, наблюдаващ се в европейския запад през последната четвърт на ХХ в., наподобява във всяко отношение духовната консолидация и ръст на гръцкия национализъм от II–III в., когато се оформи бъдещата византийска послекултура. Един малък и допреди това почти неизвестен град — Брюксел, изведнъж става столицата на обединена Западна Европа, също както 1700 години преди това един друг малък провинциален град — Константинопол, се превръща в столицата на обединената гръцка империя. По-изразителен пример за ставащото в Европа едва ли може да бъде намерен. И ако Западна Европа по всичко личи ще просъществува като велика сила (но вече единствено и само в политически и икономически смисъл) още доста векове, то само след сто години Америка едва ли ще бъде и второстепенна сила. Изглежда шумно оповестеният през 1989 г. от американския политолог Франсис Фукуяма „край на историята“ трябва да се тълкува само като край на западната история, а не на

общочовешката, която не може да има никакъв край. Такава е равносметката на едно славно съществуване, продължило цели хиляда години.

Но струва ли си за нас, хората от другите незападни култури (автора все пак също принадлежи към една от тях), да съжаляваме за предстоящия залез на атлантическата цивилизация? Едва ли. Ако погледнем по-трезво, ако се опитаме да анализираме случващото се със собствените си мозъци (нещо, което за последните хиляда години почти не сме правили), ще прозрем, че историята на Запада, сравнена с историята на великите цивилизации на древния Изток, като Египет, Вавилон, Персия и Индия, представлява всъщност хронология на едно **непрекъснато грехопадение**, изразяващо се в **непрестанна материализация и меркантилизация** на живота. Именно по вина на Запада човечеството попадна под най-позорната и гнусна тирания, която до този момент то беше преживявало — тиранията на **парите** и печалбарството. Тъй като съвременният човек от епохата на капитализма има постоянно работа с пари и мисли само за тях, отделните материални обекти, всичко в обективирания свят той свежда към неговия общ измерител — паричната единица. За днешния човек, да разбере някой обект, е равносилно на това да си отговори на въпроса колко пари струва той. Днес времето е пари, здравето е пари, животът е пари, изкуството е пари, щастието е пари, стойността на всичко се измерва с пари. Вече няма култура, има само пазар на културни стоки, няма произведения на изкуството, а само бакалски изделия, които трябва да се продадат. Днес вече алчността не се счита за порок, а егоизмът е висша добродетел. Или казано с други думи, съвременният свят служи само на един бог — Мамона, и в негова чест той издигна новите си храмове — огромните здания на банките, транснационалните тръстове и застрахователни компании, извисяващи се над всичко и господстващи над околния пейзаж, както едно време готическите катедрали се извисяваха над християнските градове. Разбира се, новият култ изисква и нов тип хора. Култът към парите разви егоизма и индивидуализма на хората до патологична степен, единното някога общество се разби на атомизирани индивиди, а на мястото на някогашната колективна солидарност и колективна ценностна система се появи новият тип човек — индивидуалистът печалбар, с основен лозунг „След мен и потоп!“. Във всяка точка от

планетата, където проникне западното влияние, тази история се повтаря отново и отново. Но Западът не се спря дотук, а разви и един друг, не по-малко опасен култ — **култа към машината и техниката**. Благодарение на машините — тези странни от метафизична гледна точка същности, които единствени във вселената не са създадени от Твореца, а от човешки ръце, той придоби могъщество и самочувствие, самозабрави се и се помисли за бог. Западният човек, благодарение на техниката стана господар на този свят, но забрави за другия — висшия. Планетата беше осеяна с фабрики и заводи, покрита с урбанистични чудовища и безкрайни пътища, облика на земната суша беше кардинално изменен — но стана ли от това човекът по-мъдър и по-нравствен? Западът създаде един бездушен машинен свят, но последният, въпреки всичките си технически чудеса, стои в много отношения несравнимо по-ниско от великите цивилизации на Древния Изток. И това не са празни думи. Време е най-после човечеството да проумее, че никакви космически кораби и самолети, че никакви компютри и електронни машини не могат да дадат морал и да заменят нуждата от духовност. Компютърът не е нищо повече от едно модерно оръдие на труда — ново рало или кирка на съвременното, но нищо повече. С неговата поява не се изменя нито вселената, нито нейните вечни закони. Вярата в научно-техническия прогрес, в икономическото развитие или по-общо казано вярата, че светът може да бъде изменен и подобрен с външни средства е дълбоко погрешна и утопична, но тя изглежда е заложена в кръвта на западния човек. Тази заложба беше гениално уловена и описана от Гьоте, в неговия „Фауст“, където главният герой придобива временна власт и могъщество в този свят, но цената за това беше, че той загуби душата си. Ако западните общества не се спрат навреме, те ще пренесат и в космоса (както това рисуват техните фантасти) своя бездушен, студен технотронен свят, където разни технически чудеса от рода на „телепортация“ и придвижване на немислими космически разстояния се съчетават с удивително ниско развитие на съзнанието, със социално неравенство и войни. Всъщност света, който рисува научната фантастика, и от който толкова много хора се възхищават, стои почти във всяко отношение по-ниско, отколкото значителна част от древните нетехнически цивилизации. За какво е нужна цялата тази техника, ако го няма духът? Какво от това, че днес има компютри, които могат да правят сто милиарда операции в

секунда, а след тридесет години ще правят сто трилиона, ако човекът е загубил връзката си с висшите светове, които са неговия истински дом. Изглежда Западът не вижда никакви алтернативни пътища за развитие на човешката цивилизация, освен този на безкрайното техническо натрупване и усъвършенстване, на неограниченото икономическо развитие. Впрочем самият термин „развита страна“ трябва да бъде коренно преразгледан, той заблуждава хората. Какво значи „развита страна“ и какво значи „развитие“? Както ще видим по-късно, икономически развита страна от философска гледна точка е страна, натрупала значителни количества изкуствено трансформирана материя, а слаборазвита е такава страна, която акумулира по-малки количества изкуствено трансформирана материя. Следователно превъзходството на Запада е само един балон, пълен с въздух — външна форма без вътрешно съдържание.

Но ако Западът има особено непростим грях, то той е в областта на **деградацията на човешките знания**. Великата и трансцендентна мъдрост на Изтока, на християнската религия беше подменена с безбожната и утилитарна наука, изпадаща в истерия при всеки намек, че във вселената съществуват неща, които не могат нито да се видят, нито да се пипнат. Критериите за научно доказателство и въобще самия термин „доказателство“ са напълно допотопни и вече не отговарят на нуждите на бъдещето. Съвременните учени изучават галактики и звезди на милиарди светлинни години, но не знаят нищо за природата на мислите и чувствата. Мозъкът е същата „черна кутия“, каквато беше и преди сто години. Днешната астрономия в известен смисъл знае за устройството на вселената по-малко, отколкото един средновековен арабски астролог, изучаващ невидимото влияние на небесните тела върху човешкия живот (за официалната наука обаче, тези неща, разбира се, са фантазмагории, защото не могат да бъдат доказани). Съвременният човек вярва на сетивата и разума си, но не вярва на духа си. Ако разумът му казва, че две успоредни прави никога няма да се пресекат, той ще му повярва, но ако вътрешният глас му нашепва, че чувства присъствието на отвъдния свят, той няма да му се довери.

Другата вина на науката, или по-точно на науката в нейния западен вариант е, че тя **раздробява единното** някога **знание** на хиляди дребни парчета, които колкото повече се специализират и задълбочават

в своята тясна област, толкова повече изгубват от своя кръгзор общото и неделимо знание, пълната и следователно единствена истина за нещата, т.е. толкова по-неистинни стават те. Това е като дървото и гората: колкото повече се съсредоточаваш върху отделното дърво, толкова повече забравяш за гората. Съвременният човек гледа на явленията в природата с очите на биолог, химик, художник или физик, но не и с очите на цялостния човек. Днешните хора са един вид духовни инвалиди, частични личности. Науката, която има значителна вина за тяхното идейно оформяне, вече е най-голямата пречка за развитието на знанията. Учените се превърнаха от най-прогресивната и новаторска някога, в най-консервативната в наши дни част от обществото, неспособна да прозре новите пътища на знанието. Нейните институти не са никакви „храмове на знанието“, а истински гробища на духа, самото влизане, в които, изпълва човека с чувство на нещо потискащо и мъртво. С развитието на генното инженерство те вече се превръщат и в най-голямата заплаха за бъдещето.

По въпроса с **биотехнологиите** за пръв път така ясно проличава безсилието на материалистичната цивилизация и въобще на светския хуманизъм. Светският хуманизъм, който преди двеста години заема мястото на християнския (истинския хуманизъм може да бъде само религиозен) не може да проумее, че правата на творението не могат да стоят над правата на Твореца, че правото на Твореца да създава формите на живот стои над правото на здраве и живот на човешкия индивид. Единствено религията и религиозността могат да спасят човечеството от попълзновенията на генното инженерство.

И така, ако обобщим всичко казано дотук, ще видим, че Западът съвсем не е онази обетована земя, за която дълго време ни се представяше. Неговото превъзходство е мираж. Време е най-после да бъде казана истината за него — а именно че той е една **банкрутирала материалистична цивилизация**, стояща в повечето отношения много **по-ниско** от старите източни общества, цивилизация по-нататъшното преклонение, пред която може да бъде много опасно. Време е човечеството да отрезвее и да престанат да му се привижда блясък на злато там, където има само евтин и долнопробен месинг.

Най-важният въпрос, на който обаче трябва да се отговори, е какво повече може да предложи атлантическата цивилизация отсега нататък на света? След като разпространи универсалните принципи на

свободата и правата на човека сред останалия свят, с което изпълни своята велика световноисторическа мисия и си заслужи вечна слава, Западът не може да предложи на света вече нищо повече от едно безкрайно нарастване на материалното богатство, безкрайно натрупване на все повече и повече материални блага, бясно препускане по пътя на консумативизма и в крайна сметка тотално израждане на човешката същност. Защото може ли материалното благополучие да е истинска цел на личния и обществения живот? И не е ли всяко прекомерно богатство аморално? Повечето от западните народи преминаха границата на допустимото богатство и въпреки това, вследствие на възможностите, предоставени от новите информационни технологии, благодарение на информационната революция от 90-те години, те започват вече да бленуват за някакъв нов икономически растеж без граници, за нова икономика без рецесии и т.н. Едва ли може да има по-погрешна представа за информационното общество от тази.

Големият въпрос е в това, може ли една материалистична цивилизация с толкова фалшива ценностна система, цивилизация, която отрича съществуването на висшия свят, да обезпечи бъдещото развитие на човека? Категорично не! Изглежда на границата на второто и третото хилядолетие трябва да настъпи разместване на големите културни „тектонични плочи“, да бъде намерено общество — заместник на Запада, което да се нагърби с изпълнението на новите повели на времето. Но кое общество може да стане такъв заместник? Обществото на великия стар Изток с неговата безсмъртна мъдрост? Не, то отдавна се е изчерпало и няма достатъчно вътрешни сили за такова велико дело. Тогава кое?

Изглежда, както винаги в историята, спасението на света ще дойде ненадейно оттам, откъдето най-малко го очакваме. Колкото и да прозвучи изненадващо за много славяни, става въпрос именно за онази част от света, към която ние самите принадлежим (все пак авторът също е славянин) и която не без основание може да се нарече „Новият Изток“ — Източна Европа. Ако западноевропейските мореплаватели преди петстотин години откриха морския път към Индия и Китай, то на нашите славянски народи изглежда предстои да открият духовния път към Изтока, да възстановят забравените пътища към неговото знание. И това не са празни думи.

Източна Европа, славянският свят е най-младата част от света (XX в. за народите от тази част на континента отговаря приблизително на XV в. от западноевропейската история). Ние сме 300 милиона и сме разпръснати на необозримите пространства от Средиземно море до Тихия океан, от Балтика до Китай. И въпреки различните културни натрупвания, въпреки разликите в историческата съдба на населяващите я народи, на цялата тази огромна територия живее и господства единен дух. Има множество славянски народи, но има само една славянска нация. И макар до този момент тя да не е могла да се прояви и реализира пълноценно поради засенчващото влияние на Запада, то при по-внимателен поглед могат да се преброят вече почти **четири века** съзнателна история, отличителна особеност, на която е, че периодите на будност се редуват с периоди на летаргия (понастоящем изглежда живеем в края на втория такъв „летаргичен“ период).

При сравнително съпоставяне със западната история виждаме, че: най-голямото държавно образувание на славянското предвремие — източно славянската държава с център Киев (IX-XIII в.), съответства на франкската империя на Меровингите и Каролингите (V-IX в.), при което управлението на великия киевски княз **Ярослав Мъдри** (978–1054 г.) отговаря на царстването на франкския император **Карл Велики** (742–814 г.). Славянската душа се пробужда някъде в средата на XV в., както западната извършва това четири века по-рано (в средата на XI в.), а **Московска Русия** от XV-XVII в. съответства на **Свещената римска империя** на германския народ в периода XI-XIII в. При това разразилото се в самото начало на седемнадесетото столетие (1604–1613 г.) московско смутно време отговаря абсолютно точно на немското междуцарствие (interregnum) от средата на XIII в. (1254–1273 г.). Следва едно столетие летаргия (XVIII в.), причинена от разтърсващите реформи на Петър Велики. Славянският колективен ум се пробужда в самото начало на XIX в., но вече в **Петрова Русия**, която без съмнение съответства на **ренесансова Италия** от XIV и XV в. С това започва епохата на славянския гений, при което личностите на **Достоевски** и **Лев Толстой** съответстват на тези на Данте и Петрарка, а руските социални утописти от XIX и началото на XX в. — на италианските хуманисти от XIV и XV в. И точно тогава, когато вече се говори за ново северно възраждане, незнаяно откъде идват

болшевиките и консервират Източна Европа за цели седемдесет години, превръщайки я в наказателния лагер на света.

Но славянският свят ще възкръсне, защото очевидно по волята на провидението той е избран да извърши духовното възраждане на човечеството и да възвърне колективния принцип в обществените отношения. Ако епохата на Истока можеше да се нарече епоха на духа, епохата на Запада — епоха на разума, то славянската епоха изглежда ще бъде епоха на чувството. Пелената от мистика трябва отново да се спусне над света.

Разбира се, за да се осъществи всичко това е нужно да се изпълни едно важно условие. Много важно е нашите народи да се избавят от комплекса си за малоценност по отношение на Запада, да престанат да се държат като сираци, които постоянно си търсят настойник в негово лице. Още Достоевски казваше, че поляците и чехите, копирайки западноевропейската цивилизация, внасят смърт в собствените си корени, защото тя не може да се слее в здраво цяло с народния им характер, със самобитния и съвсем различния по своята същност полски и чешки народен дух. И до ден-днешен славянските народи продължават да внасят по същия начин такава отрова в своите корени. Неслучайно Полша — тази толкова млада и удивително жизнена страна с безспорно колосално бъдеще, до този момент не е дала почти нищо на Запада, а само е възприемала влияния от него. Същото важи и за Чехия, Словакия, Хърватия и останалите латинизирани славянски страни. Изглежда отношението между западна и източна Европа може да се сравни с отношението между две съседни дървета на различна възраст: когато едното е пораснало повече от другото, то го засенчва. Именно това е и основната причина до този момент западно славянските народи да не могат да се проявят в достатъчна степен на културното поприще.^[3] Когато славянинът отсече „засенчващото дърво“ (мислено, в съзнанието си), ще види как пред кръгозора му ще се открият необятни и още неподозирани хоризонти. Време е най-после славянските народи да разберат, че евроцентризмът е най-голямата пречка за изграждане на нова, по-одухотворена култура. Трябва най-после нашите народи да проумеят, че Западът е един потъващ кораб, за когото е опасно и безперспективно повече да се държат. Ето защо днес въпросът на Толстой: „Богу или Мамону?“, душата или парите, звучат повече от всякога актуално.

С това всъщност беше формулирана първата основна задача на настоящата книга — както да се докаже съществуването в европейския Изток на самостоятелна, различна от западната, славянска култура, така и да се направи обстоен сравнителен анализ между западноевропейското и източноевропейското общество. Втората, но не по-малко важна задача е да се опитаме в известен смисъл да прогнозираме бъдещето и по-точно да конструираме в най-общи линии такъв икономически модел, който ще е най-пригоден за народите от Източна Европа, тъй като очевидно капиталистическият е неподходящ и вреден за нея.

Но преди да пристъпим към същинската част на книгата, трябва да дефинираме и да разясним някои основни термини и изрази, като **духовност и бездуховност, колективизъм и индивидуализъм, мистична и материалистична цивилизации**, без които разсъжденията по-нататък не биха могли да бъдат разбрани правилно.

[1] Шпенглер, О. *Закат Европы*. М., 1993, т. 1, 165. ↑

[2] Сходството между тези двама пълководци се усилва допълнително от факта, че и двамата не принадлежат към народите, от чието име те извършват походите си. Александър, както е известно, е бил македонец, а не грък, а пък Наполеон — корсиканец, а не французин. ↑

[3] За съжаление този факт беше забелязан преди шестдесет години и от идеолозите на германския фашизъм и стана оправдание за страшния геноцид, на който те подложиха народите от Източна Европа. ↑

2. ЗА СЪЩНОСТТА НА БОГА, ЧОВЕКА И ОБЩЕСТВОТО

2.1. ЗА БОГА

В основата на всичко съществуващо се намира **абсолютният дух**, или душата на вселената, или това, което милиарди хора по цялата планета наричат бог. Духът е първопричината и прародителят, крайната цел и същността на вселената. Той не е същество, а особена **първосубстанция**, която „уплътнявайки се“ поражда материалната и другите по-груби субстанции, които се явяват вторични по отношение на бога.^[1] Но абсолютният дух не бива да бъде наричан и „субстанция“ в истинския смисъл на думата. Ако материалната и другите груби субстанции по своята същност са множествени и се състоят от елементарни частици, то духовната субстанция представлява **единна и всеединна, безусловна и неограничена от нищо чувстваща същност.**^[2] Тъй като духовната субстанция е всеединна, за разлика от материята, тя се намира извън всякакви форми, т.е. съществува само един бог, само една форма на бога и само един дух. Но не трябва да се смесва богът с вселената. До сътворението бог е Абсолют, след сътворението той е абсолютният дух. Сътворението е резултат от своеобразно „уплътняване“ на духовната първосубстанция, вследствие на което се образуват **материалната, енергийната, светлинната** и другите низши субстанции. Особено място в случая заема **разумната** субстанция, или прословутата „абсолютна идея“ на Хегел. Абсолютната идея обаче не може, както мислеше великият немски философ, да бъде първопричина на вселената, доколкото разумната субстанция е също вторична по отношение на духовната. (В това отношение истината е на страната на Шелинг, който говореше за ирационалното, мистичното начало на вселената.)

Пример за такъв род преходи между различните субстанции е превръщането на материята в енергия вследствие на ядрената реакция

или превръщането на светлината в енергия на слънчевите батерии. Както вече доказа квантовата физика в началото на XX в., радиоактивните атоми са твърде нестабилна материя, своего рода междинно състояние между материята и енергията. По аналогичен начин се извършват и преходите между останалите, по-фини субстанции (разбира се това не може да се докаже с никакви сетива или лабораторна техника, тъй като всяка техника е изградена от материя). **Висшите светове** — това са светът на духа и светът на разумната субстанция, а земния свят — това е светът на материалната и енергийната субстанция с техните форми.

Тук няма да се спираме по-подробно на тези въпроси, тъй като те се явяват предмет на специална наука.

[1] Всички по-нататъшни изводи в тази глава са направени както на базата на знанията, натрупани през вековете от окултната наука, така и на базата на индийската философска система Веданта, представляваща без съмнение най-висшата точка, до която е достигало някога човешкото умозрение. ↑

[2] Това разбирали по-добре от всички древните индуси, които, за разлика от християните и мюсюлманите не направили грешката да превръщат бога (или „Брахмана“, както те го наричали) в личност. Чистият дух стои над всяка личност, която подразбира присъствието у бога и на по-груба, отколкото духовната субстанция. Това не означава, че бог не може временно да приема и личностна форма (в своите инкаркации), но означава, че неговата вечна, трансцендентална форма е безлична, т.е. Той стои над всякакви човешки представи. Най-голямата грешка на монотеистичните религии с тяхната теза, че висшата същност на вселената трябва задължително да прилича на човека. ↑

2.2. ЗА ЧОВЕКА

Човекът представлява едно по-миниатюрно копие на вселената. Той по своята същност е **триединен**, тъй като се състои от три принципа: духовен, умствен и телесен. **Духът — това е богът, въплътен в човека** и всяко друго живо същество. Те представляват само различни имена за означаване на едно и също нещо. А тъй като всички същества във вселената са одухотворени, то всички те са само части от едно неделимо цяло — бога. Най-образно това е обяснено от В. Белински:

„Него (бога. — Б.пр.) никой не го е виждал, но той е във всяко свято движение на сърцето. Светът, или вселената, е неговият храм, а душата или сърцето на човека са неговия олтар, престол, неговата светая светих. И така, търси бога не в храмовете, създадени от хората, но го търси в сърцето свое, търси го в своята любов“^[1]. „Царството божие е вътре във вас“ — е казано в Библията. „Ти и Аз сме едно нещо“ — е казал Христос. Всяко същество е едновременно относително и абсолютно, в него пребивава цялото, и едновременно то е обособена част от цялото. Най-добре можем да разберем разликата между абсолютния и човешкия дух, ако си представим бога във вид на духовно слънце, чиито безчислени лъчи, прониквайки в материалния свят и „обличайки“ телесни и разумни „обвивки“, създават хората и останалите същества във вселената. Но за разлика от светлинните лъчи, които представляват движещ се поток от елементарни частици, прекъсващ своята връзка със светлинния източник веднага след излъчването си, то божествените (т.е. духовните) лъчи представляват неподвижна, статична субстанция, която никога не прекратява своята връзка с източника си. С други думи тези божествени лъчи са идентични със самия бог. Когато възниква едно човешко същество, божественият лъч се „удължава“ в посока към материалния свят, а когато човек умира, телесната и умствената обвивка се отделя от него и „скъсявайки“ се лъчът се прибира към своя източник, макар и тази връзка с него никога да не се е прекъсвала напълно. Тъй като в известен смисъл човешкият и абсолютният дух са едно и също нещо, то първият се отнася към втория не като към обект, а като към субект,

поради което казваме, че той не „отива“ при него, а по-скоро се прибира при него (при себе си), изменяйки само своята форма и сливайки се напълно с абсолютния дух. И както всеки светлинен лъч при завръщането си към своето основно „тяло“ се самоунищожава, така и целта на човешкия дух е собственото му самоунищожение, като резултат от сливането с бога.

Що се отнася до втория принцип на човека — неговия **ум** или **его** (изграден от съответната невидима субстанция), то той по своята същност е противоположен на духа. Именно егото е онзи глас, който казва „Аз съм“, именно то създава чувството за обособеност на човека. Ако духът „живее“ в знанието и той е самото знание, то умът **служи за достигане на знанието**, той е създаден за обясняване на законите на материалния свят. Ако във вселената съществува само **един** дух, то егото е безчислено множество.

Тук няма да се разглежда третият човешки принцип — тялото, тъй като неговата структура е известна на всички.

[1] **Белинский, В. Г.** *Полное собрание сочинений*. М., Акад. наук СССР, 1953, т. 9, 51. ↑

2.3. ДУХОВНОСТ И БЕЗДУХОВНОСТ, КОЛЕКТИВИЗЪМ И ИНДИВИДУАЛИЗЪМ

След като беше изяснена природата на духа и егото, може вече по-лесно да бъде разтълкуван смисълът на понятията „духовен“ и „бездуховен“ човек, „колективист“ и „индивидуалист“.

Духовният човек е такъв човек, при който егото (умът) е **обърнато навътре** — по посока на духа. Разбираемо е, че той вижда лесно единството на всички живи същества, намира се по-близо до морала и висшия свят, живее за бога, т.е. за цялото (онзи, който живее за духа, той живее за другите хора, тъй като тяхната висша същност е същата тази душа (дух), пребиваваща и в самоотреклия се). Духовните хора са винаги идеалисти по натура, те отдават на идеите огромно значение. За тях отвъдният свят е една несъмнена реалност.

Обратно, **материалистът** е такъв човек, при който умът е **насочен навън** — към обективирания материален свят. А тъй като обективираният свят е винаги множествен, такъв човек не вижда единството на всичко живо. Материалистите живеят изключително за земните блага, за личната си изгода. Те са винаги прагматици по натура. Духовните хора възприемат всичко чрез душата, а материалистите — чрез мозъка и при тях умът се превръща в своего рода център на тежестта на цялото им същество. Такива хора естествено не вярват в съществуването на висшия свят (т.е. не усещат неговото присъствие).^[1] За тях той е плод на въображението, на нездравата фантазия.

В свършено друга плоскост трябва да се разглежда другият основен въпрос — въпросът за **колективистичното и индивидуалистичното съзнание** (ум). Тъй като в случая става дума за **формата** на ума, трябва да се има предвид, че тази форма сама по себе си няма никакво отношение нито към духовността, нито даже към морала, тъй като всеки ум по дефиниция е студен.

И така, **колективистичният ум** е такъв ум, който разглежда отделния човек като **единица**, а обществото — като **множество**. А доколкото **количеството** за него е фактор от първостепенно значение, той смята обществото и неговите интереси за по-важни, отколкото

отделните индивиди с техните лични интереси. За такова съзнание е в сила принципът: „Аз живея за мнозинството, защото то е мнозинство“. Съвсем логично е човек, обладаващ колективистично съзнание, да не счита и самия себе си за особено ценен, да е готов на самоотречение в името на общото благо. Великото качество на колективиста е неговата способност да преодолява своето „Аз“, своя егоизъм и даже да се самопожертва. Но човек, който не уважава отделното и частното, не е способен да уважава и отделния частен индивид, не е способен да съзира в него някаква самостоятелна ценност. В това всъщност се състои и отрицателната страна на колективното съзнание.

Откъде произтича това неразбиране на ценността на отделния индивид, неговото недооценяване? Въпросът е там, че голото колективистично съзнание, ако то е загубило връзката си с душата, вижда единствено външния обективиран свят, то не забелязва единството и тъждеството на всички хора, не забелязва, че всъщност болшинството, количеството, колективните формации, както и самите индивиди **не съществуват в истинския смисъл на думата**, че те са илюзорни от гледна точка на висшата реалност. За бог ценността на един милион души не стои по-високо от ценността на едно отделно човешко същество, доколкото те са одухотворени от една-единствена духовна същност, един-единствен дух, проникващ, цялата Вселена. Количеството просто не съществува за бога. Човек, който живее за отделни хора (стига само те да не са негови роднини, защото тогава вече се намесват инстинктите), обича ги, който е готов да се самопожертва за своя ближен, той неизбежно служи на цялото, защото както и патриотът, жертващ себе си в името на родината, той е съумял да удържи победа над своето Аз, да надвие своя егоизъм. За съжаление тази истина е недостъпна за голото колективистично съзнание, загубило връзката си с духа. Няма нищо по-велико и съзидателно от колективното съзнание, действащо в подчинение на духа, но няма и по-страшно нещо от колективно съзнание, откъснато от духовността, защото то може да оправдае жертването на милиони хора в името на илюзорното „мнозинство“. Колективистичното съзнание може да се оприличи на ядрената енергия, която може да бъде използвана за благото на обществото, но може и да се превърне в средство за неговото самоунищожение.

Никакво обществено благо обаче не може да донесе втория основен тип съзнание — *индивидуалистичното* съзнание. Индивидуалистичното е такава емоция, която счита себе си за център на вселената. То прилича на ненаситна паст, искаща да погълне всичко, което се намира в обективирания свят, то сякаш „всмуква“ всичко (оттук се поражда и чувството за собственост). Хора, притежаващи такава емоция, мислят, че целият свят гравитира около тях, те са самовлюбени, способни да живеят само за себе си и не уважават нищо друго, освен своето Аз. За тях нито обществото, нито другите индивиди имат някаква ценност.

Самовлюбеността е такава черта, която не трябва да се бърка с достойнството. Достойнството е черта на духа, самовлюбеността — плод на егото (ума). Човекът с достойнство е такъв човек, който осъзнава факта, че в него пребивава абсолютът. Достойнството не зависи от общественото положение на индивида. Обратно, за самовлюбеността са нужни външни успехи — материални и социални. Такива външни успехи се възприемат от егото като доказателство за неговата собствена значимост и ценност. Подобни успехи са винаги лични, те се отнасят до личността, т.е. до Аза. А духът е надличен и поради това е напълно безразличен към външните постижения и успехи. Ето защо дори хора с твърде ниско обществено положение могат да имат достойнство. Ако достойнството е положително, то самовлюбеността без съмнение е отрицателно качество.

[1] Въобще думата „вяра“ има малко противоречив характер и може понякога да бъде използвана против самите вярващи (така например по времето на Просвещението атеистите твърдяха, че вярват онези хора, които не могат да си обяснят нещо. Всъщност вярата — това е вътрешното чувство за присъствието на отвъдния свят). ↑

2.4. ВИДОВЕ ОБЩЕСТВА НА БАЗАТА НА ДУХОВНОСТТА И ФОРМАТА НА СЪЗНАНИЕ. ОСОБЕНОСТИ НА ДУХОВНОТО ОБЩЕСТВО

Следващият въпрос, който трябва да бъде разгледан, това е въпросът за съществуването на духовни и материалистични, колективистични и индивидуалистични общества. Тези термини съвсем не се употребяват случайно, тъй като вече разгледаните качества са **етнически** и **географски обусловени**. Но преди да бъдат анализирани тези култури и общества, трябва накратко да се обясни какво е въобще това „култура“ в светлината на предишните разсъждения.

Културата (цивилизацията) представлява съвкупност от човешки същества, чиито дух и его (ум) са свързани помежду си по точно определен, напълно уникален за нея начин и които човешки същества са събрани по волята на Провидението върху дадена географска територия. Именно това уникално за всяка голяма култура съотношение между умствения и духовния принцип в тяхната цялостност, може да бъде наречено „**Душата**“ или **колективната праформа** на тази култура. Колективните души могат да бъдат сравнени с кристали, всеки от които пречупва светлината, паднала върху него, по точно определен, характерен единствено за него начин. Така поради различното пречупване и деформация на образите от външния свят, самият този свят в очите на китаеца, индиеца, арабина или западноевропейеца ще изглежда съвсем различно. Например представите за красиво и грозно, мелодично и немелодично, правилно и неправилно, а оттук и критериите за изкуството, културата, знанието, ще бъдат твърде различни за различните народи.

Знаейки всичко това, можем вече спокойно да пристъпим към подразделянето на обществата на различни категории, съгласно техните главни особености. В най-общи черти на планетата могат да се открият (или по-скоро можеха да се открият, докато западния свят не ги обезличи и асимилира) три типа такива общества (култури):

1. **духовно колективистично общество**, чиито представители са (или по-точно бяха) народите на повечето източни страни: Индия,

Израел, Иран, арабския свят, а в далечното минало — Древния Египет и Вавилон. Руското общество в състоянието си до 1917 г. също влизаше в тази категория.

2. **материалистично колективистично общество**, към което могат да се отнесат Китай и Япония, а в миналото — Съветска Русия.

3. **материалистично индивидуалистично общество**, което включва Западния и отчасти Античния свят.

Естествено обзорът на тези социуми трябва да се започне с духовния социум. За **духовното колективистично общество** е характерно, че то се управлява от религията, че интересът на съставлящите го хора е насочен към отвъдния свят, а земният живот се разглежда от тях само като временен етап, като нещо преходно (поради това той няма за тях особено значение). Всички народи от този тип чувстват присъствието на висшия свят така ясно, както материалистическите виждат материалния свят. И подобно на това как последните провъзгласяват невидимите същности за илюзорни, някои духовни култури отиват в другата крайност, провъзгласявайки обективирания свят за чувствена илюзия. Източните общества се интересуват само от въпросите на вечното и непреходното, те се управляват от идеите и идеологиите.

На Изток божественото винаги е потискало човешкото, а общото и множественото — единичното и частното. За стария източен човек — бог, обществото и държавата като абстрактни същности винаги са стояли над всичко лично, конкретно и дребнаво. В такова общество основната ценност и стремеж са животът за цялото, приоритетът на държавното над частното. От философска гледна точка духовното (и материалистичното също) колективистично общество е съставено сякаш не от индивиди, а от родове и общини. Селската община се явявала най-малката му градивна единица, тъй като тя имала такива права и задължения, които в индивидуалистичното имал индивидът. Общината била както обект, така и субект на законите и законодателството. Индивидите нямали и не искали да имат голяма самостоятелност, те доброволно подчинявали своите интереси на тези на общината. Но това не означава, че тях не ги уважавали и ценели. Напротив, в общество, в което колективното съзнание на хората се съпровожда от духовност, животът на човека, както и животът на всяко живо същество е свещен и покушението върху него се счита за най-

тежко престъпление. Поради това в такива народи се осъжда даже употребата на месото за храна и те са традиционно вегетариански (най-типичният пример е Индия). Това всъщност е и **най-висшият тип общество**, защото при него служенето на общото благо се съчетава с уважение към отделния индивид.

Съвсем друга ситуация възниква в онези общества, при които колективизмът се съчетава с **материализъм** (например китайското общество). В тези случаи колективното съзнание на хората напълно и без остатък, пренебрегвайки всичко друго, се ориентира към своя възлюбен обект — държавата. Поради това такива общества лесно могат да попаднат под внушенията на разни масови идеологии, привидно защитаващи общото благо и правата на мнозинството, но които оправдават и даже препоръчват жертването на отделни хора в името на общото процъфтяване. Най-известните такива идеологии са конфуцианството и комунизмът. За да не се допуска в бъдеще възникването на такъв род прелъстителни идеологии, е необходимо правилно да се разбере същността на колективизма. Трябва да се проумее, че божията воля е всеки човек **доброволно**, по пътя на свободната воля да достигне до истината за илюзорността на своето аз, до необходимостта да живее за над лични, колективни реалности. Всяка насилствена колективизация на живота в този смисъл е антибожествена. Но както забелязва още Хегел, проблемът на китайския и другите материалистични колективистични народи от древността се състоял в това, че отделните хора в тези народи **не знаели**, че са свободни, тъй като те не притежавали самосъзнание, без което е невъзможно да се разбере какво е това свободна воля. В осъзнаването на този велик принцип, т.е. в **доброволното** осъществяване на колективистичното общество като съюз от самостоятелни индивиди се състои и основната мисия на славянските народи.

Следващият въпрос, който трябва да бъде накратко разгледан, е въпросът за отношението на духовните народи към законите и тяхната степен на законопослушност. При това е наложително да се каже, че съществуват само два вида закони: вътрешни или морални, т.е. законите на сърцето, и външни, създадени от разума. Ясно е, че в духовните общества могат да се уважават само вътрешните, нравствените, но в никакъв случай не и външните закони. Известната руска поговорка: „На Запад законът е бог, а в Русия бог е законът“

може да бъде отнесена в най-голяма степен именно към традиционния Изток. Разбира се, в старите азиатски общества са съществували и външни закони, но там хората не са изпитвали никакъв респект към тях, защото всеки се подчинявал на общото благо и не изпитвал нужда от външна намеса за потискане на своите лични интереси (в случай че те противоречали на държавните). Но, разбира се, в бъдеще законопослушността и дисциплината ще бъдат нужни и на народите от Азия поради сложността на индустриалното общество (да си спомним тоталния безпорядък по улиците на големите ориенталски градове, който силно пречи на трафика) и като допълнителна гаранция за съблюдаване правата на личността (има случаи, когато само съзнателността е недостатъчна).

Ако духовните хора могат да съблюдават някакви закони, то това са свещените закони. Например арабите съблюдаваха Шериата, защото той има божествен произход. Религиозните закони са междинни по своята същност — те не са нито вътрешни, нито външни закони. Ако шериатското право беше само граждански законов кодекс, никой в арабския свят не би тръгнал да го съблюдава. Но религията го превръща в особена разновидност на вътрешния закон.

Що се отнася до *политическото устройство* в източните общества, то най-разпространената форма на управление там била абсолютната теократична монархия. В тези общества държавата се образувала заради желанието на индивидите за **единение и съвместен живот**. Поради това понятно е, че в такива държави желанието за сепаратизъм било силно приглушено и самите те били твърде обширни по своята територия (намаляването на размерите на някои азиатски държави се извърши едва през ХХ в. в резултат на прехвърлилия се от Европа в Азия вирус на национализма. В традиционна Азия религиозната, а не националната принадлежност определяла самосъзнанието на хората). Армията се комплектувала на основата на всеобщата воинска повинност, а наемничеството било почти неизвестно.

Икономическите отношения в духовните колективистични общества се характеризират с пълно отсъствие на частна собственост върху земята. В селото се наблюдава единствено общинна поземлена собственост и общинно земевладение. Селяните гледат на земята не като на собственост, а като на източник на продукти. Що се отнася до

големите земевладелци на Изтока, въпреки всички написани неверни неща по този повод, те също никога не са били собственици на предоставените им от монарха земи, а само се ползвали временно от тях, докато това позволявали държавните интереси. В крайна сметка цялата земя принадлежала единствено и само на държавата, което дава основание на много специалисти да нарекат икономическия строй на традиционния Изток „държавен феодализъм“.

Впрочем, щом като стана дума за икономика и свързаните с нея проблеми, трябва да се отбележи, че в духовното общество нейното развитие съвсем не е приоритет за държавата. Духовните народи никога не са се интересували от околния свят и поради това икономическите отношения там никога не са достигали висока степен на развитие.

2.5. ОСОБЕНОСТИ НА МАТЕРИАЛИСТИЧНОТО ОБЩЕСТВО

Материалистично е такова общество, **енергията, на което е насочена навън**. За него най-важен приоритет е икономическото развитие и обезпечаването на висок жизнен стандарт на индивидите. Такова общество се движи от интересите, а не от идеите, управлява се от прагматизма, а не от идеализма. Материалистичната цивилизация се интересува само от проблемите на земното, преходното, тя не се вълнува или малко се вълнува от проблемите на религията и вярата. За нея обикновено такива понятия като бог, безплътни духове, невидими същества, ангели, демони и т.н. са продукт на разюзданата човешка фантазия, плодове на нездрави мозъци или най-малкото субективна измама. Реалност и значение има само земният свят, от плодовете, на който човек трябва да се възползва всячески.

Материалистичното общество, ако то е и едновременно индивидуалистично, пребивава в крайно атомизирано състояние, при него всеки индивид живее за себе си, за своите лични егоистични интереси. Никой не се интересува от общото благо. Всяко индивидуалистично общество по своята същност е номиналистично, понеже признава реалното съществуване само на отделните индивиди, но не и на надличните колективни реалности. Обществото, според тези представи, е само понятие, празен звук. Това е логичен резултат от бездуховността на съставлящите го хора.

Обществена формация от такъв тип неизбежно се управлява от **външния закон**. Законопослушността и дисциплината са единствената възможна форма на управление на Запад, понеже там, от една страна, господства личният егоизъм, заплашващ да разруши целия държавен организъм, а, от друга, деспотизмът е невъзможен, защото независимостта на индивидите се поставя над всичко друго и функцията на външния закон се състои в това да я охранява. Поради това няма да бъде преувеличено, ако се каже, че **там, където господства егоизмът, там се уважава и закона**.

Държавата в този случай се образува поради желанието на хората **да живеят в обособеност** — те виждат в нея само средство за съхранение на своята самостоятелност. Поради това тя се базира на

един своего рода обществен договор в двете му форми — демокрация и умерена монархия. Демокрацията е такава форма на управление, при която намесата в частния живот на гражданите от страна на властта е сведена до минимум. В това впрочем се състои и единствения плюс на индивидуалистичното общество, но той по никакъв начин не може да компенсира неговите недостатъци.

Такъв недостатък в миналото е бил например постоянният сепаратизъм, заплашващ целостта на държавите вследствие на личните амбиции на силните хора. Това обяснява и факта, че западните държави исторически са били почти винаги неголеми по своите размери. Армиите в тях открай време са се състояли от наемници, защото там хората не искат да воюват безкористно в името на държавните интереси, а и никой не може да ги принуди да правят това.

В областта на *икономическите отношения* е характерно тоталното **господство на частната собственост** във всичките ѝ форми. Както вече беше отбелязано, чувството за собственост се поражда от желанието на индивидуалистичното его да погълне и да „всмуче“ всичко в обективирания свят. Следователно, казано с други думи, частната собственост е материализираният егоизъм на човека. Разликата между нея и личната собственост е значителна. В случая става дума не само за количество, но и за качество. Личната собственост е плод на жизнените потребности на хората, тя е нужна за оцеляване им. Обратно, частната е плод на егоизма и желанието за забогатяване. Ако например допуснем, че един беден селянин иска да има две-три крави, то той се стреми към това в името на удовлетворяването на своите жизнени нужди. Но ако един фермер иска да притежава двеста-триста глави едър добитък, то това е плод на неговото егоистично желание за забогатяване. Значи личната собственост се явява средство за живот, а частната — самоцел на живота.

Втората особеност на икономиката на материалистичното общество, ако може така да се каже, е високата степен на нейното развитие. Поради повишения интерес към всичко материално, съществуващ на Запад, само там можеше да възникне и да се прояви такъв феномен като **индустриализацията**. От метафизична гледна точка индустриализацията представлява **гигантска трансформация (механична, химична или друга) на естествено оформената**

материя в изкуствено оформена такава, извършваща се в резултат на човешката дейност. Или ако се каже с други думи, тя представлява необичайно силно, достигащо геологични мащаби изменение на материалния свят вследствие на антропогенната активност (Разбира се, и в предишни епохи природният пейзаж е бил изменян в резултат от построяването на градове, напоителни канали и различни големи постройки, но това се е извършвало в ограничени, негеологични мащаби.) Колкото по-развита е една страна, колкото по-индустриализирана е тя, толкова по-голямо е количеството на трансформираната от човешката дейност материя.

Но за възникването на индустриална икономика не е достатъчна само материалистична насоченост на съзнанието. Индустрия може да възникне само в такова общество, в което се съчетават едновременно материалистичното и егоистичното (т.е. индивидуалистичното) начало. Ако едното от двете начала отсъства, то индустриална цивилизация не би възникнала. От една страна, както вече казахме, е необходима насоченост на човешкия ум навън — към обективирания свят, към материалните обекти и блага. От друга страна, обаче е нужно и желание да бъдат овладени тези блага, т.е. нужен е егоизъм. При отсъствие на втория фактор е невъзможно развитието на индустриално общество (като пример за това могат да послужат китайският или античният съзерцателен материализъм, които не съумяха да развият индустриална икономика).

2.6. МЕТОДИ ЗА ИЗСЛЕДВАНЕ НА СВЕТА В РАЗЛИЧНИТЕ КУЛТУРИ

Следващият основен въпрос, който трябва по-подробно да се разгледа, е въпросът какви методи за опознаване на света и битието съществуват в различните типове култури, или това е проблемът за **методите за достигане на истината**.

Най-общо казано, съществуват два метода за изследване на света: **сетивно — разсъдъчен и мистичен**. Експерименталната наука се счита за официалното знание в онези култури, в които се използва първият от споменатите методи, а религията — в културите, където се използва вторият.

При *сетивно — разсъдъчния*, или научния метод информацията, получена от сетивата, се обработва от ума, вследствие на което той прави съответните изводи. Но тъй като сетивата са несъвършени и „работят“ само в материалния свят, то и самият метод е несъвършен, той може да се използва единствено за изучаването на видимия свят. Сетивно — разсъдъчният метод „умъртвява“ света, изследвайки само неговия образ и отражение, проектирани в съзнанието на човека. Поради това знанието, получено с негова помощ, може да се нарече **механично знание**.

На базата на чувствено — разсъдъчния метод се е сформирала цяла поредица от идейно-философски течения, най-важните, от които са следните:

— **материализъм** — философско течение, което счита материалната субстанция (т.е. тази, която може да бъде усетена от сетивата) за единствената реалност във вселената. Материята е вечна и несътворима.

— **сензуализъм** — направление в теорията на познанието, което признава сетивните възприятия като главна форма на познанието. Нищо не може да съществува в съзнанието, ако по-рано то не е било дадено от сетивата. Оттук идеята за бога и вкоренената в нея идея за нравствения закон отпадат автоматично. Религията е продукт на невежеството и фантазията, тя е измислена от „поповете“ за да могат те да поробят другите хора. Сенсуализмът е „най-западното“ от всички

западни учения — то представлява по същество обърната наопаки индийска философия.

— **номинализъм** — философско учение, привържениците, на което считат, че в света съществуват само отделни неща и предмети, а общото е само дума. Не съществува даже материя въобще, а само отделни материални предмети. Подобна теория е логично следствие от това, че сетивата се използват като единствения източник на информация, тъй като за тях околният свят винаги изглежда множествен, а не единен. В известен смисъл цялото западно общество може да се нарече повече или по-малко номиналистично.^[1]

— **позитивизъм** — направление в теоретичната наука, което отрича светогледния характер на философията и религията, отхвърля традиционните философски проблеми (като например проблема за отношението между съзнание и битие, между човека и бога) като „метафизични“ и като такива, които не могат да бъдат проверени и доказани от чувствения опит. Такава философия може да възникне само у народи, у които връзката между ума и духа е съвсем слаба, и поради това на вътрешния глас не се доверяват като на достоверен източник на информация.

— **емпиризъм** — философско направление, което признава опита за единствен източник на познанието. Това е най-важното идейно-философско направление, доколкото върху него се гради цялата съвременна наука. Основните термини и понятия, с които работи емпиризмът, са термините „експеримент“ и „доказателство“. Тук под „експериментална проверка“ трябва да се разбира чувствена проверка, а под „опит“ — свидетелство на сетиво. В крайна сметка всяка научно наблюдение може да се сведе до чувствените възприятия на наблюдаващия (Нилс Бор)^[2]. Всичко, което не може да се „докаже“ по научен път, се смята за несъществуващо, за субективна измама.

Но съществуват висши нематериални субстанции, които не могат нито да се усетят от сетивата, нито да се регистрират от експериментална техника, доколкото всяка техника е направена от материална субстанция. Съществуването на такива над материални същности, разбира се, не се признава от науката. На нея ѝ е нужно „доказателство“ на експериментални прибори.

В същото време, за доказване и изучаване на висшия свят има само един прибор — най-финият — самият човек (за съжаление не

западния). Няма по-голямо доказателство за съществуването на отвъдния свят от това, че източните народи чувстват неговото присъствие така ясно, както западните виждат материалния свят. Никакви други доказателства не са нужни. Терминът „доказателство“ трябва да бъде изоставен веднъж завинаги, да бъде отнесен към категорията на етническите термини и забравен.

Друг недостатък на емпиричната наука — това е нейната мания да разчленява и подразделя единното знание на множество клонове и тясно специализирани дисциплини. Така например физиката възниква като интерес към материалните процеси, извършващи се в света, а биологията — като интерес към живата материя и нейните свойства. Отделните научни клонове така задълбават в частното, че напълно забравят за общото. Развиват се десетки специализирани знания, всяко от което от своя страна се разделя на още десетки и стотици разклонения. И ако един биолог, образно казано, не може да види гората заради отделното дърво, то един биотехнолог не може да види даже дървото заради отделната „шишарка“. Това е истинска катастрофа за знанието, което може да бъде само единно.

Всички тези недостатъци на сетивно — разсъдъчния метод са избегнати при втория основен метод за опознаване на света — *мистичният*.

За мистичния, т.е. за духовния метод е характерно, че умът черпи информация непосредствено от духа, т.е. концентрирайки се навътре. А тъй като човешкият дух е самият абсолютен, пребиваващ в личността, то този метод е способен да даде отговор на всички въпроси, отнасящи се до същността на вселената, с негова помощ може да се надникне даже в бъдещето. Най-изразителна сравнителна характеристика на тези два метода ни е оставил великият руски философ Владимир Соловьев. „Всяко познание — пише той — представлява своего рода съединяване на познаващия с познаваемото, но има съединение външно и относително, когато се съединяваме с познаваемото (познаваме го) в неговите външни, частни качества, съставляващи само общата възможност на неговото битие, и има съединение безусловно и вътрешно, когато се съединяваме с познаваемото в неговото същество, което става възможно само благодарение на това че и нашето собствено битие, и битието на познаваемото, се коренят или съдържат в себе си едно и също безусловно същество, тъй като в противен

случай нито предметът може да проникне в нашето съзнание, нито нашето съзнание ще може да проникне в предмета.“^[3] Можем да онагледим всичко казано, ако сравним вселената с едно огромно дърво, листата, на което символизируют обитаващите я безчислени живи същества. Ако допуснем хипотетично, че всеки лист има човешки способности и разсъдък и че неговото единствено сетивно усещане представлява чувството му за осезание, то при съприкосновение с друг лист, той може само да „разбере“, че в съседство с него се намира и друг такъв лист, какъвто е и самият той, но никак не би могъл да се „досети“, че този лист се намира на същото дърво, че те всъщност са само части от един голям организъм; разсъдъкът в случая не може особено да му помогне, защото данните, които му доставя осезателното сетиво, са само частични, на тяхна база не могат да се направят правилните изводи. Но ако споменатият лист все пак беше човек с душа, той можеше да се обърне към нея и да почувства, че това всъщност е същата тази душа, която одухотворява и другия „човек — лист“, че това е душата на единния свръх организъм — дървото — Вселена. Само по този начин може да се достигне до пълната истина за изследвания обект, тъй като да се познае напълно един предмет, едно същество — значи да се познае всичко, доколкото всеки обект във вселената е свързан с другите в единство. Абсолютната истина за даден предмет може да се разбере само, когато този предмет се разглежда като част от великото цяло, във всичките му връзки с цялото, във все единството за нещата. Единственият начин за човека да я достигне е да се обърне направо към абсолюта, който се намира вътре в него. В това се състои мистичният метод на познание, който е характерен преди всичко за народите на Изтока. От него черпят вдъхновение всички религии в света. Религията е най-общото, а значи и най-истинното от всички видове знания. Главният въпрос за всяка религия е проблемът за все единното начало, за началото на всички начала. Религията не търпи никакви частични знания, религиозното общество не разделя политиката от науката, икономиката от правото или правото от изкуството, то отхвърля всички частични социални, икономически или научни теории. Духовното общество търси и изисква единствено общовалидна, отнасяща се до всичко и обясняваща всичко под слънцето теория, т.е. изисква откровение. Това е неговото велико предимство, но в същото време и недостатък, понеже религията

е толкова абстрактна, че игнорира напълно погледът върху нещата в тяхната обособеност, т.е. в подробностите, частностите, тя не може да обезпечи икономическото развитие на обществото. Поради това в бъдеще навярно най-подходящо ще бъде съчетанието както на мистическия, така и на емпиричния метод на познание, в резултат на което постепенно ще се оформи новия **синтезен** метод за изучаване на света. Негов основател е вече споменатият руски философ Владимир Соловьев.

[1] По този повод могат да се припомнят думите на бившата британска премиерша Маргарет Тачър, която на въпрос на журналист относно нейното мнение за състоянието на английското общество, отговорила с удивление: „Общество ли? — такова нещо не съществува!“ ↑

[2] **For, N.** *The Unity of Knowledge*. — In: *The Unity of Knowledge*. New York, 1955, 17–62. ↑

[3] **Соловьев, В.** *Сочинения в двух томах*. М., Мысль, 1988, т. 1, 723–724. ↑

2.7. ОСОБЕНОСТИ НА ИЗКУСТВОТО В РАЗЛИЧНИТЕ ТИПОВЕ ОБЩЕСТВА

Последната област, в която трябва да се сравнят духовното и материалистичното общество, е областта на културата.

Изобразителното изкуство на духовните общества може да се нарече несетивно, **свръхреалистично** или „нереалистично“, ако бъде използвана официалната терминология. Художниците не рисуват това, което виждат очите им, а това, което чувстват, когато наблюдават околния свят. Тяхното изкуство не отразява света такъв, какъвто той изглежда за сетивата, а такъв, какъвто го виждат техните духовни „очи“. Това, което живописците виждат със своите очи, поражда някакви чувства във вътрешния им свят и именно тези чувства, породени от съзерцанието на природата, рисуват те, а не самата природа. Всеки, който е разглеждал картините на източните майстори, е забелязал, че в тях различните природни обекти (планини, облаци, животни и птици) представляват орнаменти, а не реалистични копия на обекти, които очите на художника виждат. Такова и трябва да бъде истинското изкуство.

В живописата преобладават религиозните и митологичните сюжети, а в архитектурата — неправилните овални линии и повърхности.

Напротив, изобразителното изкуство на материалистичното общество, олицетворявано от Запада, може да се нарече **реалистично** (доколкото въобще думата „реализъм“ има смисъл). Под реалистично трябва да се разбира такова изкуство, което отразява само сетивно — възприемания свят, при това стараяйки се да го направи с възможно най-голяма достоверност. Така например в живописата художникът се стреми да отрази не това, което чувства, гледайки изобразявания обект (както това правят художниците от духовен тип), а да пресъздаде дадения обект максимално близко до това, което възприема неговият зрителен рецептор. Разновидност на реализма е натурализмът.

Натурализъм — това е направление в изкуството и литературата, което се стреми към грубо, механично копиране (фотографиране) на действителността, не отделящо внимание на същественото.

Характерно за натуралистичния роман е, че описва живота „такъв, какъвто е“, и обяснява всичко с елементарните и низшите основи на жизнените явления. Натурализмът дори не се опитва да обясни живота и света, а само ги описва. Това е такова потапяне в сетивността, при което вече не може да се говори за изкуство, защото фотографията не може да бъде изкуство. Художниците, принадлежащи към материалистичните култури, притежават твърде силно чувство за триизмерността на обективирания свят, защото само в него съществуват такива понятия като „горе“, „долу“, „ляво“ и „дясно“. Това обяснява защо изкуството и особено архитектурата на Запада създават такова силно чувство за пространственост и триизмерност. В живописата този ефект се постига посредством вкарването на перспективата, а в архитектурата — посредством строителството на високи сгради, със силно изразени вертикални и хоризонтални линии на фасадите. Отвесните линии на небостъргачите и готическите катедрали, издигащи се на много десетки и стотици метри във висините (т.е. само в едно измерение), сякаш разсичат пространството и веднага подчертават другите две негови измерения.

Най-характерните направления в архитектурата от този тип са следните:

кубизъм — архитектурно течение, пропагандиращо „естетика“ на правилните геометрични фигури. Зданията се строят във вид на кубове, пирамиди, полукълба, конуси и др. Правилните геометрични фигури от този тип са творения и абстракции на чистия разум, а не на духа, поради което архитектурата, която ги използва, може да се нарече напълно бездуховна (стопроцентовата разумност е фактически равносилна на стопроцентова бездуховност).

футуризм — архитектурно течение, за което е свойствено преклонение пред техниката и машините. В строителството се използват главно плексиглас, стъкло и метали. Съзнателно се подчертава изкуствеността на използваните материали.

конструктивизъм — направление в архитектурата, поддържащо идеята, че планировката на зданията трябва да следва максимално близко тяхното функционално предназначение, т.е. то е проповядващо най-тесен утилитаризъм архитектурно течение. Всяко разкрасяване на постройките, обогатяване на техния декор се отхвърля като „нефункционално“. Провъзгласява се някаква „естетика на гладките

стени“, използва се съчетание на прости обеми и ясни пропорции, във фасадата преобладават правите линии и острите ъгли. Въобще такава архитектура може да се зароди само в главите на метафизически нездрави хора (с каквито впрочем винаги е изобилствал Западът).

Що се отнася до музиката на материалистическата култура, то тя може да бъде наречена „рационално — хармонична“. Нейните елементи, по думите на Макс Вебер^[1], са контрапункта, акордната хармония, образуването на тона от три основни акорда, хроматичността и енхармоничността, оркестъра, организираният духов ансамбъл, главният басист, нотните листа и др. Музикалните произведения се конструират подобно на машини.

* * *

И така, с разглеждането на особеностите на изкуствата, завършваме сравнителния преглед на съществуващите в света основни типове обществени формации. Както и да бъде погледнато, от само себе си се натрапва твърде нелицеприятен за Запада извод — а именно че той е една грехопаднала цивилизация, стояща в много отношения несравнимо по-ниско от повечето източни култури, които ние кой знае защо сме свикнали да считаме за изостанали.

Споменатото грехопадение обаче не е било еднократен акт, а дълъг, проточил се в течение на много столетия процес, включващ най-малко четири основни етапа, подробното разглеждане, на които е задачата на първата част от настоящата книга. Тези етапи са следните:

1. Ренесанс (прибл. 1300–1517 г.). Съзнанието на западноевропейеца се насочва към материалния свят, но религията остава още непокътната. В градовете побеждава търговският дух.

2. Реформация (1517 — прибл. 1700 г.). Християнската религия се реформира, за да отговори на новите светски стремежи. Протестантството като религия на търговците.

3. Просвещение (прибл. 1700–1789 г.) Самата религия вече започва да се отхвърля, макар и все още само от образованите класи. За първи път в историята на човечеството, третото съсловие идва на власт.

4. Епоха на индустриална капиталистическа цивилизация (1789 — наши дни). Епоха на масовия материализъм и масовата индустриализация. Науката преминава на позицията на догматичния материализъм. Парите се превръщат в основната ценност на обществото.

[1] **Max Weber**, *Religionssoziologie*, Munchen und Leipzig, 1924, p. 7. ↑

ЧАСТ ПЪРВА
ЗАПАДНИЯТ СВЯТ: ХРОНОЛОГИЯ НА
МАТЕРИАЛИЗМА И ИНДИВИДУАЛИЗМА

ГЛАВА 1

ДРЕВНИТЕ ГЕРМАНЦИ: ПОЯВА НА ИНДИВИДУАЛИЗМА КАТО НЕОСЪЗНАТ СТРЕМЕЖ

1. КОЛОНИЗИРАНЕТО НА ЕВРОПА

Когато чуя думите „древни германци“, в съзнанието ми винаги възниква следната картина: от висока заснежена планина се спускат група мъже — войни; те са високи, снажни, с дълги руси коси и облечени в животински кожи; в техните особени и непонятни за южния човек сини очи, зареяни някъде в далечината, прозира северното небе и **духът на великите ледници**. Те гледат на света едновременно разумно и някак си странно агресивно и сурово. Това са очите на **Один** — богът на войната и милитаризма. Всичко е проникнато от някакво кристално синьо или по-скоро ледено синьо сияние.

И така, древна Германия е прародината на всички съвременни западни народи. От нейните първобитни, покрити от вечни мъгли гори, преди две хиляди години излизат племената, които били призовани да станат бъдещите господари на света. Появата на тези племена в равнините между Елба и Рейн и тяхното постепенно придвижване на юг и запад, известно като „великото преселение на народите“, е едно от онези събития с неизмерима важност, които отварят нова страница в историята на човечеството.

До идването на германците Европа била разделена на две ясно различими и в много отношения противоположни части. На юг се простирал изтощеният гръцко-римски свят, който все още се смятал за център на световната цивилизация, а на север живеели безчислените варварски племена на келтите, лигурите, даките и бритите. Особено многобройни били галите (келтска общност), които по най-скромни пресмятания наброявали над 80 племенни съюза. Всички тези народи били кротки и миролюбиви, те бързо се подчинили на Рим и останали в сянката на историята. С идването на древните германци обаче

положението коренно се променило. Германците, за разлика от келтите и лигурите, не били заседнали земеделци и скотовъдци, те били етнос от войни и завоеватели. Заедно с едно друго племе — хуните, те, както е известно, сформирали ударния отряд на народите, връхлетели през II-VI в. северните граници на Римската империя. За да се предпазят от техните нападения, римляните били принудени да издигнат прочутия Траянов вал, простиращ се по протежение на хиляди километри от Дакия до Британските острови. Освен това императорите започнали да сключват мирни договори със северните варвари, за да ги усмирят. Тези мерки обаче имали само временен характер. Когато през 337 г. умрял Константин Велики и Римската империя била разделена на две части между неговите синове, паднала и последната преграда откъм север. Тогава започнали не просто отделни нападения, а истинска германска инвазия, която заляла всичко. През 476 г. около 100 000 **франки** (германско племе) нахлуват в земите на Галия (днешна Франция), а през 488 и 498 г. между 200 и 400 000 **остготи** окупираат северната част на Апенинския полуостров. В същото време **англите и саксите**, прогонвайки и изстребвайки келтските племена от Британските острови, се заселват там. Другите германски племена — **висготите, свевите и аланите**, пък решили да се заселят в Иберийския полуостров — на територията на днешните Испания и Португалия. **Лонгобардите и остготите** предпочели Италия.

Така германските племена колонизирали и последния незает от тях участък от вече бившата Римска империя. Те станали най-широко разпространения и господстващ етнос на Европа. Всички западноевропейски земи — от Испания и Португалия до Британските острови и Скандинавския полуостров, били по този начин германизирани, а народите, сформирали се в бъдеще на тази територия — немците, англичаните, французите, испанците, португалците, скандинавските народи имат без изключение **германски корен** и във вените им тече германска кръв. И ако първите два могат да се нарекат чисти германски народи, то французите и иберийците могат да се нарекат келто-германски. Най-интересното е, че след множество столетия културата и цивилизацията на Запада се развила **единствено** от онези земи, които били заселени някога от древните германци — факт, забелязан още от Хегел, но не съвсем ясно формулиран от него. Така може да се постави знак на равенство между понятията „западен

свят“, „западен човек“ и германски свят, респективно германски човек. (тук думата „германци“ не бива да се бърка с думата „немци“, представляваща тесен термин, с който се означава единствено населението на днешна Германия). Любопитен факт е, че самият Европейски съюз, в своите граници от втората половина на 90-те години на XX в. съвпада съвсем точно с тези етнически граници.^[1]

Една от най-големите заблуди на европейската историография е било въвеждането на термина „романски народи“ (към тях по традиция биват причислявани французите, италианците, испанците и португалците), привидно различаващи се в етническо отношение от народите, говорещи на чисти германски езици (като немците, англичаните, холандците и скандинавците). При това не се взимало предвид, че този термин регистрира единствено езиковите, а не етническите реалности. Всъщност романските „народи“ са се сформирали на онези германски територии от Европа, върху които някога се разполагала Римската империя и поради това високоразвитият латински език впоследствие успял да измести всички местни езици, независимо от техния произход. Съвсем друго нещо са славянските народи, които и етнически, и езиково се различават коренно от германските, и които образуват втората голяма нация на европейския континент. За тях обаче ще стане дума във втората част на книгата.

Така, изяснявайки си какво е това „Запад“ и „западна култура“ от етническа гледна точка, можем да се върнем към първобитна Европа.

[1] Като се изключат Гърция и Финландия. ↑

2. КАЧЕСТВА НА ДРЕВНИТЕ ГЕРМАНЦИ

2.1. ЖЕЛАНИЕ ЗА ЛИЧНА НЕЗАВИСИМОСТ

Кои са били основните качества на древните германци, освен техния авантюризъм, войнственост, храброст и силно чувство за дисциплина?

Навярно такава качество е била и тяхната слаба религиозност. Неслучайно римският историк Тацит ги определя като „*secury adversus Deos*“ — безразлични към боговете^[1]. И действително, съдейки по лекотата, с която различните племена се отказали от своите стари вярвания и приели християнството, това изглежда действително е било така.

Друга основна черта на германците е било тяхното неимоверно *свободолюбие*, което може да се определи като нежелание на индивидите да се подчиняват на каквато и да било чужда воля. Хегел твърди, че в германското племе не е имало никаква власт над отделния индивид, защото елементът лична независимост се поставял над всичко при всяко обществено обединение. Изглежда дори в пределите на отделното семейство, всеки негов член съхранявал значителна степен на автономност и поради това (за разлика например от славянските племена) при германците патриархалният морал никога не е бил особено силно застъпен.

Като доказателство за изключително силно развитото индивидуалистично начало у тези хора, нямащ аналог нито в античния, нито още по-малко в източния свят, може да послужи основната *форма на властта* в племената от до държавния период. Докато при древните гърци върховният орган на властта в племето е **съветът на старейшините** (архонтите), в който влизали най-възрастните членове на племето, то в германското племе такъв върховен орган бил **съветът на въоръжените мъже**. В него участвали не само най-старите представители на всеки род, а всички пълнолетни мъже, способни да носят оръжие. Какво показва този факт? Явно всеки пълнолетен мъж от племето се е чувствал напълно независим, той не е

позволявал дори на по-възрастните индивиди от собствения му род (като например бащата, дядовците и чичовците) да решават вместо него и да упражняват власт над него. Този факт е в пълна противоположност с източната и славянската практика индивидите да се чувстват само като част от нещо много по-голямо — рода или племето. Източният човек е бил просто потопен в патриархалността.

Показателен за силата на личното начало при древните германци е и *начинът на комплектуване* на военната дружина, която била напълно доброволна, тъй като всички влизащи в нейния състав войни, правили това по собствено желание, а не по заповед на вождата на племето (както това било в азиатските общества). След завладяване на дадена чужда територия цялата плячка, както и земята били разделяни чрез хвърляне на жребий на равни части между членовете на дружината.

Може би най-яркото доказателство за господството на индивидуализма в древното западно общество бил фактът, че никъде селската община не се *разпаднала* толкова бързо, както там. Още през VII-VIII в. съществуващите общини с обща собственост и съвместна обработка на земята се разпаднали на отделни частни стопанства, наречени „алоди“, в които всеки глава на семейство получил собствена земя и я обработвал самостоятелно (явно отделният индивид не искал да дели продуктите на труда си дори със своите кръвни роднини, още по-малко със съселяните си). Набива се на очи сравнението с азиатската община, която така и никога не се разпаднала, и с античната, която се разпаднала едва в по-късните стадии на цивилизацията.

Що се касае до източноевропейската община, тя се разпаднала едва хиляда и петстотин години по-късно (т.е. в края на XIX — началото на XX в.), и то поради разпространението в тази част на света на западноевропейските икономически отношения.

Но какво все пак представлявала по своята същност древната община, изчезнала през VII и VIII в. във Франция, Англия и Германия? Представа за нея можем да получим от структурата на азиатската такава, защото тя се е запазила до най-късно време (частично дори и до ден-днешен). Основният ѝ признак, освен общото владение на земята, бил, че нейно ядро представлявала т.нар. патронимия, представляваща група от родствени семейства, произхождащи от общ

предтеча (поради това те имали общо място за поклонение). Дадено село могло да бъде населено както от една патронимия, така и от няколко. Патронимията била центърът на всички социално-икономически и политически отношения в селото и оказвала твърде силно влияние на повседневния живот. Начело на общината стоял селски съвет, състоящ се от пълноправните общинници. Този съвет ръководел всички дела на общината и осъществявал съдебната власт над общинниците. Той осъществявал периодичното разпределение на земята. Земите, които принадлежали на дадената община, но които не се обработвали от нейните членове, могли да бъдат давани в аренда на членовете на съседни общини. За прехраната на старите и болните хора на старини се грижела цялата община. Това не давало възможност за появяването в селото на силни имуществени разслоения.

Целият този общинен свят, с всички негови особености обаче изчезнал в Западна Европа още във втората половина на първото хилядолетие. Основна причина за това била надделяването на частния, личния интерес над общия. Затова напълно прав е Хегел, когато казва, че обществените отношения в стария германски свят нямали характер на **общ**и определения и закони, а били изцяло раздробени на **частни** права и частни задължения. Кражбата на лично имущество в германското племе например се считало за по-сериозно престъпление и се наказвало по-тежко, отколкото убийството.

[1] **Publius Cornelius Tacitus**. *Germania*, 98 г. н.е. ↑

2.2. ЛЮБОВ КЪМ ПАРИТЕ И СИЛНО ЧУВСТВО ЗА ЧЕСТ

Характерна особеност на разглежданите народи било тяхното преклонение пред парите — особеност, забелязана още от римляните. Неслучайно сред тях се ширело в невиждани дотогава мащаби наемничеството.^[1] Германските войни се биели както на страната на Рим, така и на страната на неговите врагове, воювали за тези, които им плащали най-добре. Най-абсурдното е, че те просто нямало какво да си купят срещу тези пари в своите земи, защото по това време цяла северна Европа се намирала на толкова ниско стъпало на икономическо развитие, че стоково-паричните отношения въобще не били проникнали там. Явно германците просто боготворели блясъка на златото.

Тази слабост към богатството и парите, както и опасността, криеща се в нея, била усетена още от творците на древния германски героичен епос „Пръстенът на Нибелунгите“. В този епос главният герой Зигфрид завладява златното съкровище, пазено от Нибелунгите (легендарни същества от митологията, с които по-късно започнали да се асоциират бургундските крале). Зигфрид завладява златното съкровище, охранявано от нибелунга Алберих, но в крайна сметка умира заради проклятието, наложено върху това съкровище от джуджето Андвари. Митът за проклетото съкровище на джуджето Андвари, носещо смърт на своите притежатели, се открива още в най-древната германска митология. Според древните скандинавски източници „Речите на Регин“ и „Старата Едда“, това съкровище съдържало златен пръстен, който обладал вълшебното свойство да умножава богатството. Но Андвари наложил над него проклятие: то ще струва живота на всеки, който го завладее. Още от дълбините на хилядолетията сякаш идва това предупреждение към Запада, пророчеството, че той рано или късно ще попадне под властта на материалното, загубвайки в същото време душата си. Съдбата на Зигфрид по този начин се слива със съдбата на Гьотевия Фауст.

Обзорът на качествата на древните германци няма да бъде пълен, ако накрая не се спомене и за невероятно силното им *чувство за вярност* и за респекта към дадената веднъж дума. Когато някой воин полагал клетва за вярност към своя вожд или пък обещавал, че ще

изпълни нещо, той винаги го правел. Това е резултат от изключително развитото чувство за чест, наблюдавано у древните германци, показващо твърде висока степен на **себеуважение** и високо мнение за себе си, явяващи се логично следствие от всеки индивидуализъм. Ето защо, нарушението на дадената клетва или дума от някого, се разглеждало като нечувано лично унижение и водело до всеобщо презрение от страна на околните.

[1] Ф. Енгелс дори нарича наемничеството: „вечното проклятие на древните германци“. (Енгелс, Ф. *Происхождение семьи, частной собственности и государства*. 1884 г.) ↑

3. ИНДИВИДУАЛИЗМЪТ И ЕГОИЗМЪТ КАТО ФАКТОРИ В ОБЩЕСТВЕНИЯ ЖИВОТ НА РАННИТЕ ДЪРЖАВИ

При внимателно изследване се вижда, че сценарият на образуване на всички варварски германски държави е приблизително един и същ. Най-напред някое германско племе **завоювало** дадена територия, после то образувало върху нея собствена държава. Представителите на това племе скоро се превръщали в господстващата прослойка в новата държава, а пълководецът на военната дружина ставал крал. Местното население (най-често то се състояло от келти) било закрепостявано и ставало собственост на някой от получените земи новодошли нашественици. При всички случаи, то ставало население „втора класа“.

Но тъй като между самите представители на германската господстваща прослойка, както и между съседните германски племена избухвали постоянни междуособици и се водели постоянни войни, то всички тези първи западни държавни образувания просъществували доста кратко време и обикновено след един-два века се разпадали или били завоювани. По-дълго просъществувала само *Франкската държава*.

На първо време тази държава възприела римската административна система. Тя се делила на области и подобласти, управлявани от назначени от краля наместници — графове, маркграфове и херцози. Но властта на самите крале не била голяма. Тя била ограничена от министерски съвет начело с майордом, канцлер или маршал. Майордомите (управителите на кралския дворец) често узурпирали властта и се превръщали в истинските управници на държавата.

Както е известно, през първите векове от своето съществуване централните власти започнали да раздават на най-доверените си хора специални земи за временно владение, наречени „бенефиции“. Тази практика по нищо не се различавала от практиката на източните и славянските монарси да раздават на някои крупни велможи обширни земи за временно ползване (в Русия подобни земи се наричали „поместья“, а в Полша — староства), които могли по всяко време да им

бъдат отнети обратно от държавата. Но западните аристократи не се спрели дотук — в един момент (IX-X в.) те поискали да превърнат бенефициите в свои частни владения, които да се предават по наследство. А самите областни управители — графовете и маркграфовете, поискали да станат собственици на административните области, които до този момент управлявали в качеството си на държавни чиновници. Положението било наистина абсурдно. За да осъзнаем истински същността на случилото се в цяла западна европа през IX-X в., трябва да си представим как например руските генерал-губернатори от XIX в., превръщат управляваните от тях губернии в своя частна собственост или пък как китайските наместници на провинции превръщат тези провинции в собствени имения. Наистина, как ли би звучало „собственик на Тулска губерния“ или пък „собственик на провинция Съчуан“. Подобно нещо безспорно могло да се случи само на Запад, тъй като източните феодали винаги били само владетели, а не собственици на земите си.

С получаването в своя собственост на предишните си владения местните аристократи обаче не присвоили автоматично личните поземлени участъци на свободните селяни (алодистите) те станали само номинални собственици на тяхната земя. Отнемането на селските алоди, имайки предвид силата на собственическото чувство у западноевропейците, би било крайно неразумно действие, тъй като би отприщило истинска вълна от народни бунтове и въстания (а феодалите прекрасно разбирали това). Графовете и херцозите присвоили на първо време само бившата общинска земя, пасбищата и горите, като ги превърнали в свои домени — т.е. частни владения в пълния смисъл на думата. От свободните селяни те взимали само данъци във вид на натурална рента.

Но ако западните феодали се били спрели в своите искания само до тук, това още не би имало негативни последствия за държавите (В римския свят земевладелците също били собственици на своите латифундии, без това да вредяло на самите обществени устои.) Катастрофата настъпила, когато феодалите от Западна Европа закопнели да станат не само частни собственици на предоставените им бенефиции, но и **политически владетели** в рамките на тези имения. Те просто не искали повече да зависят повече от никого и от нищо, а желаели да станат пълни господари в собствените си земи. За тази цел

те поискали от краля т.нар. имунитет, т.е. отказ от негова страна да се меси, по какъвто и да е начин в делата, засягащи владяната от тях територия. Той не можел да им откаже, тъй като феодалите били станали вече твърде силни, действали единно, пък и той разчитал на тяхната помощ по време на война. Единственото нещо, което искал монархът да получи в замяна, било произнасянето на клетва за вярност. Но на това и феодалите отговорили със същото. Всеки такъв местен херцог или граф искал подобна клетва за вярност от цялото живеещо на неговата територия население, което по такъв начин му станало подвасално. Оформила се **ленната система**, чийто основен постулат гласял: „Васалът на моя васал, не е и мой васал!“. Това била нов тип обществена йерархия, основана единствено на принципа на прякото подчинение, при която всеки феодал ставал пълен властелин в рамките на територията, която му принадлежала. Отделните местни владетели получили правото да секат собствени монети, да налагат собствени данъци и естествено да имат собствени феодални армии. Възникнали множество центрове на властта, а кралете изгубили влиянието си над по-голямата част от своите поданици (разбира се, с изключение на населението, което живеело на собствените им домени). Публичното право било сменено от частното, нямало вече общовалидни закони и правораздаване.

Така за пръв път в историята на човечеството цели могъщи до скоро държави се разпаднали и престанали да съществуват не поради някакви външни нашествия или военна слабост, а поради егоизма и властолюбието на силните индивиди, не желаещи да зависят от никого.

ГЛАВА 2

ГОТИЧЕСКА ЕПОХА (XI-XIII В.): РАЗВИТИЕ НА ИНДИВИДУАЛИЗМА КАТО НЕОСЪЗНАТ СТРЕМЕЖ

1. АТМОСФЕРА НА ЕПОХАТА

„Тази сетивна вселена е като някаква книга, написана от Божията ръка, сиреч сътворена от Божието могъщество, а пък отделните твари са като фигури, не измислени от човешкото своеволие, а установени от божественото съизволение, за да бъде открита чрез тях невидимата Божия мъдрост. И както при вида на отворената книга невежиат забелязва фигурите, ала не разпознава буквите, така и неразумният и скот подобен човек, който не вниква в божествените значения, вижда външния облик на видимите твари, ала не разбира вътрешния им смисъл“.^[1] Тези думи на Хуго от Сен Виктор, казани в дванадесетото столетие, описват особено точно светоусещането на средновековния западен човек. От тях прозира голяма религиозност и истинско неподправено християнско чувство.

За официална наука в онези времена се считала теологията. Тя, както е известно, била чисто философска, умозрителна наука, занимаваща се с проблемите за сътворението на света, с отношенията между бога и човека и нямаща нищо общо със сформиралата се по-късно светска умозрителна наука. След като през XIII в. Тома Аквински написва своя знаменит труд „Summa theologie“, теологията се оформила в стройна и канонична система.

В основата на средновековната теология лежали такива представи като тази за **йерархията** на космическите сили и идеята за закона като божествена морална сила, на която се подчиняват всички живи същества. При това основна роля играел **символизмът** в светоусещането. Под символизъм в случая трябва да се разбира такова учение, което разглежда всички предмети и явления в природата като тайнствени знаци и символи, в които бог още със самото сътворение

на света е вложил определен смисъл (В случая, разбира се, може да възникне въпросът защо средновековният западноевropеец търсеше този смисъл именно във външния свят, но тогава този въпрос не изглеждал още актуален.)

Религиозният ентузиазъм на това време породил такива уникални явления като кръстоносните походи. В своя християнски плам хиляди хора, от децата до възрастните, се отправили към светите земи на Палестина, към Божи гроб. За известно време се формирало Йерусалимското царство, съществувало от 1095 до 1187 г., докато армиите на легендарния Саладин не го съкрушили. В онези времена, въпреки безбройните опасности, пътищата на Западна Европа били изпълнени от странстващи монаси, рицари — аскети и всякакви поклонници, пътуващи до Близкия Изток.

Може да възникне въпросът откъде се е появила тази религиозност в една по дефиниция материалистична култура, каквато е Западът? В този случай очевидно става дума за такава ранна епоха, когато западният разум още се е намирал в летаргично, до будно състояние. Той още не се е бил пробудил и поради тази причина още не се е бил насочил навън, в посока към материалния свят. Средновековният европеец просто приемал на вяра всичко, което му проповядвало християнството.

Но ако западният ум все още пребивавал в състояние на летаргия, то западната душа някъде към средата на XI в. за пръв път се **пробудила**. Това било забележително събитие, в резултат на което бързо се сформирали и развили различни родове изкуства.

До XI в. западноевропейското *изкуство* (и в частност *архитектурата*) било представено от т.нар. ранно християнски и романски стил (ако те въобще могат да се нарекат така), представляващи по своята същност само продължение на късно античните архитектурни традиции. Но общото оживление в областта на изкуствата, неочаквано започнало в началото на второто хилядолетие, довело до формирането на съвършено различен, нов тип архитектура — *готическата*. Най-важната нейна особеност, която в случая ни интересува, е стремежът ѝ към височината. Някои от готическите катедрали се извисявали на четиридесет и повече метра и засенчвали със своите размери цялата околна архитектура. Обилието на прозорци и тяхната голяма повърхност, а също така фактът, че те са

твърде тесни, също така създава впечатление за височина. За да се допълни чувството за устрем нагоре, катедралите от това време били строени обикновено не на широки площи, а обратно — били нарочно притискани от всички страни от къщи и други малки постройки, така че човекът, стоящ в подножието им, да не може да ги обхване само с един поглед.

Често е възниквал въпросът, защо готическите катедрали били издигани толкова високи. Разбира се, тяхната височина олицетворявала стремежа на човека към бога. Но в същото време тя показва и неорганичната религиозност на западния човек — той не знаел и не чувствал къде се намира божеството и го търсел някъде в обективирания свят — в случая в небето. Огромните готически храмове могли да бъдат издигнати само от хора, усещащи се като самотници, изпратени в някакъв враждебен свят, намиращ се безкрайно далече от бога. Божеството за тези хора било обект, то пребивавало някъде там в небесата, а не вътре в човека. Поради това католиците смятали, че трябва да строят своите храмове така, че те да се стремят да достигнат горния свят.

Витражите придавали на интериора атмосфера на хладна празнична тържественост. В него няма нищо от онази топлота, която се усеща в православните и източните храмове, тъй като бог по замисъла не трябва да присъства **тук**. Това чувство се усилва от структурата на каркасната система, която със своите дълги, издигащи се нагоре, приличащи на клони на дървета носещи ребра, поражда у човека, стоящ вътре в църквата, впечатление, че той стои в подножието на вековна букова гора.

Характерно за готическите църкви е също това, че техните контури са формирани изключително от прави линии и остри ъгли, а овалните форми и линии отсъстват почти напълно от фасадите на зданията. Всички пластични фигури се възприемали не обособено, а като елементи от гигантска декоративно — монументална композиция.

Както изборът на сюжетите, така и разпределението на изображенията се определяли от църквата. Те демонстрирали картината на мирозданието съгласно религиозните представи. Скулптурните фрески били още плоскостни, което говори за волево потискане на сетивността.

Самите богослови твърдели, че катедралата символизира християнската църква: зданието е построено от отделни камъни, както християнската община се състои от отделни членове; светлината прониква през прозорците във вътрешността на катедралата така, както учението на църквата прониква в съзнанието на човека; кръстовидната планировка на храма напомня земните страдания на Спасителя. Неслучайно именно на тази ранна епоха Западът дължи своите най-величествени храмове, издигането, на които станало възможно само благодарение на съществуването на онзи могъщ съборен импулс, който изчезнал завинаги след 1300 г.

Завършвайки обзора на особеностите на готическата архитектура, не може да не се спомене и за друго, малко необичайно нейно качество. Това е нейната „мрачност“, странният „демонизъм“, излъчващ се от нея в тъмното време на денонощието. Непонятно защо, но е много по-лесно да се постигне ефект на мрачна духовност в архитектурата, отколкото ефект на светла мистика. Само така може да се обясни фактът, че Западна Европа достигна такива успехи в първия вид строителство, но в същото време всички опити да се създаде там светла духовна архитектура по подобие на арабската, индийската или руската, останаха напразни.

Вероятно в случая става дума не само за лекотата, с която се постига даден ефект, а има и нещо друго. В западния човек винаги е било твърде силно развито чувството за присъствие на злото, той винаги се е чувствал обкръжен от някакви злокобни, дяволски сили, опитващи се да го изкусят. Както отбелязва Шпенглер, хора, които не са усещали около себе си присъствието на дявола, не биха могли да създадат нито „Божествена комедия“, нито „Фауст“, нито фреските в Орвието, нито потонът на Сикстинската капела. „Все по-умолително — описва той това чувство — катедралите се устремяват към небето, готическите сводове заприличват на скръстени за молитва ръце; утешителна светлина се процежда в нощта на дългите църковни кораби от прозорците високо горе. Спиращите дъха паралелни редове на църковното песнопение, латинските химни говорят за разкъравени от коленичене нозе и самобичуване в нощните килии. За магическия човек (т.е. за мюсюлманина и евреина. — Б.пр.) световната пещера е тясна и небето близко; тук то е безкрайно далеч; ничия ръка не може да се протегне от тези пространства, а около изгубеното Аз се сключва

издевателстващ дяволският свят.“^[2] За средновековния арабин съществували божи ден и божа нощ. Удивителната красота на звездната нощ над пустинята била взета от арабите като символ на вярата и възпята в народните песни. На Запад било съвсем различно. Когато над средновековния западноевропейски град се спускала нощта, истински ужас завладявал всички. В готическата архитектура денем не се забелязва нищо мистично и духовно, но на нощен фон от нея лъха някаква странна омагьосаност. Тази атмосфера може най-добре да бъде почувствана в старите провинциални немски градчета.

Повишената чувствителност към злото у западния човек се потвърждава и от факта, че целия фолклор от тази част на света и особено немския фолклор, изобилстват с всякакъв род подземни персонажи от рода на гноми, тролове, джуджета и т.н. Тази необичайна чувствителност към злото, неизвестна на старите източни народи, е дошла и до наши дни под формата на несравними по своето майсторство филми на ужасите, каквито не могат да създадат никакви западни режисьори и продуценти. Всичко това навежда на мисълта, че Западът винаги се е намирал в състояние на изкушение и чувството за изкушение е **основното метафизично чувство** на западния човек (блестящо разбрано и описано от Гьоте в неговия „Фауст“), подобно на това как чувството за разкаяние, както ще видим по-нататък, е основното метафизично чувство на славяните.

Но нека се върнем към епохата на Средните векове.

[1] **Hugo de S. Victore.** *Didascalion*, VII, 4. ↑

[2] **Шпенглер, О.** *Закат Европы*, 1993, т. II, гл. 3, т. 17. ↑

2. ПОЛИТИЧЕСКО РАЗВИТИЕ. ИНДИВИДУАЛИЗМЪТ И ЕГОИЗМЪТ КАТО ДВИГАТЕЛИ НА ОБЩЕСТВЕНИТЕ ПРЕОБРАЗОВАНИЯ

Развитието на политическите отношения през XI-XIII в. вървяло в общи линии в руслото на предходните столетия. Вече видяхме, че през IX-X в. всички западноевропейски държави се разпаднали. Този разпад се извършвал като правило по схемата: окръзи (в ранно феодалната централизирана държава) -> частни имения -> феодални държави. Но с това, както е известно, процесът на разпада не завършил. Същия начин, по който графовете, маркграфовете, херцозите и другите крупни феодални се освободили от кралската власт, сега използвали и неголемите феодални, но вече за собственото си освобождаване от по-крупните сеньори. Това станало възможно благодарение на факта, че едрите феодални имали нужда от защита от своите съперници, с които постоянно враждували. А такава защита могли да им осигурят само техните рицари, т.е. дребните феодални, които се възползвали от слабостта на своите сеньори, поискали да имат свои земи и след това съответно имунитет. Така по цяла Западна Европа израснали като гъби след дъжд хиляди миниатюрни държавици — княжества, херцогства и графства. Имало „държави“, включващи землищата само на две-три села с крепостта на „монарха“ по средата. Отделните владетели разполагали с различна степен на зависимост от централната „власт“. Повечето от тях притежавали собствен герб, имали право да секат монети и, разбира се, да притежават собствени армии... Съществували местности, които не се подчинявали на никакви власти, а тяхното привличане към общодържавните задължения било още по-трудно.

В Средните векове се разпаднала не само държавата, разпаднали се всичко **общо**, което съществувало в обществения живот. Съдебната власт също. Тя преминала към местните владетели. На мястото на римското публично право дошло частното патриомонално право и т.нар. варварски истини, в резултат на което се извършила своего рода приватизация на държавата и държавните служби. (Средновековното частно право като такова произхождало от древно германското дворно

право, според което живял свободният германец в своя двор, заобиколен от подвластните си васали (той гледал на тях като на своя частна собственост). По този начин в западноевропейското средновековие правото на феодален собственик водело автоматично до право на държавен господар и феодалите започнали да разглеждат държавата като своя голяма бащиния.)

Последствията от всичко това били, разбира се, отчайващи. Това става видно от политическата ситуация, възникваща в различните страни от континента от 1000 до 1300 г. По това време кралят на Франция упражнявал своята власт единствено в собствения си домен, включващ Париж и някои други съседни градове. Върху другите територии той не упражнявал почти никакво влияние и всичко зависело от благоволенieto на местните феодални величия. Южна Франция била въобще напълно неподвластна на Париж. Подобно било положението в Испания и повечето други страни от континентална Западна Европа. На територията на Германия възникнали не по-малко от 40 отделни държави и свободни градове.

Всичко това поражда главният въпрос: защо тези процеси на разпад и раздробяване настъпили именно на Запад, а не в другите големи общества на планетата, защо подобни на тях събития в такива мащаби били непознати дотогава в световната история?

Отговорът е ясен! Такава отчайваща политическа раздробеност може да възникне само в индивидуалистичните общества, където за хората не съществуват никакви надлични ценности, като родина, нация, общество, и където следователно господства сепаратизмът. Държавните образувания възникват около един, по една или друга причина сформирал се център на силата, и поради това техните граници са напълно случайни. Нищо подобно не се наблюдавало в източните и в руската държави, които традиционно винаги са били огромни по своите размери, защото нямало хора, жертващи държавните интереси заради своите лични властолюбиви амбиции. А в онези редки случаи, когато такива хора все пак се намирали, те не срещали подкрепа сред населението. За древните египтяни, перси или китайци, държавата винаги била „божествено тяло“, а отделните хора — само клетки, които трябва да му се подчиняват. Логично е, че в такава държава много трудно може да възникне сепаратизъм. Ако сравним традиционно най-голямата западноевропейска държава —

Франция (самата тя е изключение от правилото) например с Персия, Китай или Русия, то ще видим, че тя е по-малка от тях съответно 3, 18 и 30 пъти. При това в случая не става дума за по-малките, т.е. за нормалните западноевропейски страни. Тази пространствена ограниченост на държавата е продиктувана от факта, че на Запад отделното лице винаги е поставяло себе си безкрайно по-високо от обществото и неговите интереси, а когато се налагало да ги жертва, то без да се замисля го правело.

Въпреки това, завършвайки обзора на западноевропейската история от 1000-та до 1300-та година, не бива да оставаме само с негативни впечатления от тази епоха, впечатления породени изключително от неблагоприятното развитие на събитията на политическата арена. Не бива да се забравя, както вече видяхме в началото на главата, че Средновековието е преди всичко период на разцвет на западното християнство, време, в което западният човек още не бил тръгнал по пътя на материалистичната цивилизация. За историците Средните векове завинаги ще останат като епоха на романтичните кръстоносни походи и величествените готически катедрали, като времето на Тома Аквински и Данте Алигиери. И те ще бъдат прави.

ГЛАВА 3

РЕНЕСАНС (XIV-XVI В.): ПОЯВА НА ИНДИВИДУАЛИЗМА КАТО ОСЪЗНАТА ИДЕЯ. ПОЯВА НА МАТЕРИАЛИЗМА КАТО НЕОСЪЗНАТ СТРЕМЕЖ

1. АТМОСФЕРА НА ЕПОХАТА

„Цъфтящата плът по картините на Тициано — това е пак протестантизъм. Бедрата на неговата Венера са много по-съществени тезиси от тези, които немският монах закова на църковните порти във Витенберг“. Тези думи, казани от Хайнрих Хайне по повод на Реформацията, всъщност най-добре изразяват духа на италианското възраждане, настъпило някъде през първите десетилетия на XIV в. в богатите северни земи на Апенинския полуостров.

Ренесансът — това е времето, когато погледът на западния човек се отмества от християнското „*civitas Dei*“ (Божественото царство) и се насочва към „*civitas terrena*“ (земното царство). Това е времето, когато със средновековния аскетизъм е свършено, а авторитетът на папите пада неудържимо, когато много от дотогава заключените за човека врати се отварят, а към забранените доскоро плодове се протягат хиляди ръце. Теологията започва да отстъпва мястото си на новата академична наука, а центровете на знанието се преместват от манастирите към нововъзникващите университети; изкуствата стават все по-светски. Най-после Ренесансът — това е времето, когато се извършват великите географски открития^[1], които тотално променят представите на хората за света и силно разклащат доверието към църквата (макар и за това все пак да нямало достатъчно основателни причини).

Най-значителна обаче била промяната, настъпила в отношението на ренесансовите хора към *природата*. Средновековният човек не е притежавал чувство за природата. Нейното естетическо възприемане било считано за греховно. През Средновековието религията силно е

противопоставяла висшата прелест на небесното царство на измамната красота на света, изкушаваща душата и отклоняваща я от пътя ѝ към бога. „Глупец е пътникът, който при вида на красивата ливада, забравя за къде е тръгнал“ — се казва в едно поучение от онова време. Светът се усмихва съблазнително на човека със своите прелести, но накрая го погубва. Ето защо за средновековния западен човек (както и за източния), наслаждаването на земните хубости се е считало за дяволска съблазън. В ранната западна и в източната литература напълно отсъстват описания на пейзажи и природни картини, защото никой не им е обръщал внимание — земният свят бил считан за нещо измамно. В същото време обаче, до XIV в. в Европа такъв интерес просто и не би могъл да съществува, тъй като по това време западният творчески ум още не се бил пробудил.

Щом като това обаче станало някъде около 1300 г., той веднага се ориентирал навън — към обективирания свят. От там нататък колкото повече западното съзнание се отърсвало от предишната летаргия, толкова повече западният свят отхвърлял от себе си началната религиозност. Очевидно християнството като източно учение било своего рода чуждо тяло за европейското общество и му било почти натрапено отвън. Разбира се, за да станело това напълно ясно, трябвало да изминат още много векове. Ренесансът бил само началото на този дълъг процес и поради това той би могъл да бъде наречен **епоха на още неосъзнатия материализъм**.

Със своето умствено пробуждане западноевропейецът за пръв път забелязал прелестите на света, той бил омагьосан от тях и не могъл да им устои. За ренесансовия човек природата вече се явява пред погледа му в образа на прекрасно изваяние, на което може да се любува и от което може да се възторгва. Марбод от Рен описва това чувство така: „... зелената трева, смълчаният лес, мекият и здравословен полъх на вятъра, живият извор в тревата, освежават уморения ми дух, връщат ме на самия мен.“ Тревите, полските цветя, пеперудите, ромонът на ручейте, суровата планинска красота или пък красотата на селските момичета, ароматът на настъпващата пролет, въобще природата като цяло предизвиквали неистово желание за живот и преклонение пред всичко земно. Тогавашните хора казвали, че искат да подишат на воля, искат да поживеят, да почувстват земята под своите крака.

Но от какво искали да се освободят те? Явно материалистическата природа на западния човек, жадуваща за насладите на земното, чувствала проповядваната от църквата религиозност като своего рода окови, от които е необходимо час по-скоро да се освободиш. Много видни хора от това време, като Данте Алигиери, Анселм Кентънбърийски, предупреждавали за опасността от прекаленото преклонение пред природата, пред „дъха на розите“, както казвали тогава, но техните предупреждения останали напразни.

Тъй като природата прекалено много се харесвала на ренесансовите хора, те скоро измислили причина защо е необходимо и нормално да ѝ се възхищават. Както е известно, в Библията се казва, че светът е творение на бога. Но тъй като бог е добър и прекрасен — разсъждавали те — значи и неговото творение е добро и прекрасно. Който се възхищава от Твореца според тях трябва да се възхищава и от творението.

Тази теория, разбира се, не може да се упрекне в липса на логичност, но въпросът е защо подобна на нея никога не възниквала на Изток — например в мюсюлманския свят (или пък в зороастрийски Иран), където според исляма Аллах е също добър и милосърден. Арабите, както и въобще всички стари източни народи, никога не са се интересували от този свят и винаги са се стремели към отвъдния. На мюсюлманина никога не би му дошло на ум да се възхищава от творението, а само от твореца. Обратно, западните хора винаги са се интересували и обичали повече творението, отколкото Твореца, макар и невинаги да са разбирали или признавали това.

Като логично следствие от новото светоусещане, през Ренесанса започва да се разпространява *номинализмът*, който, както вече беше споменато, отричал реалността на всякакви общи понятия, категории и качества. Ако средновековната теология утвърждавала, че колкото по-широк е обхватът на едно понятие, толкова по-реално е то (и поради това бог е най-реалното същество), номиналистите с техния постулат *universalia sunt nomina* (всеобщото е само име), изпаднали в твърде неловко положение, тъй като по същата причина трябвало да обявят, че бог е най-измисленото същество. Но тъй като по това време вярата била още твърде здраво вкоренена в съзнанието на хората, за да примирят своята философия с идеите на християнството, номиналистите превърнали бога от абстрактна същност в конкретно

същество, от субект в обект, и даже в личност (persona). В резултат на това и без това изначално погрешната западна представа за божеството се затвърдила съвсем, а изследователите през следващите векове се впуснали да търсят бога в обективирания свят — нещо, което в края на краищата имало трагични последствия за християнството.

През XV и XVI в., вследствие на номиналистичното светоусещане, проблемът за „формалната причина“ (causa finalis) изтласква от съзнанието проблема за действащата причина (causa efficiens). Въпросът, на който вече трябвало да се отговори бил не „Поради какво?“, а „За какво?“, което означавало изтласкване на въпросите на религията на заден план.

Неслучайно В. Соловьев^[2] разглежда три етапа в развитието на западноевропейската мисъл: 1. Време, когато разумът е подчинен на авторитета на Светото писание. Ако нечие мислене не съответства на авторитета, значи то е погрешно и разумът се мами; 2. В Западна Европа възникват опити за помиряване на разума с авторитета („на Аристотел с Библията“, както казва Соловьев); 3. Истинен е единствено разумът, авторитетът губи значение. По-правилно обаче би било трите епохи да се означат като: 1. Епоха на авторитета — до XIII в.; 2. Епоха на рационализма (философско направление, твърдящо, че разумът е единствен източник на познание и негов критерий) — от XIII до XVII в.; 3. Епоха на емпиризма (след XVII в.). Със започването на Ренесанса Западна Европа навлиза във втория етап — този на **култа към разума**. Появява се вярата, че светът е разумно устроен, че разумът е всемогъщ, разпространява се идеята, че интелектът трябва да се освободи от склонността си да приема всичко на вяра. Образованите хора от това време започнали да бъдат възпитавани да не правят прибързани заключения за нищо, да се съмняват във всичко (този навик е противоположен на източната и славянската практика всичко да се приема на вяра, да не се съмняваш в нищо), което всъщност е плод на нерелигиозно съзнание. Дори твърденията на теологията трябвало да бъдат подложени на разумно изпитание. Анселм от Кентънбъри казва: „Щом като сме стигнали до вярата, то е проява на небрежност да не убеждаваме и с мислене в нейното съдържание.“ Девиз на епохата обаче стават думите на Абелар: „Трябва първо да разбере, за да мога после да повярвам“, заменили старата

християнска теза, че човек трябва първо да повярва, за да може после да разбере.

Разбира се, хората по това време били все още твърде ревностни християни и били убедени, че между вярата и разума не може да има никакви противоречия. Вярвали, че разумът ще потвърди истините на Светото писание. Чак след няколко века те щели да изпитат горчиво разочарование в това отношение.

В резултат на нарастването на престижа на рационализма, през Ренесанса започнали бурно да се развиват математическите науки: логика, алгебра и геометрия. Особено много ренесансовите хора се интересували от геометрията като изражение на пространственото чувство за света. Например тях силно ги интересували проблемите, свързани с плоскостите и обемите. Те открили, че линията може да се разглежда като предел на повърхността, а повърхността — като предел на тялото. За решаването на проблеми от такъв род те създавали разни конструктивни прибори, като пропорционалния, елипсовидния или параболичния пергел. С тяхна помощ разчертавали елипси, спирали и разни конични сечения, като параболи и хиперболи. Те активно прилагали тези свои открития в живописа и архитектурата.

В областта на *етическата философия* също настъпили изменения. Ако основната черта на Средните векове бил универсализмът, то по време на Ренесанса на негово място идва индивидуализмът, здраво свързан с тежненията, домогванията и правата на отделната, стремяща се към самостоятелност личност. Но тогава индивидуализмът бил по-скоро още само абстрактна идея, още не били създадени „социално — инженерните“ и законовите системи за неговото функциониране (каквато система е например капитализмът).

Индивидуализмът се зародил най-напред под прикритието на хуманизма (макар това учение само по себе си да е далеч по-възвишено и велико от тесния индивидуализъм). Основната идея на хуманизма била идеята за личното усъвършенстване на човека, за неговото всестранно израстване. Идеолозите на Ренесанса искали да превърнат човека от смирен роб на Небесния Суверен в господар на собствената си съдба, да му внушат съзнание за собствената му неограничена мощ. Започнало да се говори за „откритието“ на човека, неговото самочувствие нараснало неимоверно.

Но вярата на човека в собствените му сили не могла да възникне, ако той сам не се чувствал като самостоятелна единица и ценност, обособена от цялото, т.е. без наличието на индивидуалистично съзнание. Казано с други думи, отделните индивиди поискали да живеят единствено за себе си, а не за някакви надлични ценности. Любопитен факт от това време станал навикът на италианските граждани да носят широкополи шапки. Широката периферия навярно подсъзнателно демонстрира желанието на отделния индивид да „отдалечи“ другите от себе си, да съхрани своята индивидуалност. (Това няма нищо общо с широките сламени шапки на далекоизточните народи, чиято функция е да предпазват от изгарящите лъчи на тропическото слънце.) Постепенно тази мода се разпространила в цяла Западна Европа и дори в Америка.

По-интересен е обаче въпросът как философия като хуманизма, с неговото уважение към човека, се появила именно в индивидуалистичния Запад. Индивидуализмът по принцип не предполага уважение на отделния човек, както вече видяхме това от древно германските закони, наказващи кражбата по-тежко от убийството, или от жестоките антични закони, третиращи роба по-нечовешки от животното. Очевидно в основата на хуманизма стои християнството, с неговия постулат, че човекът е създаден по образ и подобие на бога.

Но защо уважението към личността възниква именно в Западна Европа, а не в колективистичните източно християнски общества и народи? Отговорът е следният. Макар и уважението към отделния човек да не се корени в индивидуализма като такъв, то в него няма и нищо такова, което да **възпрепятства** приемането на хуманистичната идея при определени благоприятни условия. Затова пък в колективистичното общество (дори то да е християнско), с неговото преклонение пред абстрактното и общото, и презрение към конкретното, отделното и частното, възприемането на такава идеология, която проповядва ценност на индивида, е почти невъзможно. Ето защо хуманизмът или подобни на него идеологии никога не са се появили в източноевропейските и азиатските християнски общества.

Тук по парадоксален начин индивидуализмът превръща своите недостатъци в предимство. Западът неочаквано се натъкнал на велика

истина — истината за **безценността на човешкия индивид**, и така създал най-великото от своите творения. Той обаче така и не разбрал в какво същност се състои тази безценност на индивида, прекалено буквално възприемайки библейските думи за богоподобие и бог образността на човека. Западните народи не разбрали, че тази безценност се дължи на факта, че божеството пребивава във всеки отделен човек. (Самите хуманисти всъщност не се и замисляли много по тези теологични въпроси; те, както и въобще образованите италианци от това време, макар и да не се обявявали против християнската религия, били достатъчно равнодушни към нея. Част от тях даже се обявили за езичници, за да могат да подражават на древните гърци и римляни, от които се възхищавали.)

Хуманистите активно поддържали развитието на естествените науки, за да могат с тяхна помощ да проникнат в съкровената същност на природата, да узнаят нейните тайни. Искали с помощта на тези знания да построят земен рай. По този начин, за пръв път в историята, основна цел на човешкия живот ставало не достигането на небесния рай, а неговото сваляне и построяване тук — на земята. (Така става ясно къде се намират източниците на комунизма, сенсимонизма, „икономизма“, и въобще на „прогресизмите“ от всякакъв род — всички те водят своето начало от ренесансова Италия.) Неслучайно С. Асколдов дава следната характеристика на хуманизма: „Хуманността отклонява човешкия интерес от небето. Тя прекалено обнадеждава със земята и дори в най-отчаяните положения, вярата в човека поддържа стремлението все пак към земното и към осъществяваните главно от човека идеали“^[3]. Католическата църква твърде ясно разбирала това и критикувала хуманистите, че поставят ударение върху човека, вместо върху бога. Тя обаче не подозирала, че това било едва началото на дълъг процес на дехристиянизация и израждане на това забележително учение, което в края на краищата доведе до светския хуманизъм на деветнадесетото и двадесетото столетие.

[1] През 1486 г. португалският мореплавател Бартоломео Диас достига за пръв път Южна Африка, през 1498 г. Васко да Гама открива пътя към Индия, а почти по същото време Христофор Колумб открива Америките. Географските познания на хората се обогатяват

безпрецедентно, но в същото време в техните умове започва да избледнява друга география — тази на небесния свят. ↑

[2] **Соловьев, В.** *Сочинения в двух томах.* т. 2, 7. ↑

[3] **Бердяев, Н.** *О рабстве и свободе человека.* Париж, 1972. ↑

2. ПРОЯВИ НА МАТЕРИАЛИСТИЧНОТО СВЕТОУСЕЩАНЕ В ОБЛАСТТА НА ИЗКУСТВАТА

2.1. СЕКУЛАРИЗАЦИЯ. ЖИВОПИС

До XIV в. италианското изкуство било изключително религиозно. То третирало единствено библейски и митологични теми и сюжети, които се определяли от църквата. Но след 1300 г. изведнъж започва бурно развитие на светските направления, като се започне от живописиста и се стигне до архитектурата. Всички те могли вече да бъдат отнесени към класа на **реализма** или поне проявявали много негови признаци. Нововъзникналият още с първите наченки на Ренесанса неосъзнат западен материализъм неслучайно се проявил главно в областта на изкуствата.

За да си отговорим на въпроса, защо станало именно така, трябва да си представим човек, току-що отърсващ се от съня, който е бил преди това пренесен без негово знание на непознато място. Първото нещо, което прави такъв човек, е да обгърне с поглед околния свят. Той вижда разнообразието от багри около него, вижда нещата цялостно, възприема всичко чисто естетически, без да мисли. Чак след известно време той започва да се вглежда и да анализира видяното, опитва се да разбере какво означава то. Така е и с ренесансовия човек. Подобно на античния, ренесансовият материализъм може да бъде наречен **съзерцателен**, а не аналитичен материализъм. Ето защо, те и двата се проявяват главно в областта на изкуството и естетиката.

Първото нещо, което правят ренесансовите художници, е въвеждането в картините на третото измерение. До 1300 г. италианската живопис може да се причисли към византийската, тя е чисто двуизмерна. Това личи от готическите гоблени. Но на границата на XIII и XIV в., художниците въвеждат т.нар. перспектива, при което образите и персонажите, които според замисъла на твореца трябва да стоят по-далеч, се изобразяват по-малки по размери, а персонажите, които трябва да стоят по-близо — съответно по-едри.^[1] Това създадо за пръв път, впечатлението за далечина, за триизмерност в картините.

Освен това художниците активно използвали светлосенките, които създават впечатлението за обемност не само на пейзажа като цяло, но и на самите фигури. Ако в някои школи на китайската и индийската живопис могат да се забележат зачатъци на триизмерност по отношение на цялостното впечатление (в античното, древноегипетското, арабското и византийското изкуство няма дори помен от нея), то самите фигури са винаги плоски и не създават чувство за обемност.

Чувството за триизмерност или обемност е продукт на силното **пространствено чувство** на западния човек, резултат от неговата твърде силна и неограничена от никакви вътрешни сили **сетивност**. Източното изкуство и въобще всяко **духовно изкуство** (тук става въпрос както за живописиста, така и за скулптурата) е винаги **двуизмерно** и „плоскостно“, по простата причина че отвъдният свят е **непространствен** (пространството и времето са категории на материалния свят). Свидетелство за това е и изкуството на късния античен свят, в което изпъкналите, обемни фигури от ранния и класическия период (има се предвид скулптурата) биват заменени с плоскостни такива след приемането на християнството. Сега — в Ренесанса, обаче бил извършен точно обратният преход, което свидетелства за отстъпление от религиозното свето възприятие към сетивното и светското. С други думи наистина бил извършен своеобразен „ренесанс“ (възраждане) на античното светоусещане. Но ако древногръцката и древноримската сетивност се ограничила само до създаването на обемната пластика, западните народи въвели и още един, непознат в древността вид изкуство — триизмерната живопис.

Така става ясно до каква степен е бил прав Шпенглер, когато определя като основен пра символ на западната душа **безкрайното пространство**. Това, което той обаче никак не успял да проумее, е фактът, че този пра символ е резултат на **безкраен материализъм в светоусещането**.

Художникът, който се счита за създателя на триизмерната живопис, е *Джото* (1266–1336 г.). До Джото западното изобразително изкуство било едно нещо, а след него — свършено друго. Всички свои знаменити картини, които той рисувал за знатните фамилии на Флоренция, били истински откровения за времето си. Неговите наследници в лицето на Мазачо, Ботичели и Джорджоне, само

доразвили и усъвършенствали започнатото от великия флорентинец дело.

В картините на Джото, освен пространствената перспектива, може да се открие и *втората* основна особеност на ренесансовото изобразително изкуство — неговата *достоверност*, страстността и динамичността на човешките персонажи, които се намират в ярък контраст с отвлечените образи в готическите и византийските гоблени. Художниците проявявали особена старателност при възпроизвеждането на жестовете, мимиките и движенията, като по този начин персонажите им изглеждали максимално близки до живота.

И накрая, последната, *трета* характерна черта на живописца от XIV-XVI в. е обилието на разголени човешки фигури, наблюдаващо се в произведенията на изкуството от това време. Със средновековния аскетизъм било свършено и ренесансовите художници изпитвали някаква особена страст да изпълват сводовете на църквите с гола човешка плът. Особено се проявили в това отношение Джорджоне и Микеланджело, от чиито картини направо лъха на неприкрито сладострастие. От гледна точка на византийската и руската църковна живопис, такова изкуство би било възприето като безсрамно или кощунствено.

В Италия това станало възможно благодарение на бързото навлизане на светската тематика и започнало някъде през втората половина на XV в. Наред с библейските теми, взели да се появяват и някои сцени от повседневния, главно селския живот, а така също и различни пейзажи. Счита се, че картината на Лоренцети „Изглед от град край морето“ е първият реалистичен пейзаж в историята на световното изкуство.

Въпреки това обаче, трябва да се каже, че ренесансовата живопис, макар и да е *реалистична*, още не е „реална“ (съгласно официалната западна терминология), тъй като в нея преимуществено доминират религиозните сюжети. Времето на истинския реализъм идва чак едно-две столетия по-късно, и то не в Италия. Ето защо в най-забележителните картини от тази ранен период, още ясно може да бъде усетена светлината на неземния живот, присъствието на отвъдното, а оттук и несравнимото им въздействие върху човешката психика. Картините на Рафаело, Леонардо, Микеланджело и Ботичели (всички създадени в 1450–1550 г.), безспорно са кулминацията на цялото

западно изобразително изкуство, а техните творци били наистина титани.

[1] Своите перспективни построения художниците проверявали по опитен път с помощта на специални мрежи, през които гледали на предметите и пренасяли техните очертания на предварително разграфени плоскости. ↑

2.2. ПРОЯВИ НА МАТЕРИАЛИСТИЧНОТО СВЕТОУСЕЩАНЕ В ОБЛАСТТА НА АРХИТЕКТУРАТА

Архитектурата на границата на 14-то и 15-то столетие, също претърпява драматичен поврат. Епохата на големите готически катедрали завършва завинаги някъде към 1300 г. На тяхно място започва да се развива съвършено ново *светско* строителство. За основатели на новия ренесансов архитектурен стил се считат двама забележителни архитекти — **Брунелески (1377–1446 г.)** и **Браманте (1444–1514 г.)**. Този стил, за разлика от величествената и мрачна готика, се характеризира с лек, открит и жизнерадостен маниер. В контраст с огромните постройки от Средновековието, ренесансовите здания издребняват, намаляват своята височина и вече не служат за възвеличаване на могъществото на божеството. (Това издребняване е символ на „раздробяването“ на цялостното светоусещане, и на атомизацията на обществото, настъпили тогава.) Те се проектирали вече като символ на „светлината на човешкия разум“. Поради това, за разлика от сложната орнаментика на готическата архитектура, ренесансовата орнаментика изобилства от по-прости геометрични фигури — квадрати, окръжности, триъгълници и други **разумни (а не духовни)** форми, които, както се считало, притежават съвършенство. Възникват откритите портици и опасаните от аркади дворчета. Всичко се строяло така, че да може да се обхване с един поглед.

Разбира се, по това време се проектирали и много християнски църкви, но те имали съвсем друга структура от средновековните си предшественици. Характерно за тях било силното *разчленение* на основното храмово тяло. Подобно отчетливо очертаване и открояване на отделните части на храма не се срещало по-рано. Ако в готическата катедрала всички части били подчинени на всеобщия устрем нагоре и към центъра (символизиращ бога), то в ренесансовите храмове, наред с общия стремеж към центъра, отчетливо се очертава и самостоятелността на отделните части. Това също би могло да се обясни с намаляването на „богоцентризма“.

Естествено всички тези архитектурни нововъведения не биха били възможни, ако през XIV и XV в., в Италия не беше започнало бурно технологично развитие.

3. ВЪЗНИКВАНЕ НА ТЕХНИКАТА КАТО РЕЗУЛТАТ ОТ ПОВИШЕНИЯ ИНТЕРЕС КЪМ МАТЕРИАЛНОТО

Западноевропейците по време на Ренесанса били обсебени от истинска мания да изобретяват разни технически механизми, които постепенно довели до промяна и на икономическите отношения. Едва пробудил се, западният творчески ум демонстрирал изключителната си изобретателност, находчивост и практицизъм, които нямали **никакъв аналог** в дотогавашната история на човечеството.

На какво се дължало това уникално явление? Първо, за да се направи техническо изобретение, се изисква **интерес към околния свят**. В старите източни общества такъв **никога не е съществувал** и поради това там подобен феномен като техниката е почти **непознат**. Може би известно изключение прави Китай (той, както вече стана дума, стои обособено от останалия Изток), но дори и там изобретенията са били относително прости и, което е по-важно, дори когато те са били извършвани, никога не са били внедрявани широко в практиката просто на китайците не им е достигал достатъчно **практицизъм**. (А практицизмът е способността да се гледа на всяка материална вещь или явление от гледна точка на това, каква полза може да донесе на човека, т.е. по какъв начин той ще подобри материалното си съществуване. Очевидно такава „качество“ притежавали много малко народи.)

Първото нещо, което направили западноевропейските конструктори, било да усъвършенстват простите римски водни и вятърни **мелници**, останали като наследство от древността. Докато античните народи използвали мелниците изключително за мелене на жито, то практичният западен ум разбрал, че те могат да се използват за далеч повече цели и от тях може да се извлече голяма икономическа полза, стига само да се направят някои неголеми технологични нововъведения.

Скоро западноевропейците създали и хоризонталния *тъкачен стан*, задвижван с педали, който улеснил и увеличил многократно производството на тъкани. През XV в. били създадени първите

валцовъчни станове, задвижвани от водата, за производство на ламаринени листове.

Най-големите технически открития на четиринадесети и XV в. обаче били създаването на **огнестрелното оръжие, часовниците и печатарската машина.**

Първите *пушки* били изобретени през 1338 г. Наричали се „пицколи“ и се зареждали отпред с оловни куршуми. Те изглежда представлявали само цев с дръжка. Оловният куршум се слагал отпред, а барутът се възпламенявал с помощта на фитил, който се държал в ръка. Но защо източните народи, които първи открили барута (при това много по-рано от западноевропейците), не успели да конструират подобен, иначе толкова прост механизъм, а се ограничили с използването му само за направата на примитивни фойерверки? Отговорът е, че те просто не се досетили, че на барутната експлозия може да се придаде определена насока и че поразяващото действие на едно изхвърлено под високо налягане тяло е по-голямо от това на чистата експлозия. Но нима е било толкова сложно да се разбере това? Съвсем не! Просто насоката на ума при старите ориенталци била съвсем друга. Те предпочитали да използват интелекта си за различни умозрителни, философски търсения, а не за изобретяването на разни хитроумни материални механизми, които изискват концентрация на ума навън — към обективирания свят. Същото важи и за античните народи. Да си представим дори за момент римските легиони, въоръжени с пушки и топове. Това звучи наистина като анекдот!

Скоро след създаването на първите съвсем примитивни пушки европейците започнали непрекъснато да ги усъвършенстват, да увеличават тяхната далекобойност и точността им. Били изобретени оръдията.

Но най-удивителното откритие от тази епоха било създаването на *часовниковия механизъм*. Часовникът с неговата система от малки и големи зъбчати колела, задвижвани от навита пружина, и с механичния циферблат, върху който се местят металните стрелки, представлява вече дотолкова усложнен механизъм, че никой античен или стар източен народ, не би могъл дори да мечтае да го създаде. Неговото изобретение било истински триумф на механичния ум.

Западните конструктори така се въодушевили от своите успехи, че започнали да размишляват вече за възможността от създаването на

някакъв утопичен *perpetum mobile* (вечен двигател). Оттогава тази мисъл станала нещо като идея фикс, най-лелеяната мечта на западния човек. И макар тя никога да не била осъществена, затова пък откритията във всички области на живота продължили да никнат като гъби след дъжд.

През 1472 г. немецът Гутенберг създал първата *печатарска машина*, чиито букви били метални и се отливали в матрица. Буквите могли да се местят и по този начин с едни същи букви могли да се печатат всякакви книги. До този момент в Европа били известни единствено донесените от Китай примитивни дървени печати с фиксиран текст.

Откритие с революционно значение за по-нататъшния ход на историята било изобретяването на *корабното кормило* и удълженият кил, станало през първата половина на XV в. До този момент и в древността за мореплаване се използвали галери, задвижвани от роби — гребци, или съвсем леки платноходки, зависещи главно от произвола на духаците в момента ветрове. С изобретяването на кормилото от португалците ситуацията коренно се променила. Европейските мореплаватели получили възможността да кръстосват всички океани на планетата и да наложат своето влияние върху страни и народи, намиращи се на хиляди километри от бреговете на Европа. Благодарение на това впоследствие се формирали големите колониални империи на Запада.

Но защо финикийците, гърците или други превъзходни мореплаватели от древността не се досетили да създадат това толкова просто съоръжение, принципът на действие, на което днес е известен и на децата. Изглежда още веднъж трябва да се отбележи, че за да се направи каквото и да било изобретение, първо естествено трябва да се размишлява над него. А за да се размишлява над него, трябва да съществува интерес към дадения проблем. За да има пък интерес към даден конструктивен проблем, трябва да има интерес към явленията в материалната природа, т.е. в крайна сметка тя внимателно да бъде наблюдавана. Финикийците обаче не били такива хора, те били мореплаватели, а не конструктори.

Механичният западен ум открай време учудвал и **плашел** хората от другите незападни култури. Известно е с каква смесица от ужас и презрение посрещнала византийската императрица София Палеолог

стенобойните машини на латинските рицари, атакуващи Константинопол през XII в. Подобен суеверен ужас изпитвали и старите руси и поляци при вида на нападащите ги немски рицари — кръстоносци, обковани от главата до петите с железни доспехи и гледащи ги само през тесните процепи на своите метални шлемове.

За западните хора обаче любовта към техниката била начин на живот.

4. МАТЕРИАЛИЗМЪТ И ИНДИВИДУАЛИЗМЪТ КАТО ФАКТОРИ В СТОПАНСКИЯ ЖИВОТ

Техническият прогрес в Западна Европа скоро довел и до ускорено икономическо развитие в тази част на континента, изразяващо се в особено силното разрастване на градовете. Това разрастване било резултат от процъфтяващата търговия, което ще рече на процъфтяващото сребролюбие, ширещо се по това време сред значителни слоеве от населението.^[1] Парите започнали да проникват навсякъде, дори в селските местности, където се преминало от изплащане на натурална към изплащане на парична рента. Феодалните армии станали наемни (както ще стане ясно по-нататък, този факт имал значителни политически последствия).

Никъде обаче търговският дух не бил толкова силен, както в италианските градове — републики Флоренция, Венеция, Генуа и Милано. В тях търговското съсловие, вследствие на усилената търговия с Ориента, станало толкова богато и могъщо, че напълно се освободило от диктата на аристокрацията и духовенството. В средните векове старата феодална прослойка преследвала търговеца — производител с различни данъци, като му налагала т.нар. богоугодна цена на неговата пазарна продукция. Сега обаче търговците станали достатъчно силни, за да вземат властта в северно италианските градове в свои ръце. Второто съсловие изпаднало в немилост. Думата „благородник“ придобила смисъл на политическа неспособност. Дори Данте, който бил потомък на благороднически род, за да добие право да бъде избран в съвета на флорентинската република, трябвало предварително да се запише в цеха на аптекарите. На духовниците въобще им било забранено да участват в управлението на градовете. Никога преди това, не се било случвало властта в цели градове, като Флоренция и Милано, да се намира в ръцете на търговци.

На тази епоха, както е известно, Европа и светът дължат появата на банките (смята се, че те възникват за пръв път във Флоренция) и което е много по-важно — появата на **капиталистическите обществени отношения** (макар и още в своята зачатъчна форма). Ако преди това светът познавал само безплатния труд в неговите две форми

— доброволния (в източните селски земеделски общини) и насилственият (в робовладелските Гърция, Рим и Египет), то на територията на Западна Европа през XIV и XV в. за пръв път се появява платеният наемен труд. Отношението труд — пари предполага отношение между собственик и наемни работници. Първите капиталисти били или търговци, проникнали в занаятчийското производство, или цехови майстори, превърнали се в работодатели.

Разбира се, от само себе си възниква въпросът, защо такъв преход не е могъл да се извърши в **ниито едно друго общество**? На Изток това не е могло да стане, тъй като двете висши съсловия въобще не допусkali проникването на търговския капитал в занаятите, тъй като се бояли от увеличаване на влиянието на хората с „големите кесии“, които те традиционно презирали. Но в Западна Европа след XIV в. обаче в силно разрасналите се градове търговското съсловие достигнало неவிжданo до тогава могъщество и никой не могъл вече да му попречи да трупа богатства (освен, както ще стане ясно в следващата глава, само християнската религия).

На другия въпрос — „Защо в източните общества цеховите майстори не се превърнали в собственици — работодатели?“, колкото и да е странно, може да се отговори, че те просто **не поискали това!** Азиатският цех бил вид кооперация, в която царели колективен дух и атмосфера на равноправие; в него всичко било общо, а самият майстор по отношение на своите калфи бил просто пръв между равни, нещо като баща на цеха. Той не искал да се обогатява (още повече за сметка на другите), на него му било достатъчно да си осигури своята прехрана. Самият цех, освен това се отнасял твърде враждебно към всякакви домогвания на търговския капитал.

В противоположност на това, западните цехови майстори били обладани от алчност, желание да забогатееят на всяка цена и заради своя егоизъм те разрушили традиционния цех, подчинявайки останалите подмайстори и превръщайки ги в обикновени наемни работници (самите те станали работодатели).

Разбира се, за да съществува работодател, трябва да съществува и **частна собственост**. Така през XV в. в северна Италия за пръв път се появява частната цехова собственост. Не закъсняло и нейното правно оформяне, съгласно което, в пределите на цеха един човек се явява юридически собственик. Така била узаконена една въпиеща

несправедливост. Оттогава насетне присвояването на чуждия труд (средство, за което се явява частната собственост) с цел лично обогатяване се превръща в главната движеща сила в западната история.

И не на *последно място*, задължително за възникването на капиталистически отношения било съществуването на две условия. Първото от тях е правото на човека свободно да владее и предлага своята работна сила на пазара, а второто — парите в даденото общество да се ползват с достатъчно висок авторитет. Без първото условие всеки собственик може да задължи със сила подчинените си да работят за него безплатно. Но такова принуждение е невъзможно в индивидуалистичното общество на Запада.

Второто условие е необходимо, защото без него никой наемен работник не би се съгласил да работи срещу пари. А това условие би могло да бъде изпълнено само в едно материалистично общество.

Така виждаме, че още в ренесансова Италия от XIV и XV в. се очертали бъдещите основни черти на западния свят — материализъм, търговски дух и изобретателен ум. Последен опит да се спре възникващата комерсиална цивилизация и да се запази духа на истинското християнство направил флорентинският духовник **Джероламо Сованарола** (1452–1498 г.). Той се опитал да построи във Флоренция истинска християнска държава, като бил противник на преклонението пред езическата античност и враг на възникващото светско изкуство, олицетворяващо според него против християнски настроения и развращаващо хората. Но буржоазна Флоренция не послушала съветите на Сованарола и го намразила. При това той имал непредпазливостта да критикува и католическата църква заради нейното израждане. Сованарола бил публично изгорен на клада на градския площад през 1498 г. и никой не се застъпил за него. Останало е предание, че след това търговците построили огромно златно иглено ухо и прекарали през него камила, за да опровергаят библейското сказание^[2], че е по-лесно камила да премине през иглено ухо, отколкото богат човек да влезе в рая.

Не е ясно доколко може да се счита за достоверна тази история, но едно е ясно — с Ренесанса започнало голямото грехопадение на Запада.

[1] Стремехът за обогатяване накарал алхимиците да се впуснат да търсят рецептата за т.нар. философски камък, който съгласно поверието, можел да превръща различните неблагородни метали в злато. ↑

[2] Евангелие от Матей, 19:24. ↑

5. ОТРАЖЕНИЯ НА ИНДИВИДУАЛИСТИЧНОТО СЪЗНАНИЕ В ПОЛИТИЧЕСКИЯ ЖИВОТ

5.1. ЦЕНТРАЛИЗАЦИЯТА КАТО МЕЧТА И ДЕЛО НА ТЪРГОВЦИТЕ

Все пак победата на търговския дух и повсеместното разпространение на паричните отношения имало и едно положително следствие — *централизацията на държавния живот*. Тя станала възможна благодарение на две причини. Първо монарсите получили мощната подкрепа на нововъзникналите и силно разраснали се градове, които имали нужда от значително разширяване на стокообмена помежду си. А тъй като местните феодални власти в лицето на поземлената аристокрация облагали тази търговия с огромен брой и твърде високи данъци, които пречели на взаимния стокообмен между градовете, то градското съсловие разбрало, че има полза от укрепване на държавата (това означавало намаляване на данъците) и по тази причина подкрепило централната власт в нейната борба с феодалите.

С централизацията на държавния живот се променили и правните отношения в обществото. Започнал преход от васални отношения към подведомственост на местните власти — след тоталния партикуларизъм на правото през Средните векове най-после започнали да се оформят някои белези на общ живот: общо право, универсалност на законите, обща администрация и др. Кралете и князете назначавали наместници по места, в чиито ръце преминала местната изпълнителна власт. Било отменено правото на сечене на собствени монети и много от другите атрибути на феодалния суверенитет.

Но дори и след като процесът на централизация от XIII-XIV в. завършил, на Запад така и не се формирали достатъчно големи държавни образувания — най-големите от тях — Франция и Испания, били държави със среден размер. Западна Европа така и не се обединила по примера на Китай и Индия. Идеята за прекалено голямата държава, характерна за колективистичното източно съзнание,

тук не могла да бъде възприета. (Индивидуализмът е прекалено ограничено и тясно чувство, за да доведе хората до идеята, че те трябва да живеят за нещо голямо и обширно.)

Показателно е, че централизацията се извършвала не чрез пряко юридическо налагане на властта отгоре, което за тогавашните условия на силен местен сепаратизъм било невъзможно, а чрез постепенно разширение на частния домен на кралската фамилия, с присъединяване към него на все повече и повече частни феодални владения. Това бил процес, характерен за по-голямата част от западноевропейските държави.

Така по парадоксален начин създаващите се нови централизирани държави в Европа представлявали по същността си огромни **частни имения** на монарсите — нещо, което могло да се случи единствено в Западна Европа. Свидетелство за това е Германия, в която императорската династия имала малко частни земи и поради това Германия така и не се обединила.

Освен това самите западни народи, масата от поданиците, гледала на монархическата власт като на частна, а на замъците и дворците на монарха като на негова лична собственост и имение. В ярък контраст с това били Изтокът и Русия, народите, на които гледали на монархическата власт като на обществена и държавна, а на дворците на монарха — като на общонародно достояние. Това се демонстрира от факта, че докато в Русия например царският замък, Кремъл представлявал естественият център на града, съсредоточението на обществения живот и мястото, където се укрива целият народ в случай на опасност, то замъкът или дворецът на западноевропейския крал или княз стоял винаги настрана, изолирано от самия град и почти никога не бил достъпен за самите граждани. Този факт бил забелязан още от Ключевски.

Но така или иначе, от втората половина на XIII в., в цяла Западна Европа — като се започне от Англия и се стигне до най-източните немски земи, кралете (съответно князете в Германия) успели да наложат своята власт над местната феодална прослойка и монархията се наложила като официална форма на управление. Това никак не било случайно.

5.2. СМИСЪЛ НА ЗАПАДНАТА МОНАРХИЯ

Както е известно, за всеки народ съществува най-типична и най-подходяща *форма на държавно управление* (колкото и да се отрича днес това), която отговаря на неговите разбирания за властта. За азиатските народи, както казахме, такава била **абсолютната теократична монархия**, а за античните — без съмнение **републиката**. Като се има предвид значителното сходство между народностната психология на западноевропейците с тази на гърците и римляните, би могло да се предположи, че и те би трябвало да изберат републиката като основна форма на управление. Историята обаче не потвърждава това. Още от най-ранните си етапи формите на властта в двете култури коренно се различават една от друга и с течение на времето дори още повече се раздалечат.

Древногръцките племена в своя *до държавен* период са се управлявали от т.нар. съвет на архонтите (старейшините), в чийто състав влизали най-възрастните и най-влиятелните членове на племето. Това бил върховният орган на властта в мирно време. В случай на война, властта преминавала временно у т.нар. базилевси — военните пълководци. Базилевсите обаче никога не ставали царе в истинския смисъл на думата. Ако ги избирали за монарси, това било само временно, до тяхната смърт. След смъртта на такъв „цар“ (тази титла носил и легендарният Агамемнон) неговата власт не се предавала по наследство, както би трябвало да е при истинската монархия. Това е така, защото гърците избирали своите базилевси като конкретни личности, благодарение на техните лични качества и храбростта им, проявена на бойното поле. А както е известно тези качества не се предават по наследство.

Колективната форма на управление се пренесла и в *класическия*, градския *период* от гръцката история, по време на който, както е известно, основният орган на управление било народното събрание (агората), в което имали право на глас всички възрастни граждани (без робите и жените). Изпълнителната власт в Атина се упражнявала от стратег, избран за срок от една година. В републикански Рим върховен орган на законодателната власт бил сенатът, а на изпълнителната — двама консули, които подобно на гръцките

стратегии, се избирали за срок от една година (всяка година носела името на съответните консули). Авторитетът на републиканската власт в Рим бил толкова висок, че основните ѝ институции останали формално непокътнати дори до времето на империята.

Всичко това е обяснимо като се има предвид, че никой народ с достатъчно силно индивидуалистично съзнание (а такива били гърците и римляните) не би поверил съдбата си в ръцете на неограничен монарх. Ето защо демокрацията с право може да се нарече най-типичната и най-подходящата форма на управление при античните народи.

Западният свят, в който по отношение на античния човешкото съзнание прави още една и вече последна стъпка към пълния и тотален индивидуализъм (защото в това отношение просто няма накъде повече да се върви), би трябвало също да избере републиката за свой идеал. На практика обаче не се получило така.

Различията започват още с варварските времена. Докато гръцките военначалници — базилевсите, никога не стават истински царе, то древно германските пълководци — кунигите, скоро се превръщат в такива. Колкото повече напредва западната история, толкова повече се изпаряват последните останки от колективна власт, характерни за най-ранния до държавен период. Западната държава в зрелия си, класически период — това е **монархическата** държава (този факт е отбелязан още от Хегел). В нея властта е концентрирана в ръцете на едно-единствено лице — краля. Истински републикански и демократични форми на управление били немислими за Западна Европа чак до най-ново време (до 1789 г.) поради **непрекъснатото стълкновение на егоистичните лични интереси на индивидите**, което не могло да бъде спряно от нищо. Гърците и римляните, макар и да имали по-развито в сравнение с източните хора индивидуалистично чувство (демокрацията винаги предполага самосъзнание на индивидите и тяхното свободолюбие), все пак обладавали достатъчна доза колективизъм и не позволявали на личните си интереси да се разраснат до такава степен, че да погубят обществото и държавата. При западноевропейците обаче принципът на личната независимост (а следователно и на личния произвол) бил абсолютен и неограничен от нищо. Такова общество, ако иска скоро да не се самоунищожи, се

нуждае отчаяно от съсредоточаване на изпълнителната власт в ръцете на едно лице, което да изглажда със сила личностните противоречия.

Това проличава ясно от съдбата на средновековните италиански градове — републики Флоренция, Генуа и Венеция, които не успели да съхранят своите републикански управленчески форми (сами по себе си и без това уникални за целия тогавашен западен свят) и в края на краищата се превърнали в монархии. Така Флоренция се управлявала на първо време от т.нар. подеста (народно събрание), но после както поради изострените вътрешни борби между различните партии, така и поради съсредоточаването на значителни парични средства в ръцете на няколко влиятелни фамилии, тя се превърнала в сенъория, ръководена от съвет на първенците. От 1384 г. фактически управляващ станал родът Албици, а след това — родът Медичи. През 1532 г. последните провъзгласили себе си за херцози, а флорентинската република за херцогство. Републиката се оказала неподходяща за италианския манталитет.

Аналогично било и положението във Венеция, която отначало се управлявала от народно събрание, после от т.нар. Голям съвет на богатите, превърнал се впоследствие в още по-елитарния съвет на поканените докато накрая и тя не станала монархия. Сблъсъкът на интересите бил прекалено голям.

Истинска републиканска форма на управление възникнала на запад едва с избухването на Френската буржоазна революция от края на XVIII в. Това станало възможно единствено благодарение на факта, че европейските народи достигнали по това време достатъчно висока степен на цивилизованост, изразяваща се в развитието на такова качество като дисциплинираността. Продължилите множество столетия жестоки междуличностни борби в европейските общества, които едва не ги унищожили, в крайна сметка довели до такова равнище на законопослушност и развили до такова степен преклонението пред реда и дисциплината (в тях е единственото спасение за западните хора, тъй като те не са способни да следват вътрешния, морален закон), че в тези общества станала възможна отмяната на монархията и установяване на република.

Но този факт съвсем не означава, че самият монархически принцип като такъв престава да бъде най-типичен за традиционния Запад. Ако се обърнем назад към историята, ще видим, че от близо

хиляда и петстотин години държавническа история на Запада, някакви си сто или двеста години републиканско управление (Европа в своята цялост станала републиканска едва след Първата световна война) не могат в никакъв случай да бъдат показателни за формата на властта в тази култура. Всъщност в това отношение западната история удивително наподобява античната. И античният свят, който в продължение на цяло хилядолетие бил управляван чисто републикански, в края на своята история бива неочаквано обладан от монархически дух. През I в. пр.Хр. Цезар взима властта в Рим и Римската република се превръща в империя. В същото време в гръцките земи започнали широко да се разпространяват идеите на Платон за идеалната държава, управлявана от един-единствен човек, а Ксенофонт не скривал своето възхищение от методите на управление на персийския деспот Ксеркс. Ако живеещият през II-III в. сл.Хр. античен човек не познавал своята история, той би си помислил, че Рим винаги е бил империя, и че гръците винаги са си мечтаели за монархия.

Както обаче знаем, положението било тъкмо обратното. Изглежда всяка голяма култура към края на своята история по неизвестни засега причини заприличва по своята форма на управление на последващата я голяма култура. Така късният Рим и Византия дали началото на монархическия по своя дух западен свят, а късните Западна Европа и Америка, но вече в републикански „одеяния“, ще дадат основната форма на управление на славянския свят. Най-парадоксалното от всичко е обаче, че по своята форма на управление крайният Запад се доближава неочаквано до крайния Изток, за който, както вече беше изтъкнато, също е характерен монархическия принцип. Тук обаче става въпрос за два съвсем различни вида монархии.

5.3. РАЗЛИКИ МЕЖДУ ЗАПАДНАТА И ИЗТОЧНАТА МОНАРХИЯ

Едно нещо е умерената френска, английска или испанска монархия, а съвсем друго нещо е абсолютната и неограничена азиатска деспотия. За да се разбере както смисълът на западния и източния монархизъм, така и вътрешната разлика между тях, първо трябва да бъдат разгледани причините, поради които се образуват двата типа държави.

На Запад държавата се създава, за да гарантира личната свобода и интересите на индивидите, за да въдвори порядък в обществото; на Изток и в славянския свят тя се създавала, за да реализира абстрактната идея за единство на цялото. В Западна Европа държавата се създавала, за да служи на индивидите, а в азиатските общества — за да може те да ѝ служат. Съвършената държава според източните представи е тази, в която няма лични интереси.

Поради това, от само себе си става ясно, че никоя германска монархия, колкото и централизирана да е тя, не може да бъде деспотична. В основата на устройството на всички германски държави стои идеята за обществения договор. Съгласно тази идея, между поданиците и монарха се сключва нещо като неписан договор: поданиците си избират крал, даряват му своето доверие и се задължават да му се подчиняват, в случай че той изпълнява своите задължения към тях (той е длъжен да съблюдава изпълнението на законите и да охранява личното им имущество). Но в случай че монархът не изпълнява своите задължения, опитва се да узурпира цялата власт или да започне да се меси в личния живот на индивидите, народът е в правото си да свали такъв крал, обявявайки го за тиранин. От край време основна грижа на западните народи е било да не допуснат възможността за появата на тирания. Този принцип е формулиран още през XIII в. от Тома Аквински, който иначе бидейки убеден монархист, казва по този повод: „Царството трябва да бъде устроено така, че за царя да не съществува възможност да установи тирания. Освен това неговата власт трябва да бъде ограничена до такава степен, че той с лекота да не може да се обърне към тиранията“^[1]. Някои негови по-радикални съвременници дори говорят за нуждата от тираноубийство при определени обстоятелства.

В същото време деспотизмът се считал за нещо съвсем нормално в Азия. Страхът от деспотизма и тиранията — това е страхът за собствената независимост и самостоятелност на индивидите, а такъв страх не можел да възникне в азиатските колективистични общества, където всеки индивид доброволно жертвал своята лична независимост в името на държавното благо (това, разбира се, съвсем не оправдава деспотизма). Страхът от тирания, както и самата дума „тирания“, можел да възникне само у античния или западния човек. (Там тази дума естествено изразява определено негативно чувство. Знаейки това настроение, съществуващо в перманентно състояние у техните поданици, западноевропейските монарси трябвало непрекъснато да им доказват, че те всъщност са справедливи владетели и че не се домогват към прекалена власт.) И ако източните и руските монарси съзнателно демонстрирали, че управляват държавата еднолично (това се харесвало на техните народи), то западните крале — напротив постоянно се стремели да покажат, че разделят властта си със своите съветници и министри. Официалното източно царско обръщение: „Аз, държавата...!“ било заменено с новото „Ние, държавата...“.

В различните западноевропейски държави властта на кралете била ограничена от различни обществени институции. Така в периода на т.нар. съсловни монархии (XIV-XV в.), навсякъде съществували съсловни събрания. Във Франция това били Генералните щати — официалният съдебен орган на страната, събиращ се на всеки няколко години и без съгласието, на който кралят нямал право да налага никакви нови данъци, нито пък да увеличава старите.

В немските княжества пък голяма тежест обладавали т.нар. Rate — канцелария на съветниците на княза, начело с канцлер. Немските князе съзнателно делегирали част от своите правомощия на министрите си, за да не бъдат обвинени в опит за налагане на диктатура. Така например заповедите се подавали не от тяхно име, а от името на министрите им (това е в пълен контраст с практиката на руския цар, който можел да решава всичко през главата на своето правителство) Освен това, веднъж назначен, един висш чиновник можел много трудно да бъде вече сменен. Ако източният владетел управлявал всички сфери на обществения живот (дори повседневния), то западноевропейският владетел (в случая немският княз) не можел да си позволи да се намесва прекалено силно в живота на поданиците

си — те просто незабавно биха го детронирали.^[2] Този факт показва до каква степен бил чувствителен западният човек по отношение на всякаква външна намеса в личните му дела и същевременно демонстрира принципната разлика между европейската и азиатската монархия.

[1] **Фома Аквинский.** *Трактат об управлении государей.* 1269 г.

↑

[2] Цялата история на Германия и Франция е непрекъснат низ от бунтове и въстания, които ярко контрастират с руското и източното социално спокойствие. ↑

ГЛАВА 4

РЕФОРМАЦИЯ (XVI-XVII В.): ПОЯВА НА МАТЕРИАЛИЗМА КАТО ОСЪЗНАТА ИДЕЯ. ПОБЕДА НА ИНДИВИДУАЛИЗМА КАТО ОСЪЗНАТА ИДЕЯ СРЕД ЧАСТ ОТ ЗАПАДНИЯ СВЯТ.

1. СЪЩНОСТ НА РЕФОРМИТЕ

Както вече беше отбелязано, през ренесансовата епоха в големите градове на Западна Европа победило светското начало и възтържествувал търговският дух. Оформил се съзертателен материализъм от античен тип. С настъпването на реформацията се преминало от пасивния материализъм на художниците към активния на учените и търговците. На търговците, които поели в свои ръце управлението на много градове в северна Италия, им предстояло да преодолеят още само една, последна пречка по пътя към коридорите на властта (но вече в общодържавен мащаб). Такава пречка било самото християнство или по-точно християнството в дотогавашната му, католическа форма.

Католицизмът традиционно още от Средните векове остро осъждал алчността и стремежа към трупане на богатство, критикувал „търгашеството“ и лихварството като небогоугодни дела. Той винаги проповядвал известно свето отчуждение и незаинтересованост към земните блага. Очевидно такава идеология не могла да се нрави на търговското съсловие с неговия неистов стремеж към даровете на този свят. Пред това съсловие, ако искало то и занапред да просперира, възникнал сериозният проблем как да се избави от „досадната“ морализаторска риторика на католическата църква. Съществували два изхода — или да се извърши де християнизация на определени слоеве от обществото, за което обаче било още рано, тъй като религията владеела душите на хората, или да се измени самото християнство и да се пригоди към новия търговски дух. Точно тогава като по чудо (или

по-скоро като по поръчка) се появила група от странни свещеници, наричащи себе си „протестанти“, които настоявали за решителна реформа на църковното учение, което се било изродило и било предало истинските християнски ценности. Начело на тази групичка от хора стояли две личности — немецът Мартин Лутер и французинът Жан Калвин. С провъзгласяването на своите прословути 95 тезиса, критикуващи Римската църква, които Мартин Лутер написал на листовка и забил на портите на двореца във Витенберг през 1517 г., било поставено началото на цяла нова епоха в европейската история, известна като „Реформация“, и била създадена в много отношения практически нова християнска религия, наречена „протестантство“.

Какви били основните тезиси на новата религия? Основа на протестантската доктрина е учението за Божия избор. Съгласно него, бог е предопределил съдбата на всеки човек или за спасение, или за вечни мъки, като едни хора той е удостоил със своята благословия, а други — не. Тъй като съдбата на всеки човек е предопределена още до раждането му, тя не може да бъде променена от църквата. Всякакви църковни церемонии, ритуали, тайнства и опрощения на грехове стават безсмислени и са ненужно пилеене на време. Единственият начин за отделния човек да разбере дали той е помилван или не, е успехът в живота, който се постига с неуморен професионален труд. Но какво трябва да се разбира под успех в живота, доколкото някой може да се труди неуморно, без това да има последици за съдбата му? Очевидно трябва да има видими резултати от този труд. А такъв видим резултат според протестантите може да бъде само богатството. С други думи личното материално благополучие на индивида е единственият залог и гаранция за неговото избраничество, за удостояването с Божия благословия. Нещо повече, големият успех в живота би могъл да направи невъзможен не само отказа от удостояване с благословия, но дори и намаляването на нейната степен. Не е чудно, че тази теория така много допаднала на търговците, които скоро провъзгласили милионерите и лихварите за избраници на бога.

Но много по-важни били практическите последици от новата доктрина. Тя довела до нечуван рационализъм и практицизъм в поведението на хората, превърнала алчността и користолюбието от порок в добродетел, доколкото без алчност не се става богат. Тя оформила по-късно мирогледа на бъдещия капиталист — фабрикант и

въобще обосновала „научно“ методологията за създаване и акумулиране на капитал. Философията за трупане на капитал се състои в това много да се печели и малко да се харчи, много да се произвежда и малко да се консумира. А в основата на всичко, разбира се, стоят парите. Най-добре новата протестантска етика е изразена от Бенджамин Франклин, който в своето прословуто обръщение към американския народ, поучава: „Помни, че **времето е пари**; който може да спечели с труда си десет шилинга дневно, а през другото време се разхожда или мързелува, той трябва да знае, че ако е похарчил дори шест пенса за свое удоволствие (които не включваме в сметките), той покрай това просто е похарчил още пет шилинга и дори повече.“

Помни, че **кредитът е пари**. Ако някой платежоспособен остави при мен парите си, то той ми подарява своите интереси или поне онова, което бих могъл да предприема през това време. Това се отнася до значителна сума, ако човек я има и я вложи по подходящ начин.

Помни, че **парите** притежават създаваща и плодovitа природа. Парите могат да произвеждат пари, ново получените продължават създаването и т.н. Пет шилинга в оборот са вече шест, в нов оборот седем шилинга и три пенса и така, докато станат сто фунта стерлинги. Колкото повече притежаваш в наличност, толкова повече растат те чрез оборота, така че ползата от тях непрекъснато се увеличава. Който убие една свиня майка, той унищожава потомството ѝ до хилядния член. Който загуби петшилингова монета унищожава всичко, което би могло да се произведе от нея — цели купчини фунт — стерлинги^[1]. Най-странното е, че това не са уроци по икономика, а религиозно напътствие и проповед. За правоверния протестант се предписва жизнено поведение, гравитиращо изключително около стремежа за увеличаване на личното богатство. Всички лични качества и добродетели на индивида трябва да бъдат подчинени на този стремеж. Така например Франклин обяснява, че честността е добродетел, защото носи успех в търговските сделки, а точността и прилежността — защото носят кредит. Най-важните и необходими качества на протестанта обаче са спестовността и скъперничеството (доколкото без тях не е възможно да се акумулира капитал и следователно богатство). Последните черти са се развили у протестантите до такава степен, че добили направо патологичен характер. В резултат на това през тази епоха социалната солидарност в страните на северозападна

Европа рязко намаляла, хиляди домове за бедни били закрити, а просията се преследвала най-строго от закона като израз на мързел. Християнското милосърдие бързо западнало. Когато английският милионер от XVII в. подхвърлял по едно ръждиво пени на някой бездомен на улицата, той се разтапял от умиление заради собствената си щедрост. Да си стиснат не било вече порок.

Но не спестовността и скъперничеството тревожели съвестта на новите западноевропейци, доколкото те съществували винаги под някаква форма в индивидуалистичното по своята природа общество на Запада. Тях ги тревожел фактът, че Библията, самото християнство, а те били все още вярващи християни, осъждали стремежа към забогатяване. Защото едва ли има по-ясни думи, казани някога по този повод от думите на Христос: „Не си трупай богатство тук на земята, което го хваща ръжда и го яде молец“^[2], или пък: „По-скоро камила ще мине през иглено ухо, отколкото богат човек да влезе в рая“^[3]. За да снемат това очевидно противоречие със Светото писание, идеолозите на реформацията обявили, че за богат трябва да се счита не този, който притежава много имущество и пари, а единствено онзи, който се ползва от тях за удовлетворяване на своите материални нужди, който живее охолно. С други думи, богат е не онзи, който печели много, а онзи, който харчи много. В стремежа към богатство те виждали грях, но в самото богатство като плод на честен труд, те виждали знак на Божията благословия. Постоянно били изтъквани примери от Библията, показващи, че този, когото бог възлюби, му изпраща богатство и семейно щастие. „Ако бог — разсъждавали протестантите — ви покаже един път, по който вие, без да навреждате на собствената си и чуждата душа, можете да спечелите повече, отколкото по друг, но вие го отхвърляте, избирайки пътя на по-малката печалба, то вие пречите на една от целите на вашето призвание (calling) — противите се да станете Божи заместник и да приемете неговите дарове, които можете да използвате вместо него, когато той пожелае“^[4]. С такъв род разсъждения търговците постепенно успели да приспят съвестта си и се заели спокойно да трупат пари.

Но тъй като все пак останало известно чувство за вина, те избили компенсаторно на краен аскетизъм в повседневния живот, който намерил своето най-ярко проявление в лицето на пуританството, явяващо се всъщност плод на гузната съвест на английското общество.

Пуританите развили крайно въздържание по отношение на насладите. Те осъждали голотата и еротиката във всичките им форми както в изкуството, така и в литературата. Мразели шумните балове и веселия. Презирали дори театъра. И така, техният егоизъм бил толкова голям, че били готови да пожертват дори нуждите на тялото заради нуждите на егото (първото само по себе си било истински героизъм, достоен за възхищение). Станало нещо много странно и твърде важно — Егото на западния човек сякаш изолирало себе си едновременно както от влиянието на духа, така и от нуждите на тялото. Оформил се прословутият мозъчен човек — *Homo occidentalis*, чиято основна характерна черта в сравнение с хората от останалите култури може да се изчерпи с думите „въздържаност“ и „въздържание“. Въздържаност както по отношение харченето на пари, така и по отношение на чувствата и емоциите. За мозъчния човек е характерен преди всичко хладният аналитичен ум, съчетан с пресметливост и безстрастност, както и с неимоверно скъперничество. (Този тип хора могат лесно да се открият и до ден-дневен в страни като Германия, Холандия, Швеция, а също и на Британските острови, макар във втората половина на ХХ в. по неизвестни причини техните народи станаха малко по-сърдечни.) Това не пречи обаче на хората от този тип да изглеждат понякога твърде добродетелни и почтени, да посещават редовно църква в неделя и да притежават удивително чиста съвест. Достоевски описва с убийствена ирония характера на немските протестанти от ХІХ в., които, след като цял ден са се занимавали само с трупане на пари, вечер с благоговение и без душевни угризения се отдавали на добродетелни семейни разговори и четене на Евангелието, в което впрочем най-строго се порицава преклонението пред парите и богатството. Може би най-изразно е описана етиката на протестантите от Макс Вебер, който казва, че за тях е характерна „мощната комбинация от интензивно благочестие и силно развит търговски нюх, съчетан с желание за успех“^[5]. Тази комбинация е наистина ненадминат шедьовър на западноевропейския ум, който може да съперничи само с теорията за „евтината църква“ на калвинистите, според която църквата не трябва да струва твърде скъпо на данъкоплатците, понеже това било небогоугодно. Другото последствие от реформацията било, че тя довела до засилване на индивидуализма, придавайки му религиозна окраска. Протестантството проповядвало

индивидуален път на спасение, незаинтересованост към съдбата на другите, за разлика от съборността на католическата, да не говорим за православната вяра. Това логично произтича от основния догмат на тази вяра, че съдбата на всеки човек е начертана от бога, преди още той да се роди. След като за всекиго е предварително предопределено дали ще се спаси или не, тогава няма смисъл да се търси общ път към спасение, към подпомагане на другия. В „Pilgrims progress“ на Бъниън е описано поведението на един християнин, който застигнат от божия глас, решил да напусне родния си грешен град и да тръгне към „небесната родина“. Жена му и детето му, увиснали на шията му, се опитвали да го спрат, но той запушил ушите си и крещейки: „Живот! Вечен живот!“ избягал навън. Едва по-късно, когато се почувствал спасен, си спомнил, че има семейство и че е по-добре да вземе и него със себе си.

Ролята на свещениците като посредници между бога и мирянина била отхвърлена, както и въобще смисълът на изповедта. Всеки трябвало вече сам да определи кое е добро и кое зло, какво е правилно и какво е неправилно. Това била положителната страна на протестантството, доколкото центърът на морала се намира в субекта и не бива да бъде обективиран.

Самото разпространение на протестантските идеи в Европа в различните земи протичало с нееднаква скорост. Най-добър отклик то естествено намерило сред големите градове със значително търговско съсловие, които бързо преминали на страната на реформацията. Много по-бавно то се разпространявало сред широките селски маси в провинцията, за което трябвало да измине почти един век.

Отначало реформацията се наложила в своята родина — Германия. За това немалка роля изиграли немските князе, които веднага разбрали изгодата за себе си от новото учение и оказали мощна подкрепа на Лутер. Протестантството давало на тези местни владетели моралното право да експроприират в своя полза огромните имения на католическата църква, дотогава пряко управлявани от Рим. Самият Лутер също бил енергичен застъпник за такава експроприация и от благодарност князете го укрили от преследванията на императора католик Карл V. Немските селяни също масово приемали лутеранството, но по съвсем различни причини. Общественото мнение в Германия по това време било настроено силно негативно против Рим

поради широко практикуваните от католическата църква индулгенции, при което срещу представянето на определена сума пари, тя „опрощавала“ греховете на миряните. Такова търгуване с религията, което може да възникне само на Запад, било наистина възмутително и не могло да не предизвика широко обществено негодувание.

След като по-голямата част от Германия преминала на страната на реформацията, това учение започнало да се разпространява и в останалите части на Европа. Виждайки огромната опасност за себе си от бързо разпространяващата се ерес, католическата църква започнала война срещу нея на всички фронтове. Избухнала Тридесетгодишната война.

Като цяло, малко по малко протестантството успяло да се наложи до средата на XVIII в. във всички чисто германски народи от северозападна Европа. Любопитно е обаче, че то не успяло да победи в нито една славянска страна, което е доказателство, че реформацията е чисто западен, германски феномен.

Ако се проследи ходът на този процес през следващите векове, се забелязва и друг интересен факт — капиталистическите отношения в най-ново време достигат най-високото си развитие именно в градовете с преобладаващо протестантско население. В началото на XIX в., съвпадението на големите банкови и промишлени центрове в Европа с местата, където реформацията най-напред е пуснала своите корени било пълно. Интересни данни за социалната ситуация в Германия в края на XIX в. дава Офенбах^[6]. Така например той изчислил, че на всеки 1000 протестанти се падали 954 000 марки основен капитал, носещ лихва, докато за католиците тази цифра била едва 589 000, т.е. двойно по-малка. Освен това децата на протестантските семейства още от малки се насочвали предимно към икономически и юридически учебни заведения, докато децата на католиците предпочитали хуманитарните учебни заведения и специалности. Професионалната статистика на всички страни със смесено вероизповедание от XX в. показва също силно протестантския характер на капиталистическата собственост и предприемачество. Същото важи и за висшия мениджърски персонал в модерните предприятия и фирми. Изводът от тези статистически данни е ясен: цялата капиталистическа индустриална цивилизация на нашето време с всичките ѝ отличителни черти е закономерен продукт на започналата през XVI в. Реформация.

-
- [1] **Franklin, B.** *Advice to a young tradesmen*, 1748. Works ed. Sparks, т. II, 7. ↑
- [2] Евангелие от Матея, 19:23. ↑
- [3] Евангелие от Матея, 19:24. ↑
- [4] **Bakster, R.** *Cristian Directory*, т. I, 377. ↑
- [5] **Weber, M.** *Religionssoziologie*. Munchen, 1924, ч. 1, 28. ↑
- [6] Пак там. ↑

2. РАЗГРЪЩАНЕ НА ЕГОИЗМА В СТОПАНСКАТА СФЕРА

Любопитно е да се проследи какво било началото на дългия, продължил цели четири столетия процес, довел до създаването на днешния капиталистически Запад.

В предишната глава беше казано, че капиталистическият начин на производство се появява от момента, в който средновековният цехов майстор се превръща от ръководител на занаятчийския цех в негов частен собственик, а бившите подмайстори и калфите стават от равноправни членове на кооперацията в наемни работници на новия работодател. Беше споменато също, че този процес е уникален за Запада по много причини и че за пръв път той се извършва в някои градове на северна Италия.

След като цеховите майстори си присвоили по един крайно неетичен начин собствеността върху цеха, следващата стъпка, която те предприели, била да увеличат броя на наемните работници, трудещи се за тях. Докато в Средните векове имало ограничения върху броя на работещите в даден цех, сега всички количествени ограничения отпаднали. Но увеличаването на броя на наемните работници има смисъл само тогава, когато се промени начинът на производство, т.е. производителността на труда. Така възникнала **манифактурата**, чиято същност е в разделението на труда. Работодателите видели, че е много по-ефективно и по-изгодно вместо един и същ занаятчия да извършва всички операции в дадено производство последователно (което е разход на много време), да се отделят тези операции една от друга и да се изолират; на всеки отделен занаятчия се отрежда точно определена специализирана операция и тези хора едновременно на едно място извършват споменатите операции. Специализацията на работниците съгласно техните лични качества била необходима, тъй като не може един човек да бъде едновременно еднакво сръчен, еднакво силен или пък достатъчно съобразителен.

И така, основният резултат от създаването на първите манифактури някъде през средата на XVI в. бил, че производителността на труда рязко се покачила и се икономисало

ценно време. Сега за единица време се произвеждали много повече стоки, отколкото в до манифактурния период.

В случая особено внимание трябва да се обърне на думата **стока**, тъй като тя е един от ключовете за разбиране на капиталистическия начин на производство. Стоката не е просто продукт на труда. Докато традиционните продукти на труда се произвеждат в незначителни количества и служат главно за натурална размяна и за задоволяване на собствените потребности на производителя (т.е. за оцеляване), то стоката по дефиниция е **излишък**, тя се произвежда не с цел оцеляване, а с цел **забогатяване**, извличане на печалба. Стоката е такъв продукт, който приема стойностна, т.е. парична форма. Поради това капиталистическото общество, за разлика от феодалното, произвежда огромни количества пазарни продукти, т.е. стоки. Закономерно възниква въпросът, защо източните и античните общества не са развили стоково производство и въобще никога не са гледали на своите продукти като на стоки?

В източното село това било невъзможно поради неговия общинен характер. В азиатската община всички занаятчийски продукти се произвеждали единствено за задоволяване на собствените ѝ нужди и поради това самото производство било, независимо от законите на пазара, изградил се в рамките на цялото общество. Във всяка селска община, наред с мнозинството от нейните членове, занимаващи се изключително със земеделски труд, като органична част присъствали и занаятчиите: ковачът и дърводелецът (изработващи земеделските оръдия на труда), грънчарят (произвеждащ съдовете за селото), перачът, бръснарят и т.н. Тези няколко души били изхранвани от цялата община. Тъй като тяхната продукция била предназначена единствено за самозадоволяване в рамките на селото, те не изпитвали нужда да продават своите изделия извън неговите рамки. Всичко се извършвало на принципа на натуралната обмяна.

Що се касае до това защо и в *градските* занаятчийски цехове на Изтока не могло да бъде създадено стоково отношение към продуктите, трябва да се отговори, че такова отношение не могло да бъде създадено, поради простата причина че членовете на тези цехове искали да оцелеят, а не да забогатеят подобно на западните си колеги. Ето защо, абсолютно прав е Маркс (в този случай, за разлика от много други, това наистина е така), когато казва: „При старо азиатските,

античните и други начини на производство превръщането на продукта в стока, а значи и битието на човека като стокопроизводител, играе подчинена роля, която обаче става толкова по-голяма, колкото повече общинните форми навлизат в стадия на своя залез. Споменатите стари обществено — производствени отношения са несравнимо по-прости и по-прозрачни от буржоазния, но те почиват на незрелостта на индивидуалния човек, който още не се е откъснал от пъпната връв на естествената родова връзка с останалите хора“^[1].

Отговорът на въпроса защо в древния изток и античността не възниква стоково отношение към продуктите на труда, е едновременно и отговор на въпроса защо там никога не възниква рационалното разделение на труда, символизирано от манифактурата. На азиатските и античните народи въобще не им дошло на ум да създават такова разделение на труда в рамките на цеха, защото те не искали да произвеждат излишъци, т.е. не искали да се обогатяват. Манифактурата била творение на печалбарския ум.

Тази истина обаче не трябва да ни затваря и очите пред един друг факт — че благодарение на манифактурата, т.е. на съществуването на частна цехова собственост, става възможно възникването на такъв феномен, какъвто е икономическият ръст. Ако в манифактурата нямаше частен собственик, а тя беше кооперация, тогава не би имало стимул за увеличаване на броя на работещите в нея, за разрастване на производството от един момент нататък, тъй като увеличената печалба трябва да се дели с новоназначените членове. Този проблем обаче отпадал, когато всичко било притежание на един човек, който забогатявал толкова повече, колкото повече нови работници назначавал. Така частната собственост, сама по себе си основана на несправедлива експлоатация на чужд труд, станала най-мощния стимул за икономическото развитие в историята. Благодарение на нея довчерашната търговска прослойка се превърнала през XVI и XVII в. в буржоазия.

Интересно било и развитието на *поземлените отношения* в разглеждания период. Към средата на XVI в. в много западноевропейски държави буржоазията започнала да изкупува земята от феодалите и да я дава на селяните. В Англия по това време вече започнали да се появяват твърде големи земевладелци от буржоазен произход. По време на т.нар. *Glorious revolution* (Славната

революция), те предприели масова експроприация в своя полза на общинската селска земя (пасбищата и горите), което довело до още по-голямо засилване на тяхното влияние в държавата.

Що се касае до положението на самите селяни в Западна Европа от този период, то повечето от тях били свободни и притежавали земята, която обработвали. Така например във Франция през XVI в. 50% от цялата земя се обработвала от цензитарии (така се наричали там частните собственици). Другите земи се обработвали на аренда. Арендаторът в срок от девет години се приравнявал от закона към цензитария и също се облагал като собственик. На френските аристократи по това време принадлежала около 20% от територията на страната.

Аналогично било и положението в Англия, където през XVII в. повечето селяни се отнасяли към категорията на йомените (независимите частни собственици). Техните поземлени участъци се наричали „*Ofreeholds*“. Числеността на арендаторите била по-ниска от тази на йомените (т.е. както във Франция). Като цяло територията на Западна Европа от прединдустриалната епоха представлявала мозайка от малки поземлени участъци на селяните, периодично прекъсвана от големи дворянски имения. Забелязва се, че земята и в двата случая представлявала нечия частна собственост, а общинната собственост, отдавна (7–8 века преди това) преминала в небитието. Тези факти демонстрират до каква степен поземлените отношения в Западна Европа от прединдустриалната епоха се отличават от поземлените отношения в древния източен свят, където е съществувала изключително общинната селска собственост, а частната е била непозната (вече беше казано защо източните феодали не са били частни собственици). Това е най-ярката разлика между източния колективистичен и западния индивидуалистичен манталитет, доколкото частната собственост възниква поради липсата на колективно чувство у индивидите. (Много беше важно това сравнение да се направи на базата на реалностите от прединдустриалната епоха, тъй като след промишлената революция в Западна Европа от XVIII-XIX в. такива аналогии не биха били възможни, поради намесата на фактори от съвсем друго естество.)

[1] **Marx, K.** *Kapital*, т. 1, 1, 1.4. ↑

3. ПОЛИТИЧЕСКО РАЗВИТИЕ. АБСОЛЮТИЗМЪТ КАТО РЕАКЦИЯ СРЕЩУ БУШУВАЩИЯ ИНДИВИДУАЛИЗЪМ

Следващата важна тема, която възниква, е темата за развитието на политическите отношения през епохата на реформацията. Шестнадесетото и седемнадесетото столетие ще останат в историята на Европа като времето на най-висш разцвет на монархиите. Този момент настъпил, както е известно, след многовековна държавна еволюция, в която могат да се забележат минимум три фази: фаза на ранно феодалната държава (до IX-X в.), фаза на феодалната разпокъсана държава (X-XIII в.) и фаза на централизираната съсловна монархия (XIII-XV в.). През XVI в. Западна Европа навлязла в стадия на феодално — абсолютистката монархия, когато централизацията достигнала невиджани по-рано мащаби. Тази централизация станала възможна в немалка степен благодарение на подкрепата от страна на набиращите сила градове и тяхната буржоазна прослойка, която се нуждаела от единен, обхващащ цялата държава пазар за своите стоки (той можело да бъде обезпечен само от силна централна власт, потискаща всички прояви на регионален сепаратизъм). В същото време буржоазията все още не била достатъчно силна, за да се осмели да лиши аристокрацията от власт и да заеме нейното място. За това потръбвали още двеста години.

Най-могъщата монархия на това време естествено било кралство Франция. По времето на управлението на династията на Бурбоните и в частност на Людовик XIV — „Кралят — Слънце“ (1638–1715 г.), Франция достигнала своя златен век, който в същото време представлява и **златния век на цялата западноевропейска история**. Нито дотогава, нито след това нито една държава не съумяла да достигне такъв блясък и величие, такова високо равнище на развитие на културата, процъфтяване на всички видове изкуства и едновременно такава политическа зрялост, както Франция по време на царуването на Людовик XIV. Разбира се, и след това, няколко века по-късно, Викторианска Англия или Америка от времето на Рейгън и Буш също се радвали на подобно или даже още по-голямо могъщество и величие, но те вече не били одухотворени от блясъка на великите изкуства,

които притежавала Франция в края на XVII — началото на XVIII в. Няма да е преувеличено ако се каже, че времето на царуването на Людовик XIV съответства в античната история на времето на управлението на великия гръцки стратег Перикъл в V в. пр.н.е. Това сходство става още по-значително поради факта че и двете златни епохи започват веднага след големи нахлувания от страна на Азия: в първия случай — персийското, а във втория — турското нахлуване. Реално апогеят на западната култура, съвпадащ с управлението на краля — Слънце, започва точно тогава, когато западноевропейците отхвърлят турската заплаха (турците обкръжават Виена през 1683 г., но търпят поражение), както и великият век на Перикъл започва, след като обединените сили на гръцките градове начело с Атина спечелват забележителна победа над армиите на персийския цар Ксеркс. До каква степен историческите ситуации могат да се повтарят по различно време и в различните култури, се демонстрира от факта, че един век след свалянето на обсадата на Виена френският император Наполеон Бонапарт предприема обратен военен поход — реванш срещу вече отслабналия мюсюлмански Изток (по-точно турски Египет), точно както и в своето време Александър Македонски един век след Перикъл започва поход — реванш срещу вече отслабнала Персия и я покорява. Ако в случая пропуснем забележителното сходство между милитаристичните послекултурни и даже послещивилизационни образувания на Турция и древна Персия, което в случая не ни интересува, то налице е още едно доказателство за аналогията между западния XVII и античния V в. пр.н.е.

Управлението на династията на Бурбоните във Франция останало в историята на цяла Западна Европа още и като епохата на абсолютизма (последният бил общоевропейско явление). По времето на абсолютизма влиянието на съсловните събрания значително намаляло, а властта на кралете достигнала невиждани висоти. В един момент монархът, за да приеме решение, се съветвал само с двама или трима свои приближени. Опозицията била забранена, а цензурата принудила много издатели на забранена литература да емигрират или да отидат в нелегалност. Науката и културата се намирили под строгия контрол на държавата, за да не разпространяват опасни противодържавни идеи. Подобно положение, което по принцип не е типично за индивидуалистичния западен свят, станало възможно

благодарение на безпорядъка на средните векове и поради това на дадения етап било желателно и дори необходимо. Ако властта на кралете не бѣдела достатъчно голяма, те не можели да въдворят ред и законност.

Освен това кралете в цяла Западна Европа съумели да съсредоточат значителна власт в свои ръце и поради обстоятелството, че те умело балансирали между интересите на аристокрацията и буржоазията, използвайки ловко техните противоречия.

От друга страна, въпреки че абсолютисткото управление изглежда за съвременните представи авторитарно, то не може да бѣде наречено деспотизъм в истинския смисъл на думата. Така например във Франция съдебната власт по времето на абсолютизма била независима. Съдиите и парламентаристите, както тогава ги наричали, притежавали наследствена власт и били несменяеми. И макар че парламентът (т.е. съдебната власт) се водел като част от кралската канцелария, той имал правото да не регистрира някои укази. Нерегистрираният в протоколите на парламентарното заседание указ нямал законна сила. Твърде скоро парламентите започнали да гледат на тази своя функция като на свое право (*droit d'euregistrement*). Като се започне от XVII в., те все по-често използвали своето право на регистрация, за да заемат позиция против монарха. Своята опозиция срещу властта парламентите обикновено прикривали със съображения за държавното благо и неприкосновеността на основните закони (последният довод не би имал никаква морална сила в Русия или в Азия). Когато Людовик XIV пожелал да иземе властта от върховните съдии, той не ги атакувал директно, както би направил един истински деспот (впрочем, той, без да му мисли, просто би ликвидирал тяхната несменяемост), а създал паралелни съдебни органи, опитвайки се с тяхна помощ да намали властта им. Той само ограничил правото на съдилищата да изказват съображения при регистрация на нови закони.

Освен това от XVI до XVIII в., във Франция чиновническите длъжности и длъжностите в съдебната власт се продавали от държавата на различни богати хора. Ако кралят искал да управлява тоталитарно, той трябвало да откупи тези длъжности, а за това били нужни много пари, от които държавата винаги се нуждаела.

По времето на абсолютизма и *местната власт* също била избираема. Отделните области имали собствени автономни съдебни

власти, а кметовете се избирали от населението. Въобще, макар и властта да преследвала своите политически противници, тя не се месела в личния живот на хората. Абсолютизмът бил тирания само в очите на французите и другите западни народи, но за народите на Изтока той не би изглеждал така.

Интересно е, че през XVI и XVII в. кралската власт започнала за пръв път да се възприема от хората не като частно правова, а като **публично правова** институция. Монархът все по-рядко присъствал на заседанията на съвета на министрите и решенията се обявявали от името на неговите съветници. След това се появила възможност за функциониране на държавните органи на властта без монарха — това довело до появата на специализирани органи на управление, а също и до възникването на бюрокрацията, типична за органите на държавата на Новото време.

Нарастването на престижа на държавата се наблюдава и в областта на икономическите отношения, тъй като стопанството на отделните страни става национално и обществено едва през XVI и XVII в. До това довело въвеждането на общовалидни данъци в пределите на цялата страна. Дотогава, в Средните векове се считало, че главата на държавата трябва да живее изключително за сметка на своите домени, т.е. за сметка на доходите от своите родови имения. Държавните данъци се смятали само за пособия, които поданиците внасят доброволно само в случай на необходимост (тези поданици не жертвали нищо с такъв труд, както парите си). Положението се изменило чак през XVI в., когато за пръв път се оформило някакво подобие на държавен бюджет.

По този начин, за да се достигне до създаването на истински държавни институции и на някаква форма на държавен и обществен живот, на Запада му било необходимо цяло хилядолетие частен произвол, което от своя страна е прекрасен пример за отсъствие на колективно и обществено съзнание.

4. ФИЛОСОФИЯ И НАУКА

Епохата на реформацията от философска гледна точка е периодът на кулминация на рационализма и в същото време на начало на емпиризма. Изходът от борбата на „Разума“ с „Авторитета“ завършил с пълна победа на първия, в резултат на което някои западни мислители, започнали да наричат християнското учение „неразумно“. Френският философ от XVII в. Пиер Байл пък открито твърдял в своето произведение „Речникът“, че нравствеността не зависи от религията и че разумният човек може да бъде толкова добродетелен и полезен гражданин, колкото и вярващият християнин. Манията по рационалното, обхванала по това време западния свят, била толкова голяма, че мнозина обявили такова изкуство като поезията за „майка на суеверието“. Англичанинът Спрат осъждал дори украшенията на речта като „форма на измамата“. Именно тогава големият холандски мислител Спиноза публикувал своето най-известно произведение, което носило странното заглавие „Етика, изложена по геометричен начин“^[1].

Рационализмът достига своя най-завършен израз при *Рене Декарт*, който произнесъл знаменитата фраза „Мисля, следователно съществувам“, станала мотото на епохата (Вместо да се каже „Мисля, следователно съществувам“, много по-правилно би било да се каже „Чувствам, следователно съществувам“. Като типичен западен човек обаче Декарт бил твърде безстрастен, за да прозре тази истина.) Френският философ твърдял, че разумът е единствената истинска реалност, по-голяма дори от предметния свят и природата. Той бил убеден, че и същността на самия дух е в способността му да мисли, поради което животните, които не могат да мислят, били причислени от него към категорията на движещите се машини, а не на живите същества.

Според мислителя, във вселената съществуват две субстанции^[2] — едната е протяжна и не мисли, а другата мисли и не е протяжна^[3]. Декарт, който бил религиозен човек, извеждал съществуването на бога и на човешката душа от това, че за тях съществуват вродени идеи в съзнанието на всеки човек. Интересното в случая е, че реалността на

духовния свят се удостоверява не от чувството за неговото близко присъствие, а косвено — от съществуването на някаква едва ли не генетично заложена идея за него у хората. Такъв род теории са показателни за липсата на органична духовност в западния човек, която е заменена с механична такава. Всъщност скоро всякакви подобни умствени построения и конструкции, ако те са плод единствено на чистия разсъдък, започнали да се считат за недостатъчно достоверни, а самите философи загубили предишния си авторитет. Причината за започналото отстъпление на рационализма, трябва да се търси в зародилия се през XVI в. *емпиризъм*. Първите наченки на емпирично мислене могат да се открият още у Леонардо да Винчи, който, освен че притежавал дарбата да рисува, се интересувал активно и от всичко, което става под слънцето. В неговите дневници можем да срещнем следните симптоматични мисли, казани по повод на зараждащата се по това време наука: „Изпълнени със заблуждение са онези науки, които не са дело на опита, бащата на всяка достоверност, и не се изразяват във видим резултат тези науки, началото, средата и краят на които не преминават през нито едно от петте чувства. И ако подлагаме на съмнение достоверността на всяка усетена вещ, толкова повече сме длъжни да подлагаме на съмнение онова, което се противопоставя на усещанията“^[4]. На друго място Леонардо изразява своето виждане за това, каква трябва да бъде истинската наука: „Истинската наука е тази, която опитът е заставил да премине през чувствата, като е наложил мълчание върху езика на спорещите и която не храни със сънища изследователите, но винаги след първите истини и достъпните за познание начала, постепенно се насочва към целите посредством необорими заключения, както се вижда при основните математически науки. Нито едно изследване не може да се нарече истинска наука, ако не е проверено с математически доказателства. И ако кажем, че науките, започващи и завършващи с мисълта обладават истината, в това с тебе (тук Леонардо се обръща към своя мним опонент) не следва да се съглася, а трябва да го отхвърля по много причини и преди всичко, затова че в подобни размишления не участва опитът, без който няма достоверност“^[5]. Според Леонардо, ако теорията е „пълководец“, то практиката е „войска“. За да се води успешна война, трябва да има и войска. По същия начин знанието, което не се опира на практиката, не може да бъде истинско знание.

Тези забележителни мисли, изпреварили времето си с близо цял век, водели безспорно към формирането на емпиризма като ново направление в знанието и можели да бъдат произнесени единствено от устата на стопроцентов западноевропейец.

Честта да стане духовен баща на емпиричната наука обаче имал не Леонардо, а англичанинът Франсис Бейкън (1561–1626 г.). Именно той се счита за създателя и систематизатора на научната методология и на индукционния метод. Бейкън най-пълно от всички останали философи обосновал важността на емпиричния метод за формиращата се наука. Неговите разсъждения в общи линии са подобни на Леонардовите. Бейкън посочва сетивата като единствения заслужаващ доверие източник на познание, а като единствения възможен обект на познание и изследване — природата. Английският философ отрекъл всемогъществото на разума и неговата способност да достигне по самостоятелен път към истината. Не признавал дори достоверността на аксиомите, ако те се явяват плод на чистия разсъдък. „Красивите размишления, спекулации и разсъждения на хората — твърдял той — са вид безумие, само че няма кой да забележи това; логиката, която сега е на мода, служи повече да потвърди и затвърди заблужденията, отколкото да изследва истината, затова тя е повече вредна, отколкото полезна; резултати се постигат чрез инструменти и помощни средства; те са еднакво необходими както на разсъдъка, така и на голата ръка“^[6]. Човекът според Бейкън може да бъде сигурен в нещо само, ако го е извършил лично или го е видял с очите си. Да познаваш даден предмет или обект означава да си го усетил, да го усетиш, значи да си изпитал въздействието му. Тези обекти във вселената, които не могат да въздействат на нашите сетива, трябва да се приемат от нас за несъществуващи. По този начин западният философ фактически обявил духовният свят за несъществуващ или поне за недоказуем, което е същото.

Истинският учен според Бейкън трябва първо да формира хипотеза, после трябва да проведе експеримент, за да я изпита опитно, и чак тогава хипотезата може да се счита за доказана. В случая под експериментална проверка и експериментално доказателство трябва да се разбира **сетивна проверка и сетивно доказателство**, а под опит — естествено **сетивен опит**. Така емпиричната наука още от самото си

начало се оказва **мъртвородена**, защото съвсем очевидно се ограничила до изучаване единствено на материалния свят.

Обосновавайки научния метод, Бейкън съветва изследователите първо да познаят единичните вещи и чак после по пътя на индукцията да обобщават: „Само тогава можем да очакваме добър резултат за науките, когато започнем да се изкачваме по истинска стълба стъпало по стъпало, без прекъсвания и без отскачания от единичните вещи към долните аксиоми, после към средните и накрая, когато му дойде времето — към най-общите“^[7]. По този начин се дава определение на това що е индукцията.

Ученик и последовател на Франсис Бейкън е неговият сънародник *Томас Хобс* (1588–1679 г.). Задълбочавайки се в емпиричния метод, той разделя за улеснение нещата в природата на такива, които са ни непосредствено познати и такива, които са ни познати по своята природа: „Под познати нам неща трябва да се разбират такива, които възприемаме чрез сетивата, а под познати по своята природа са тези, които познаваме чрез разума си“^[8]. Обосновавайки необходимостта от индукционния метод, Хобс казва: „В науката ние познаваме причините на частите по-рано, отколкото причините на цялото; защото трябва да познаем по-рано съставящото, отколкото съставеното“. Доказателството според английския философ е „силогизъм или редица силогизми, които са изведени от определенията на имената и продължени до последното заключение“^[9].

Томас Хобс, за разлика от Бейкън, бил не просто емпирик, а вероятно и първият открит материалист на Запада. Той бил основател на теорията за механичното движение като първопричина за всички промени в природата. Под механично движение разбирал въздействието на едно тяло върху друго (според Хобс във вселената не съществуват нищо друго, освен отделни материални тела). Дори различните чувства, като любов, надежда, гняв, ревност, той определял като движения на сърдечната и мозъчната материя.

Мислите, представите и идеите според Хобс не са нищо повече от отражение на обекти в материалния свят: „Взета поотделно, всяка мисъл е представа или явление на някое качество или на друга акциденция (свойство) на някое тяло извън нас; в човешкия ум няма нито едно понятие, което първоначално да не е възниквало изцяло или

отчасти посредством сетивните органи. Всичко друго е произлязло от този оригинал“^[10].

Тази теория, която по-късно става класическа за материалистическата философия, страда от съществено противоречие. От нея не се разбира откъде произлизат (ако всички мисли и идеи са просто отражения на външни обекти) идеите и представите за различни идеални геометрични фигури, като кръгове, триъгълници или идеални квадрати, които не се срещат никъде в такъв чист вид в обективирания свят (което обаче не пречи съвсем ясно да си ги представяме). Изглежда представите за правилните геометрични фигури са не по-малка реалност от такива природни обекти като например камъни или дървета, само че те съществуват не в материалния свят, а в света на идеите. А идеите както беше казано във въведението на книгата са изградени от особена субстанция, много по-фина от материалната, но не по-малко реална от нея. С такива сетивно недоказуеми неща обаче Хобс естествено не се занимавал.

Третият знаменит последовател на Бейкън бил *Джон Лок* (1632–1704 г.). Лок обаче, за разлика от своите предшественици, тръгвайки по пътя на емпиризма, най-неочаквано за себе си стигнал до агностицизма. Как станало това? Лок взел за изходна тезата, че е реален единствено материалният свят. Доказателство за неговото съществуване са естествено нашите сетива. Но тъй като тези сетива „вкарват“ в съзнанието на човека не самия изследван от нас свят, а само неговите отражения и копия, то — разсъждавал Лок — ние не можем да сме напълно сигурни доколко представата, която получаваме за обектите, отговаря на реалността. И няма никакъв начин да разберем каква е пълната истина.^[11] По този начин английският философ, без да иска стигнал до агностицизма в познанието^[12]. Неговият опит е типичен пример за това, каква опасност за знанието може да представлява сетивно — разсъдъчният метод за изследване на света, ако той не се съчетана с мистичния метод.

И така, през XVI и XVII в., благодарение на усилията на англичаните Франсис Бейкън, Томас Хобс и Джон Лок, се оформила идеологията и догматиката на емпиричната наука, останала за съжаление непроменена до ден-днешен. Техните съвременници, след като получили такава солидна теоретична база, можели вече спокойно да пристъпят към практиката. А желанието за това било наистина

огромно. През споменатите векове хиляди естествоизпитатели се втурнали да изследват и изучават материалния свят с невероятен и невъзможен за никоя друга култура ентузиазъм. Те наблюдавали с огромен интерес животните и птиците, насекомите и камъните, правели дисекции на животински и човешки трупове, като прилежно систематизирали и класифицирали видяното в категории и групи. Интересували се почти от всичко — като се започне от това какъв е механизъмът на чуването и виждането и съответно какво е устройството на окото и ухото, и се стигне до това колко голям е земният диаметър или пък какво е разстоянието до центъра на Земята. Занимавали ги дори такива въпроси като например защо възникват приливите и отливите или пък защо светкавицата се появява по-рано от гръмотевицата. С други думи нищо, което става в околния свят, не убягнало от тяхното внимание.

В резултат на този повишен интерес към природата, бързо се развили множество специализирани науки като ботаниката, зоологията, математиката, физиологията, анатомията и др. Само по себе си това вече било уникално явление, нямащ аналог в досегашната история на знанията. Специализираните знания не възникнали нито при източните, нито при античните народи, по простата причина че там отсъствал споменатият интерес към материалния свят. Това може да се илюстрира със създаването на две такива частни науки, каквито са зоологията и ботаниката например. Тези две науки били разграничени една от друга вследствие на разграничаването на животните и растенията. Животните могат да се обединят по един общ признак — те всички се движат; обратно, растенията не могат да се движат и остават постоянно прикрепени на едно място. Тази разлика е очевидна, но източните народи не я забелязали, по простата причина че те нямали желание и интерес да наблюдават природата. Тях ги интересували единствено въпросите на душата, на отвъдното. Затова пък точно обратното било при западноевропейците.

Когато гледаш скиците на ботаниците от XV и XVI в., се удивляваш с каква точност и прецизност те рисували всички видени от тях растения и животни и с каква старателност ги систематизирали в семейства и родове, поставяйки до всяко от тях съответното латинско наименование. Затова никак не било чудно, че още в средата на петнадесетото столетие вече били описани и наименувани около 440

вида растения и стотици видове птици и бозайници. Да си представим само за миг, кой древен индиец или дори римлянин би се заел да систематизира и наименува растенията — това би било просто немислимо!

Скоро след зоологията и ботаниката започнали да се развиват и другите науки. В началото на XVI в. били поставени основите на *палеонтологията*, след като естествениците взели да изкопават от земята някакви странни огромни кости на същества, които не се срещат в днешно време (пита се кой ли средновековен арабин би обърнал внимание на такива кости).

Не закъсняла с развитието си и научната *медицина*, за основател, на която се смята някой си Мондино Луци. В своята книга „Анатомията“ той за пръв път в историята говори и описва направените от него дисекции на хора. На новата страст за рязане и изследване на човешки вътрешности не останал чужд дори Леонардо да Винчи, който при посещението на една римска болница така се увлякъл в изучаването на телесната структура на мъртъвците, че оставил не изрисувана една местна католическа църква.

Една от най-успешно развиващите се науки през XVI и XVII в. била *астрономията*. В тази област, както е известно, се родили много велики умове — Коперник, Джордано Бруно, Галилей, Кеплер.

Коперник заменил през 1543 г. геоцентричната система, датираща още от птолемеово време с хелиоцентричната. Джордано Бруно допълнил втората и установил, че слънцето също както и земята не е неподвижно, а променя своето положение спрямо звездите. Открил също така, че атмосферата на земята обикаля заедно с нея в космическото пространство.

Галилео Галилей през 1610 г. описал своите наблюдения върху планетите Юпитер, Сатурн и Венера. Той открил, че Юпитер има четири спътника и ги наименувал. Йохан Кеплер пък правел изчисления върху движението на планетите и описал координатите на 1005 звезди.

Последна от науките се развила *физиката*. Основна заслуга за това имал великият английски учен Исаак Нютон, който през втората половина на XVII в., формулирал закона за гравитацията. Той гласи, че ако един предмет, намиращ се над повърхността на земята, бъде лишен от опорна точка, той ще падне на земята, и то така, като че ли с

приближаването си към земята, все по-силно се привлича от нея. При това не е важно, дали за телата е свойствен стремеж към центъра на земята или пък земният център притежава сила, която притегля към себе си предмети. Възниква въпросът, защо този закон не е бил открит от древните азиатски мъдреци, а именно от един западен човек — та нали всички виждат, че всяко тяло, оставено без опора пада надолу. Отново от само себе си идва отговорът за липсата на интерес към такъв род явления у древните източни хора.

Теорията за гравитацията белязала границата между експерименталната наука на XVI и XVII в., и теоретичната наука от XVIII в. Първите два века учените изследвали още само отделни обекти и явления, провеждали експерименти, събирали и натрупвали данни, а не се занимавали още с теоретични обобщения. Обобщенията по това време били смятани за прерогатив на теологията и поради тази причина повечето учени още не успели да станат материалисти.

-
- [1] **Benedictus de Spinoza.** *Ethica ordine geometrico demonstrata.* — In: *Ethica Posthuma*, 1677. ↑
- [2] **Descartes, Rene.** *Discours de la Methode.* 1637. ↑
- [3] **Соловьев, В.** *Сочинения в двух томах.* 1988, т. II, 10–13. ↑
- [4] **Leonardo da Vinci.** *Codex Atlanticus.* 1498. ↑
- [5] Пак там. ↑
- [6] **Bacon, Fr.** *Novum organum.* 1610, кн. I, т. 10. ↑
- [7] Пак там, кн. I, т. 104. ↑
- [8] **Hobbes, T.** *De Corpore, De Homine, De cive.* 1642–1638, ч. I, гл. IV, т. 2. ↑
- [9] Пак там, ч. I, гл. IV, 16. ↑
- [10] **Hobbes, T.** *Leviathan.* 1651, ч. I, гл. 1: „За усещанията“. ↑
- [11] **Locke, J.** *An Essay Concerning Human Understanding.* 1690. ↑
- [12] **Locke, J.** *Some Thoughts Concerning Education.* 1693. ↑

5. УСКОРЯВАНЕ НА ТЕХНИЧЕСКИЯ НАПРЕДЪК КАТО РЕЗУЛТАТ ОТ ПОВИШЕНИЯ ИНТЕРЕС КЪМ МАТЕРИАЛНОТО

Паралелно с развитието на науките, през разглежданата епоха естествено бързо се развивала и техниката. Техническите изобретения никнели едно след друго като гъби след дъжд.

През 1590 г. в Холандия бил създаден първият в света *микроскоп*, който имал две увеличителни лещи и служел за изследване на невидими за човешкото око обекти. Конструирването му се приписва на оптика Захариес Янсен (1580–1628 г.). Някъде по същото време, но този път в Италия, бил конструиран и първият *телескоп*, който увеличавал около тридесет пъти и се използвал за наблюдение на луната и планетите от слънчевата система.

Термометърът пък бил създаден през 1603 г. Първият такъв уред представлявал тръбичка, в която се слагала оцветена течност. Той все още нямал скала. Подобно устройство имал и барометърът, конструиран от италианеца Еванджелиста Торичели през 1643 г. Едва ли е нужно да се споменава, че подобни уреди, явяващи се творения на един механичен и изобретателен ум, били непознати в древността.

През 1530 г. немският резбар Юргенс изобретява крачният предачен чекрък — бележито постижение в епохата на ръчния труд. Колелото извършвало до 5000 оборота в минута. Този уред освободил и двете ръце от предачката и улеснил създаването на по-тънки нишки. Персия и Китай, за които производството на различни тъкани винаги било твърде важно за търговията, никога не съумели да създадат нещо подобно.

В края на XVI в. се създават също така валцовъчният стан, винтовият струг и първите плетачни машини, които по-късно довели до революция в производството на тъкани.

6. ПРОЯВИ НА ПОВИШЕНАТА СЕТИВНОСТ В ОБЛАСТТА НА ИЗКУСТВАТА

6.1. В ЖИВОПИСТА

Ако през епохата на реформацията техниката все още правела първите си стъпки, то изкуствата и културата през този период достигнали своята зрялост. По времето, когато Микеланджело и Леонардо — последните и най-големи художествени гении на Ренесанса, продължавали все още да творят, се родил един друг голям италианец, смятан за основоположника на непосредствения реализъм в изобразителното изкуство. Това бил Микеланджело *Караваджо* (1573–1610 г.). Караваджо бил първият от италианските художници, който въвел в рисуването методът на непосредственото копиране на действителността. Докато творците от Ренесанса посвещавали творбите си главно на идеални библейски и митологични теми, то Караваджо започнал да рисува, това, което непосредствено вижда в света около себе си главно сцени от ежедневието. Особено обичал да живописва природата и различни човешки персонажи, като селяни, благородници и други свои съвременници. Ето защо, ако ренесансовото изкуство от XV и XVI в. може да се нарече „реалистично“, но не и „реално“, то изкуството на Караваджо (а след това и цялото западно изкуство след XVI в.) е едновременно и реалистично и реално, то белязало нов етап в потапянето на западната живопис в сетивното и материалното. Караваджо формулирал принципите на това ново изкуство, което бързо се разпространило по целия континент и упражнило огромно влияние върху живописата. Център на това ново, ултра реалистично изкуство през следващите векове станала обаче не Италия, а Холандия, в лицето на такива художествени гении като Рембранд, Ван Дайк, Питер де Хох, Халс и Вермер. „Никога не е имало живописец — казва по повод на Вермер английският изкуствовед Кенет Кларк — който така строго да се придържа към онова, което възприема очният му нерв, като Вермер от Делфт. В неговото творчество няма да почерпим нито субективно

гледнище, нито предубеждение, произтичащо от знание, нито инерцията на някакъв стил“^[1]. Естествено, че холандската реалистична школа от XVII в. развила такива нови направления в изкуството, като пейзажа, натюрморта и особено портрета. Холандските художници получавали обикновено поръчки от местната буржоазия, поради което това изкуство прераснало впоследствие в буржоазно изкуство.

Другата особеност на холандската живопис е, че тя така да се каже „разсича“ и фрагментира действителността на отделни парчета. Докато картините на художниците от ренесансовата епоха изглеждат цялостни и завършени като архитектурни произведения, то произведенията на холандската пейзажна живопис оставят у наблюдателя впечатлението, че изобразеното е само част от онова, което сякаш излиза извън рамките на картината и продължава в далечината. Този „номиналистичен“ ефект е плод на прекалената сетивна непосредственост във възприятието на твореца.

Холандската школа бележи повратна точка в историята на живописата, тъй като при нея изобразителното изкуство за пръв път се отделя от архитектурата. Това показва, че то не принадлежи вече към никакъв по-широк стил, доколкото всеки по-широк стил предполага единство на всички изкуства — архитектура, скулптура и живопис. Холандската живопис обаче, за разлика от ренесансовата не може да се използва за изографисване на църкви например. Този факт, който може да се съпостави само със специализацията на науките в областта на знанието, символизира разбиването на единното светоусещане и органичния живот, което е било в ход в някои части на Европа през XVII в.

[1] Clark, Keneth. *The Civilisation*. London, 1969, гл. 8. ↑

6.2. В АРХИТЕКТУРАТА

Такъв процес обаче очевидно още не бил започнал в Италия и Франция, където през същото столетие почти едновременно възникват два великолепни архитектурни стила — *барок* и *класицизъм*. Основателите на първия стил били италианските архитекти **Бернини** (1598–1680 г.) и **Боромини** (1599–1667 г.). Барокът бил главно светско бално изкуство, което се разпространявало главно в танцувалните салони на римските и флорентинските, а по-късно и на останалите европейски богати фамилии, които се конкурирали помежду си кой ще постигне по-голям разкош и блясък в своите дворци и имения. Барокото изкуство искало да грабне окото на зрителя със своята пищност и богатство, то залагало главно на визуалния ефект, а не на вътрешната сила.

Подобен по дух, но съвсем различен по предназначение е класицизмът, за когото ще стане дума по-подробно в следващата глава.

Най-голямото постижение на архитектурата от XVI и XVII в., а със сигурност и на цялата западна архитектура е построяването на френските кралски дворци *Версай* (завършен през 1687 г.) и *Лувъра* (завършен в началото на XVII в.). Величественият и прекрасен версайски дворецов комплекс, представляващ висш синтез на ранния класицизъм, барока, както и на всички съществуващи тогава школи, може да се сравни по своето значение за европейското изкуство само със значението и мястото, което е имал и заемал в античния свят атинският Акропол (вече беше споменато за аналогията между Людовик XIV и Перикъл — мъжете, по волята, на които били издигнати тези перли на архитектурата). Не трябва да се забравя обаче, че стиловете, в които били построени Версай и Лувъра, могат да се използват успешно само за създаването на светски постройки, докато класицизмът и особено барокът били неподходящи за строежа на религиозни и култови сгради. За това свидетелстват немалкото останали от това време барокови църкви. В бароквата църква може да се почувства всичко друго, но не и мистично чувство. За това спомага и твърде неподходящото смесване на мрамор и бронз (те били основните елементи в интериора на тези църкви), което създава впечатление за изкуственост, показност, впечатлението, че храмът е

дело на човешки ръце, което го лишава от така необходимото за всяка култова постройка чувство на неземност, неръкотворност. Бароковата църква, за разлика от готическата, която е посветена на бога, представлява изкуство заради самото изкуство.

Така, ако сравним зрялата западна и зрялата източна архитектура (египетска, арабска и индийска), можем да забележим, че първата била светска по дух, а втората — религиозна по дух и предназначение (доколкото най-великите ѝ постижения като например храмовият комплекс Карнак в Египет, Омейядовата джамия в Сирия или Тадж Махал в Индия, са култови постройки.)

Същото се отнася и за останалите изкуства.

ГЛАВА 5

ПРОСВЕЩЕНИЕ И ФРЕНСКА БУРЖОАЗНА РЕВОЛЮЦИЯ (ПР. 1700–1789 Г.): ПОБЕДА НА МАТЕРИАЛИЗМА КАТО ОСЪЗНАТА ИДЕЯ СРЕД ВИСШИТЕ СЪСЛОВИЯ

1. СМИСЪЛ НА СЪСЛОВНАТА ДЪРЖАВА

Като резултат от Френската буржоазна революция от края на XVIII в., за **първи път в историята на човечеството на власт дошло търговското съсловие**. За да се разбере цялата ненормалност на случилото се и в същото време неговото неизмеримо значение за бъдещето, е необходимо отначало да бъде изяснено какво е това „**нормално общество**“, а също така какво място **трябва** да заемат в него търговците (или „бизнесмените“, както днес за благозвучие ги наричат).

Според хилядолетните метафизични концепции, явяващи се по принцип еднакви за всички световни култури, започвайки от древен Египет насам, всяко общество може да бъде оприличено на отделния човек. Както у всеки човешки организъм има различни части, изпълняващи различни функции, като глава, ръце, туловище и крака, така и у самото общество трябва да съществуват в името на общата хармония различни съсловия, на всяко от които е поверена определена социална роля. При това винаги съществуват **четири** такива съсловия или класи.

Първото — това е съсловието на жреците и свещениците, на „интелектуалците“, ако се употреби модерната дума, имащи за задача да охраняват знанието и мъдростта на човешкия колектив. Второто — това е съсловието на властимащите, военните и политиците. Неговото предназначение се състои в това да поддържа реда и да обезпечава съблюдаването на законите в държавата. Третото — това е съсловието на търговците, т.е. на хората, чиято функция е да обезпечава

икономическото процъфтяване на обществото. Четвъртото (най-голямото по численост) — това е съсловието на селяните и „работниците“, които занимавайки се със земеделие или скотовъдство, дават възможност на другите слоеве на обществото да се посветят на нематериален труд. Селското съсловие хранело другите, затова пък получавало от тях в замяна духовна храна във вид на религия, етика и култура.

Съгласно тези представи **нормално** е такова общество, при което **влиянето на първото съсловие доминира** и неговият авторитет, уважението сред останалите съсловия са безусловни. Такова общество е общество на мъдростта. То било характерно за древния Изток и за Запада в готическата епоха (до XIV в.). Няма значение кой именно се намира на най-високата степен на социалната йерархия: дали жреците на Амон Ра в Египет, дали индийските брамини или мюсюлманските молли или пък католическите свещеници в Западна Европа — това е все същото общество, управлявано от религията и висшето знание. (Естествено, когато става дума за обществото на мъдростта, както и въобще за всякакъв род съсловни държави е необходимо да се подчертае (за да не бъде авторът обвинен в обскурантизъм), че всички тези метафизични концепции имат смисъл само за до индустриалното, но в никакъв случай за съвременното общество. Ако някога, поради ниското ниво на развитие на икономическите отношения съществуването на съсловната държава било необходимо за създаването на култура и цивилизация (въпреки усилията на Маркс да докаже противното), то в бъдеще, в постиндустриалното общество, когато всички хора ще бъдат повече или по-малко образовани, съществуването на съсловната държава губи смисъл и става не само ненужно и невъзможно, но и нежелателно и неморално от гледна точка на равенството на всички хора пред Твореца.)

Вторият тип традиционно общество, който е съществувал, е **обществото, управлявано от военната аристокрация**. В него управлявали грубата сила, щитът и мечът. То било типично за античния свят и за Западна Европа до 1789 г.

Когато на власт идва търговското съсловие, тогава възниква третият тип световно общество — **комерсиалното** или **капиталистическото**, в което впрочем всички ние днес живеем. В него управлява само една сила — парите! Широките народни маси,

както и хората на грубата сила, въобще всички социални слоеве вече се подчиняват на властта на „кесията“. Капиталистическата цивилизация възникнала естествено за първи път на Запад, след 1789 г.

За четвъртия и най-низш тип социална организация — обществото на **невежеството**, ще стане дума в главата за комунизма.

И така, в резултат на великата „френска“ революция буржоазията най-после, след многовековни усилия съумяла да вземе цялата власт в свои ръце, унищожавайки при това двете висши съсловия. Оттогава светът започнал да се моли на нов бог — Мамона.

Но в какво се състояла уникалността и неповторимостта на събитията в Париж от края на XVIII в.? Нали и преди това в Западна Европа избухвали буржоазни революции — например английската революция от 1648 г., или нидерландската от средата на XVI в.? Но последствията, до които те водили, били малко по-различни в сравнение с последствията от падането на Бастилията. В резултат както на английската, така и на нидерландската революции буржоазията идвала на пласт, но аристокрацията и в двата случая не била свалена (а това е задължително условие за истинската победа на буржоазията). Двете съсловия само си поделели властта помежду си. Освен това английската революция поради особения характер на протестантството била не само буржоазна, но и религиозна революция. Във войните на Кромуел говорел както търговският, така и фанатичният пуритански дух. След неговата (на Кромуел) победа аристокрацията съхранила в значителна степен своите привилегии и влияние. Поради това английската революция не бива да се нарича „буржоазна“ в истинския смисъл на думата.

Същото се отнася и за нидерландската революция от XVI в., която имала характерът на националноосвободителна война против испанското владичество. Освен това Англия и Нидерландия по това време били държави с относително немногочислено население, играещи относително неголяма роля в европейската политика, и поради това събитията, случили се там, не могли да повлияят върху хода на събитията в останала част от Европа.

Буржоазната революция във Франция обаче имала съвсем други последствия. Първо, аристокрацията била не само свалена от власт, но и напълно унищожена като съсловие (екзекуцията на Людовик XVI и Мария Антоанета било в случая най-малкото събитие). Второ,

Франция била по това време най-голямата и влиятелна държава на Европа и поради това последствията за целия континент били неизмерими. Френската революция открила наистина нова страница в световната история и поставила началото на западната цивилизация.

Освен вече посоченият негативен резултат — всестранныя комерсиализация на живота, революцията имала и друго, но този път без съмнение положително последствие: тя ознаменувала победата на принципа на *демокрацията* и ценностите на правата на човека като фактор в живота на народите. В това се състои и великото наследство от тази революция, нещото, което прави от нея наистина безсмъртно събитие в историята на човечеството. Но не трябва в същото време да се правят илюзии относно искреността на издигнатия от буржоазията през 1789 г. лозунг „Свобода, равенство, братство“, тъй като той бил отначало плод на нейните нечистоплътни стремежи, завоалирани под покривалото на хуманизма и филантропията. Праобразът на знаменития лозунг изглежда трябва да се търси през XVI и XVII в. в Холандия, когато нидерландската буржоазия апелирала за свобода на търговията. Открай време фразата „свобода на личността“ била любима фраза на европейската буржоазия, но под нея тя разбирала единствено свободата да се печелят пари без ограничения и притеснения от страна на държавата (едва после — през XVIII и XIX в. този лозунг бил напълнен с универсално съдържание). Целият този култ към правата на личността, който се наблюдава в течение на последните два века, е вторичен резултат от желанието на определени кръгове на западноевропейското общество да търгува и да се обогатява с държавна поддръжка и гаранции. А това е немислимо без съществуването на демократични институции. Съвременната западна демокрация в нейната републиканска форма е създадена с усилията на буржоазията през XVII и XVIII в. Дотогава, както вече видяхме, политическата система на Европа била съвсем различна.

Всичко това обаче не означава, че на френските революционери им бил чужд известен идеализъм. Последното, разбира се, не е вярно. Макар и в основата на **всички** бунтове и революции на Запада винаги да стояли парите и интересите, то от един определен момент нататък те често прераствали в битки в името на абстрактната свобода. Свободата като абстрактен принцип и идея била разбрана и осмислена

единствено от Запада и нейното внедряване в живота на човечеството е основната мисия на западните народи.

Що се отнася до другия основен лозунг на френската революция — *равенството*, то той бил за съжаление вече продукт единствено на демагогията и пресметливостта на търговските кръгове (те се нуждаели от поддръжката на широките народни маси за своята борба с аристокрацията). Цялата западноевропейска история и повседневният живот на народите от тази част на света свидетелстват за дълбоко вродено чувство за неравноценност на индивидите, неравенството им пред бога и за силен съсловен дух. В средните векове всички институции на ленната система били основани върху васалния принцип. После това продължило по време на съсловните монархии: от английските парламенти и немските ландтази до френските генерални щати и Кортесите в Испания съсловното представителство се считало като нещо разбиращо се от само себе си. Управляващите кръгове на Запада и самите народи винаги са принадлежали сякаш на различни светове, нямащи нищо общо помежду си. И изведнъж равенство! Едва ли някой би повярвал в искреността на този лозунг.^[1]

С тази констатация ще ни се наложи да оставим за известно време прегледа на френската революция с нейните последствия за историята и да се обърнем към онези процеси и събития, които я породиха, и без анализа, на които е невъзможно да се разбере случилото се през 1789 г.

[1] Впрочем нещо подобно се случило и в късния античен свят (античните общества също не могат да бъдат „упрекнати“ в особена любов към равноправието). Така през III-II в. пр.н.е. в Гърция започнало масово освобождаване на роби, а през II-III от н.е. в Рим свободните жители от неиталиански произход били приравнени по своите граждански права с „чистите“ римляни. Явно всички култури в своя късен стадий биват обхващани от дух на равенство. ↑

2. УПАДЪК НА РЕЛИГИЯТА ВЪВ ВЕКА НА ПРОСВЕЩЕНИЕТО. УСИЛВАНЕ ВЛИЯНИЕТО НА ЕМПИРИЧНАТА НАУКА

По думите на приятеля на Декарт — Марсен, още през 1623 г. в Париж живеели около 50 хиляди невярващи в бога хора^[1]. Ако се вземе предвид, че тогава цялото население на френската столица наброявало 450 хиляди души, то излиза, че всеки девети жител на града бил атеист. Един век по-късно — през 1730 г., Монтескьо при своето пътешествие до Англия констатира: „В Англия не съществува религия. Ако някой спомене тази дума, хората започват да се смеят“.

Думите на тези двама мъже са ярко свидетелство за започналия още през XVII, и достигнал своята кулминация през XVIII в. процес, известен като „Просвещение“, в резултат на който идеите на материализма и атеизма удържат окончателна победа сред образованите класи на континента. Самата дума „Просвещение“ е показателна за същността на случилото се.

Защо се говори именно за „Просвещение“ и „Век на разума“? Значи ли това, че до този момент хората са били безпросветни и неразумни? А те били такива, защото тълкували света с понятията на религията, защото поведението им било ръководено от ценностите на религията, която се разглеждала от „просветителите“ като недопустимо суеверие и опасна заблуда. Поради това светът трябвало да бъде „просветен“ и „вразумен“.

Основната идея на Просвещението била, че християнството пречи на творческите сили на обществото, на тяхното пълноценно разгръщане, т.е. пречи на прогреса. По този повод В. Соловьев забелязва не без ирония: „Всички понятия за безусловни начала и същности, за първите произходящи причини, трябва да бъдат отхвърлени като принадлежащи към област, недостъпна за истинското — положително научното знание. Вместо същности — явления, вместо причини и цели — закони на явленията, вместо трансцендентална философия — положителна наука — в тази замяна принципът на реализма намира своя последен израз и своето пълно тържество, което в случая, разбира се, явява тържество на здравия

смисъл над мъглявите и безплодни призрци на философстващата фантазия, тържество на обективната истина над субективната измама“^[2]. Вместо „неразумният“ християнин, трябва да дойде разумният човек, ръководен от здравия смисъл. Под „здрав смисъл“ (le bon sens) в случая трябва да се разбира „незамъгленият“ от религиозни предразсъдъци разум. На здравия смисъл съгласно новата идеология трябва да съответства здрав вкус (le bon gout), чиято отличителна черта е стремежът към светското. Ако се преведат тези понятия на езика на метафизиката, то здравият смисъл е незамъгленото от духовни влияния сетивно — разсъдъчно възприемане на света. Под нов „вкус“ трябва да се разбира епикурейски вкус.

Другата основна идея на Просвещението, както е известно, е идеята за „естественото съвършенство“ на човека. Според нея, човек, който живее в хармония със законите на природата (последната изместила бога в съзнанието на хората от XVIII в., и оттогава започнали да я пишат с главна буква) е достатъчно нравствен и морален, за да се нуждае от религия. „Сега какво определение да дадем на естествения закон? — разсъждава по този повод известният френски философ Ламетри. Той е чувството, което ни учи какво не трябва да правим, ако не искаме и на нас да ни го направят“^[3]. Да се твърди това е все едно да се каже, че вълкът няма да разкъса сърната в гората, защото инстинктът му нашепва, че същото нещо може да се случи и с него. Ето до какви абсурдни теории може да доведе идеализацията на всичко „естествено“. Въпреки това тази теза и новите безбожни идеи се разпространили стремително по цялата територия на Франция. Вождовете на Просвещението започнали истинска нелегална война против църквата и християнството, тиражирайки какви ли не глупости — от рода на тази, че то ужким било измислено от „поповете“ за поробване на хората и тяхното подчинение. Те водили тази война на страниците на множеството вестници и книги, които тогава се появили. Цялата литература на XVIII в. заела открито анти християнска и анти католическа позиция. Върхът на тази антирелигиозна истерия бил достигнат по времето на Волтер, който се обърнал към своите съотечественици с призива „Стъпчете гадината!“, имайки предвид католическата църква.

От какво били предизвикани този атеизъм и безверие на френските, а и въобще на западноевропейските образовани кръгове? За

това явно способствали два фактора: *науката* и *религията*.

Както вече беше отбелязано, до средата на XVIII в. учените се занимавали само със събиране на отделни факти и не правили големи обобщения. Но в края на този век дошло времето на големите изводи и научни теории. А тъй като цялата наука се основава на емпиричния метод, то естествено тези изводи били неверни или най-малкото едностранчиви. Което е още по-важно, това време съвпаднало с епохата, когато материалистическата философия вече се била развила достатъчно силно. В резултат, двата вида знание се съединили и, разбира се, учените, които открай време имали материалистично светоусещане, макар и до този момент намиращо се в латентно състояние, възприели с особена радост тази философия като свой идеологически фундамент.

Кои били основните научни открития, които тласнали изследователите в материалистичното русло?

Първото такова откритие била констатацията на астрономите, че Земята не е център на вселената, а всъщност е само едно от множеството небесни тела. То предизвикало силни антирелигиозни емоции у учените, тъй като църквата до този момент се придържала към геоцентричната теория за устройство на вселената. Това, че самата Библия никъде не съдържа дори и намек за геоцентризма, не забелязал никой.

Затова пък колкото повече се увеличавали астрономическите открития, колкото повече материалната вселена се разкривала в цялата своя грандиозност и безкрайност, толкова повече се усилвали атеистичните настроения сред естествоизпитателите. Пред човешкия кръгзор сега се разкрили космически разстояния от милиони и милиарди километри, възрасти от милиони и милиарди години — всичко това силно вълнувало въображението. А както е известно, величието поражда преклонение.

Друго решаващо събитие в историята на науката било откриването от Лъовен Хук през 1665 г. на *клетъчния строеж* на живите организми, което позволило на Т. Шван да формулира клетъчната теория. Според нея в основата на строежа на всички живи същества стои клетката като самостоятелна структурна и функционална единица. Тази констатация неясно по какъв начин навела биолозите на мисълта, че и самият човек е **не повече** от

съвкупност от материални клетки, а безтелесната душа въобще не съществува. Последната точка по този въпрос поставил италианецът Марчело Марнети, който откривайки, че нервната система се състои от отделни влакна, свързани посредством гръбнака с главния мозък, решил, че човешката душа всъщност не е нищо друго, освен този материален мозък.

Всички тези открития обаче били само предястие в сравнение с това, което направил английският физик *Исак Нютон*. Формулираните през 1687 г. от него **три закона на механиката** спокойно могат да бъдат наречени „теория за движението на материалните тела в природата“, или „**закон за причините и следствията в материалния свят**“. Те гласят:

1. Всяко тяло продължава да остава в своето състояние на покой или равномерно и праволинейно движение, докато и доколкото то не бъде принудено от приложените сили да измени това състояние.

2. Изменението в количеството на движението е пропорционално на приложената движеща сила и се извършва в посока на онази права линия, по която тази сила действа.

3. На всяко действие винаги съответства равно по сила и противоположно по посока противодействие.

Тези три постулата имали огромно значение не само за последващата западна наука, но, което е особено важно — и за представите на западните хора за околния свят. Трудно е да се определи какво точно е искал да каже с тях иначе религиозният Нютон, но всички последващи учени ги разтълкували приблизително така: **за всяко изменение в света е нужна някаква материална причина**. По този начин нуждата от божественото или духовното обяснение на явленията в света отпаднала от само себе си. Ако например хората преди мислели, че всички небесни тела са сътворени от бога и се движат по Божията воля, то сега, когато те разбрали, че физичните закони, открити от Нютон, могат да обяснят явленията както на Земята, така и в Космоса, те изведнъж решили, че планетите и звездите нямат божествен произход и че въобще бог всъщност не съществува. Този извод се корени в погрешното тълкуване на монотеизма от европейците, които възприели твърде буквално библейската теза за всемогъществуването на божеството, не разбирайки, че

материалните светове притежават значителна автономия по отношение на висшия.

Така или иначе, в резултат на успехите на емпиричната наука сред образованите класи в Европа се формирало ново светоусещане. Западният човек открил немалко нови неща и придобил немалко нови знания (обикновено те имали изключително утилитарен характер), но затова пък загубил старите — духовните, изгубил знанието за вечното, за смисъла на човешкия живот, не разбирал вече смисъла на някои от десетте божии заповеди, в които се крие целия смисъл на човешкото съществуване. Типичен пример за изгубено знание е астрологията, която е плод на висша мъдрост, но въпреки това била заклеймена от идеолозите на Просвещението и от учените като шарлатанство. Такива примери има достатъчно и те илюстрират онази съвършено ненужна дилема, пред която се изправило западноевропейското съзнание на границата на XVIII в.: или науката, или религията, или научният подход или религиозният подход към явленията в природата. Науката спечелила пълна победа и връзката с висшия свят била загубена за западния човек.

[1] Манфред, А. З. *История Франции в 3 томах*. М., Наука, 1972, т. I. ↑

[2] Соловьев, В. *Сочинения в двух томах*. т. 1, 643–644. ↑

[3] Lametry, J. *L'homme machine*. 1747. ↑

3. РАЗЦВЕТ НА МАТЕРИАЛИСТИЧНАТА ФИЛОСОФИЯ

За тази съкрушителна победа на емпиричната наука способствала в немалка степен материалистичната философия, нахлула през XVIII в. от Франция в цяла Европа.

Началото на френската философия на Просвещението трябва да се търси още у знаменития холандски мислител Спиноза, живял във втората половина на XVII в. Твърдейки, че бог с цялата природа, която той наричал субстанция, Спиноза фактически отрекъл съществуването на божеството и дал мощен тласък на материализма. **Материализъм може да бъде наречено всяко учение, което твърди, че бог (т.е. абсолютният дух) е всичко съществуващо,** тъй като ако той е всичко съществуващо, то излиза, че и грубата материя е бог. В такъв случай не остава никакво място за висшия, духовен свят, който всъщност е и бог. От това става ясно защо пантеизма във всичките му форми е завоалиран материализъм.

Друга мека форма на материализма, възникнала през XVII и XVIII в. е *деизмът*. Според последователите на това течение, божеството съществува като такова, но след като веднъж е създадо света, природата, то повече не се намесва в процесите, ставащи в тях. Деистите сравнявали бога и вселената с часовникар и часовник. Щом като часовникът веднъж е създаден, те повече не се нуждаят от участието на часовникаря. Тази теория, която вече се намира достатъчно далеч от традиционните християнски представи за света, може да бъде създадена само от недостатъчно духовни хора, които не чувстват присъствието на висшия свят около себе си. Все едно че човекът е самотник, заточен в някакъв свят, намиращ се безкрайно далече от бога. Това е същото чувство, изпитвано в готическите катедрали от XIII в., и пренесено във философията. Най-видните деисти били Волтер и Жан Жак Русо.

Истински и неприкрит материализъм във Франция обаче се проявява за първи път в творчеството на Жулиен *Ламетри*. Критик на Декарт и на неговата теория за двете субстанции, Ламетри твърдял, че съществува само една-единствена субстанция — материалната. Тя е вечна и може да възприема три различни форми: минерална,

растителна и животинска. Към последната напълно принадлежи и човекът. Материята обладава три атрибута: пространственост, движение и чувствителност. В сравнение с другите форми на материята, човешката притежава само по-голяма чувствителност. Разумността Ламетри характеризирал като някаква особена чувствителност на мозъчната материя, което, разбира се, е абсурдно, защото под чувствителност може да се разбира само способността да се отреагира на дразненията на околната среда, а разумността е способността за **обработка** на информацията, получена в резултат на тази чувствителност.

Лекар по образование, Ламетри бил един от онези типични представители на своята професия, които не биха повярвали в съществуването на каквото и да било, ако не могат да го видят, нарежат на парчета и поставят в стъкленница. По същата причина френският мислител, разбира се, не вярвал в реалността на никакви невидими същности, одухотворяващи човека. Душата за него била само определена част от мозъка и той даже се чудел в кое полукълбо да я постави. „Следователно душата е само едно движещо начало и една чувствителна материална част от мозъка — пише той в своята книга «Човекът — машина» — когото, не опасявайки се от заблуда, можем да разглеждаме като двигателя на цялата машина“^[1]. В случая под „машина“ се разбира човешкият организъм. Тази страст към машините и машинните асоциации е била доста типична за Ламетри и неговите съвременници. На друго място, говорейки за същността на човека, той утвърждава: „Но ако всички особености на душата зависят до такава степен от особеното устройство на мозъка и цялото тяло, то те очевидно са самото това устройство, ето една наистина много просветена машина. С няколко колела и пружини в повече, отколкото най-съвършените животни, с мозък, разположен близо до сърцето, вследствие на което получава повече кръв...“. Наистина в главите на западните хора могат да се въртят само пружини, болтове и зъбчати колела.

В края на своята книга, разсъждавайки за същността на религията и за моралните качества на нейните представители — богословите, Ламетри с ярост се нахвърля върху тях: „Тези горди и тщеславни същества, отличаващи се повече със своята надменност, отколкото с името човеци, независимо от своето желание да

възвеличават, всъщност са само едни животни и вертикално пълзящи машини.“ Наистина, по-тежко обвинение против духовенството едва ли би могло да се измисли.

Последовател на Ламетри от средата на XVIII в. бил *Дени Дидро* (1713–1784 г.). Той, както и своя предшественик твърдял, че материята е вечна и несътворима, че ѝ е присъщо движението. Според Дидро материята се състои от множество молекули; той ги наричал „живи“ молекули. Всеки обект в света, без значение дали е камък, растение или човек, представлява само случайно натрупване на молекули, поради което между организмите и неорганичната природа не съществува съществена разлика. Живата материя притежава само по-голяма чувствителност, както той се изразявал. Разбираемо е, че в такова учение няма място за душа или разумна субстанция. Това свое мнение Дидро изразява твърде образно в книгата си „Сънят на Д’аламбер“: „Лишавам Нютон от двата му слухови израстъка, и няма повече слухови усещания; отнемам израстъците за обоняние и няма повече никакви усещания за мирис; отнемам зрителните израстъци и усещането за цвят се прекратява; когато отнемам вкусовите израстъци, няма да има повече вкус. След това унищожавам или обърквам всички останали — и няма повече организация на мозъка: памет, съждения, желаня, отвращение, страсти, воля, съзнание за собственото Аз“^[2]. За Дидро мислите и идеите представляват само образи от външния свят (първични образи) или вторични образи, получаващи се вследствие припокриване на първичните. С други думи мисленето е съчетаване на образи.

Подобно твърдение обаче едва ли е вярно, тъй като съществуват много идеи като например „Математиката е царица на науките. Тя развива мисленето“, които са абсолютно безобразни, но все пак съществуват. По този начин Дидро отрекъл реалността на абстрактното мислене и на абстракциите въобще. А това от своя страна означава да се отрича съществуването на общи закони на мисленето и разума.

Логична за философ, считащ, че човекът е само сбор от молекули, е тезата за илюзорността на такива неща като морала, нравствеността, съвестта: „А чувството за собствено достойнство, за срам, угриженията на съвестта? — Детинщини, предизвикани от

невежеството и суетата на човека, приписващ на себе си заслугата или вината за неизбежния момент“.

За автора на „Енциклопедията“, религията и религиозността представляват нещо като болест на мозъка: „Достатъчно е някакво помалозначително, отколкото внезапната старческа грохналост събитие, за да бъде човек лишен от съзнанието за себе си. Умиращият приема светите тайнства с дълбоко благоговение. Той се разкайва за греховете си, моли жена си за опрощение, целува децата си, призовава приятелите си, разговаря с лекаря, дава нареждания на слугите си, изрича последната си воля, урежда работите си — и всичко това със здрав разум, при пълно присъствие на духа. Но той оздравява, силите му се възвръщат и вече съвсем не си спомня какво е говорил и правил по време на болестта си“. С една дума, според Дидро християните са психически болни хора.

Следващият именит френски философ от Просвещението е Клод Хелвеций (1715–1771 г.). Сенсуалист по нагласа, Хелвеций е най-крайният номиналист, който историята познава. Той твърди, че реално „в природата има само индивиди, на които са дали името тяло“^[3]. Нищо всеобщо — дори материята не съществува. (Това твърдение е точно обратно на тезата на Дидро, който казвал, че материята е едно единно, огромно същество.) За Хелвеций материята е само дума. Естествено, ако не съществува материя, то не съществуват и никакви природни закони. Нещо повече, от неговата теза, че съществува само единичното, а всеобщото е фикция, следва, че то (всеобщото), няма място и в познанието, т.е. френският философ отричал даже съществуването на мисленето като такова. За Хелвеций оценка и възприятие означават едно и също нещо, значи мисълта и образът са също идентични. Тази теория не издържа никаква критика, защото е съвсем очевидно, че оценката представлява сравнение на възприятията.

От всичко казано може да се направи изводът, че Хелвеций отричал не само духовния път на познание, но даже и разумния път на достигане на истината. За него единственият път за опознаване на действителността е непосредственото сетивно констатиране на нещата — както правят това животните.

С подобна идея едва ли би се съгласил дори Анри Холбах — философът, при който френската материалистична школа от XVIII в.

достига своя апогей. В негово лице вече виждаме напълно завършена материалистична концепция, структурирана в стройна система. Според нея материята, или природата, както той я нарича, е първопричината на всичко съществуващо, тя е вечна, несътворима и неунищожима: „Така, ако ни запитат откъде се е появила материята, ще отговорим, че тя винаги е съществувала, а ако ни запитат как е възникнало движението в материята — че на същото основание тя би трябвало да се е движела вечно, тъй като движението е необходимо следствие от съществуването ѝ“.

По отношение на устройството на човека, Холбах казва, че последният представлява организирано цяло, съставено от различни материални вещества: „ако ни попитат, какво представлява човекът, ще кажем, че той е материално същество, организирано и устроено така, че чувства, мисли и се видоизменя по определен начин, присъщ на неговото устройство и особени комбинации на събраните в него вещества“^[4].

Твърденията за безплътни духове според Холбах са нелепа фантазия, която противоречи на здравия разум: „Теологията и учението на Платон само отвличат човешкия ум от видимата природа, за да го хвърлят в някакъв интелектуален свят, пълен единствено с илюзии. Теолозите и до ден-днешен, ръководейки се от ентузиазма на Платон, не занимават своите съмишленици с нищо друго, освен с дух, разум, безтелесни субстанции, невидими сили, ангели, демони, божествени просветления, вродени идеи и т.н. Ако им вярваме, излиза, че нашите сетива са напълно излишни; опитът няма стойност; въображението, екстазът, фанатизмът и чувството на страх, породени у нас от религиозните предразсъдъци, са небесни вдъхновения, свръхестествени чувства, които трябва да бъдат предпочетени пред разума, разсъдъка и здравия смисъл. Както и да е, ние ще отговорим на Платон и на всички учени — схоластици, внушаващи ни, както и той, да вярваме в неща, които не можем да разберем, че за да повярваме в съществуването на нещо, трябва да имаме поне някаква представа за него; че тази идея може да се получи единствено посредством сетивата; че онова, което нашите сетива не могат да опознаят, не означава нищо за нас“^[5].

От разностранен философ отначало, във втората половина на своя живот Холбах се превръща изключително в анти теолог, посветил

се на „разобличаването“ на християнството. Той създава известната теория, взета след това на въоръжение от науката, че всички религии и богове са продукт на страха и преклонението на първобитните народи (въобще науката твърде странно тълкува термина „първобитност“, подразбирайки под него единствено отсъствие на техника) пред неznайните сили на природата: „Тъй като той (човекът. — Б.а.) не познава силите на природата, смята, че природата е подчинена на някакви тайнствени сили; той си мисли, че е зависим от тях и си въобразява, че те са му или разсърдени, или пък благосклонно настроени към него. Съответно той си въобразява някакви отношения между себе си и тях: вярва, че е обект ту на техния гняв, ту обект на тяхната милост и състрадание. Фантазията му търси средства и начини да заслужи тяхното благоразположение и да не допусне гнева им“^[6]. Подобна теория за произхода на боговете, макар и да звучи правдоподобно, е само частично вярна. Това, че някои чисто природни явления, като например гръмотевиците и мълниите (този пример най-често се привежда от атеистите), могат да породят у примитивните народи мисли за божествения произход на тези феномени, не означава, че в природата не съществуват и такива явления, които са свързани с отвъдния свят. Не е вярно и това, че всички богове и божествени персонажи у политеистичните религии, като например Зевс, Юпитер, Юнона, Темида и др. са измислени от хората продукти на страха пред неизвестното. Без съмнение немалка част от тези представи е свързана с обстоятелството, че на хората действително са се явявали някакви висши същества — било то на отделни лица, било на групи от хора. После те ги наричали с определени имена и погрешно започнали да приписват на тези същества вината за различни природни явления.

Другият довод, използван от Холбах и неговите последователи за „изобличаването“ на религиите, е тезата, че жреците и духовенството сами са си измислили боговете, за да могат с тяхна помощ да държат в подчинение останалите хора. По този повод френският материалист отбелязва: „При зараждането на обществото законодатели били неговите първи жреци. Те дали на обществото боговете, религията, митологията, по-нататък те винаги възвестявали и тълкували волята на боговете. Светостта по право принадлежала винаги на тези честолюбиви благодетели или хитреци, които заслужавайки доверието на народа овладявали неговото образование“^[7]. Тази теория за

произхода на религиите още повече не съответства на истината, тъй като естествено предполага, че самите жреци не вярват в това, което говорят и проповядват, т.е. че те са атеисти. Онзи, който поне в най-малка степен познава Изтока и неговите нрави, невероятната религиозност на източните хора, ще разбере, че тази теория е нелепа и може да възникне само в главата на един западен човек. Тя обаче навежда на друг, съвсем резонен извод — че в началото на XVIII в. католическото духовенство във Франция и в цяла Западна Европа било изгубило в значителна степен вярата си в това, което проповядвала на миряните. Тази неискреност била уловена от съвременниците и породила тяхното съмнение.

Самият Холбах до такава степен се увлякъл в своите подозрения по този повод, че обявил всички световни пророци и ясновидци в историята за шарлатани и авантюристи, желаещи да използват народите за своя лична изгода. Даже Мойсей той считал за някакъв едва ли не сатанински хитър човек, който искал да въведе диктатура, поради което измислил десетте Божии заповеди^[8].

Когато се захваща да обсъжда същността на самото християнство, Холбах вече преминава всички граници на позволеното и започва направо да кощунства и богохулства. „Може ли нашата Европа — обръща се той към своя читател — да се хвали с това, че е сменила боговете на келтите и римляните с един жалък юдейски занаятчия, разпънат на кръста и нееднократно служил на своите ученици като повод за метежи и кланета?... християнството за здравия смисъл винаги ще бъде само кълбо от абсурди, приказки, безсмислени догми, детски обреди и понятия, заимствани у халдеите, египтяните, финикийците, гърците и римляните. С една дума, вие сте съгласни, че тази религия е само неудачна смесица от всички древни суеверия, породени от източния фанатизъм и изменили се според обстоятелствата и предразсъдъците на онези хора, които се представяли за озарени свие, за божии посланици, за глашатаи на новата воля на божеството“^[9].

В своя последен труд — „Джобно богословие“, Холбах открито издевателства над светините на християнството и над религиозните чувства на милиони вярващи католици. Ето например какво определение дава той в тази книга на думата християнин: „простак, чистосърдечно убеден, че твърдо вярва в невероятни вещи, внушени

му от свещеника, особено ако никога не му се е налагало да размишлява над тях“. Богословието от своя страна е само „систематизирана галиматия“ и „непрестанно блокиране на човешкия мозък“. Такива цитати могат да се приведат десетки. В края на своя живот този французин — достоен представител на своя народ, напълно справедливо си заслужил незавидното прозвище „личен враг на бога“.

Идеите на Холбах са логическо следствие от развитието (или по-точно деградацията) на цялата западноевропейска философска мисъл след XIII в., която започва с чисто християнските концепции на Тома Аквински, минава през номинализма на Абелар, деизма на Волтер, материализма на Спиноза, Ламетри и Дидро, за да стигне до войнстващия атеизъм на Холбах и неговите последователи Маркс и Ницше.

Поради това няма нищо удивително във факта, че френската революция, която била в немалка степен продукт на тази философия, започнала с кощунства и приела в известен смисъл характера на анти християнски бунт. В нейния ход били разрушени десетки католически църкви и закрити стотици манастири и култови постройки. Особено възмутителни били опитите за унищожение на великата Нотр Дамска катедрала през 1790 г., когато Луи Давид и Варен в продължение на три месеца разбивали с тежък чук 18 осемметрови статуи на светци от фронтоната на храма. Друг забележителен храм от готическия период — катедралата в Шартър, оцеляла по чудо, след като било взето решение за нейното разрушаване.

Издевателствали не само над храмовете, но и над свещениците, а имената на почти всички улици и площади във френските градове, носещи библейски имена, били сменени. Върхът на цялата антирелигиозна истерия обаче бил обявената от якобинците замяна на християнския календар с нов, революционен, според който годината на раждането на Христос вече не се считала като изходна за летоброенето.

Скоро след това революционерите обявили, че държавата се отделя от църквата и започнали насилствена секуларизация на целия обществен живот. Секуларизацията включвала няколко мерки, сред които най-важните били прекратяването на финансовата подкрепа на църковните учреждения от страна на държавата и „де християнизацията“ на образованието. По този начин за пръв път в

историята на човечеството един народ сам, без външен натиск, почти се отказал от своята религия, без да я заменя с нова. Идеята за секуларизацията, т.е. идеята за обездухотворяване на държавата постепенно преминала от Франция във всички останали европейски държави и в днешно време е един от основните принципи на международното право.

[1] **Lametry, J.** *L’homme machine*. 1747. ↑

[2] **Diderot, Denis.** *Le reve de d’Alembert*. 1769. ↑

[3] **Helvetius, K. A.** *De l’esprit*. ↑

[4] **Heinrich, Paul, Ditrih Holbach.** *Le systeme de la nature*. Londres, 1770, ч. I, гл. 2. ↑

[5] **Holbach, P.** *La contagion sacree*. 1768. ↑

[6] **Holbach, P.** *La bon sens ou Idees Naturelles opposees aux Idees Supranaturelles*. Londres, 1772. ↑

[7] Пак там. ↑

[8] **Гольбах, П. А.** *Избранные антирелигиозные произведения*. М., Огиз, 1934, т. 1, 221–233. ↑

[9] **Holbach, P.** *La contagion sacree*. Londres, 1767. ↑

4. ВЪЗНИКВАНЕ НА НАЦИОНАЛИЗМА КАТО СЛЕДСТВИЕ ОТ ПОБЕДАТА НА МАТЕРИАЛИСТИЧНАТА ИДЕОЛОГИЯ

Другото следствие от победилото в края на XVIII в. безбожие, колкото и да е странно било зараждането на *националното самосъзнание* у западноевропейците, доколкото идеята за бога и църквата били заменена с идеята за нацията и обществото.

До XVIII в. в Западна Европа всеки индивид живеел само за себе си и никакво чувство за национална принадлежност не съществувало. Такива понятия като испанец, французин или немец не играели почти никаква роля в политическите борби. Решаващи били само монархическите разграничения от рода на Нормандия, Бургундия, Тюрингия, Арагон или Кастилия. Чувството за голяма общност сред хората от една народност отсъствало и нямало нищо такова, което да прилича на онова, което влагали древните руси в термина „Русь“ (разбирана като голяма обща родина за хората, говорещи на един език). Армиите на западните държави по това време (до XVIII в.) воювали не от патриотизъм, а от чувство за династическа вярност или най-често просто за пари.

Думата „нация“ според Шпенглер прозвучава за пръв път в Европа през 1789 г., а думата „народ“ — чак през 1813 г. Това не е случайно, тъй като именно тогава религиозността била вече в пълен упадък. Просто на мястото на църквата в съзнанието на хората дошла държавата, а на мястото на бога — нацията. Само така може да се обясни разпространението на Запад за последните две столетия на такива нетипични за него колективистични идеологии като национализма и социализма.

5. РАЗГРЪЩАНЕ НА МАТЕРИАЛИСТИЧНОТО СВЕТОУСЕЩАНЕ В ОБЛАСТТА НА ИЗКУСТВОТА

Това, че идеята за бога западнала в епохата на Просвещението, намира отражение не само в идеологията, но и в развитието на всички изкуства и културата през този период.

За целия XVIII в. е характерно, че строяли много малко църкви и култови постройки, затова пък светската архитектура все още се развивала. Някъде около 1700 г. във Франция възниква знаменитият архитектурен стил *рококо*, който някои изкуствоведи разглеждат като разновидност или по-скоро продължение на италианския барок. Вероятно рококо може да се охарактеризира като начин за прилагане на бароковите принципи в декоративното изкуство, тъй като неговото основно приложение било в областта на производството на предмети на разкоша (кресла, дивани, огледала и тапицерия), в оформянето на блестящ интериор на помещенията. Рококо се превърнало в символ на лекия и безгрижен живот на френската аристокрация, в символ на светската суета. Неслучайно онези немногобройни църкви, които се строели в този стил, приличали по-скоро на оперни здания и богато украсени изложбени сгради, отколкото на истински храмове. Понеже за основна цел на изкуството в XVIII в. се смятало доставянето на наслади, то някои съвременници провъзгласили дори гастрономията като част от стила.

Но все пак рококо било все още живо, динамично и изящно изкуство, един от върховете на западното изкуство въобще. Онези хора, които правели декоративните изделия от този тип, били истински майстори в своята област. С упадък на рококо през 60-те години на века започва и общият упадък на цялата западна архитектура, апогееят, на която може да се отнесе към периода 1600–1750 г. След 1750 г. в цяла Европа побеждава *класицизмът* (дълго време съществуващ едновременно с другите архитектурни направления), но това бил не изящният класицизъм от ранен версайски тип, а един късен, много по-сух, студен и бездушен стил. Идеолозите на класицизма от втората половина на столетието смятали, че както във фасадите, така и в интериора трябва да преобладават простите, ясни и чисти линии.

Всяко богатство и разнообразие в това отношение се считало за некрасиво и нежелано, защото по тяхно мнение противоречало на правилните и опростени линии на „разума“. На архитектите се препоръчвало да проявяват сдържаност в декорацията и даже се заговорило за „красотата на гладката стена“ (ето откъде води своето начало панелното строителство). Ако готическата постройка била посветена на бога, бароквата — на изкуството заради самото изкуство, то класическата е посветена на „Разума“.

В годините след революцията класицизмът започнал да подражава във всичко на късно римската архитектура, тъй като яacobинците провъзгласили римската република за идеал на държавно устройство. Резултатът обаче бил не този, който се очаквал. Опитите да се копира античното изкуство били безрезултатни, защото западните архитекти искали да правят от гранит това, което гърците и римляните правели от мрамор. Ако мраморът с неговата безплътна белота придава на зданията и скулптурите, направени от него, особен, естетически вид, то гранитът и другите сиво-кафеникави скални породи превръщат постройката в тежка, студена и бездушна маса. Неслучайно западните постройки в античен стил, издигнати в края на XVIII — началото на XIX в. приличат на мъртви музейни експонати. Те за съжаление станали образци за архитектите не само по цяла Европа, но и за техните отвъдокеански колеги в северна Америка, които така и не разбрали какво означава истинска архитектура.

Що се касае до *изобразителното изкуство*, до живописца на XVIII в., то те били вече само бледа сянка в сравнение със своето предишно състояние и очевидно страдали от недостиг на живот. Художниците се придържали в общи линии към традициите на холандската реалистична школа: пейзажите и портретите от това време, които изобразявани обикновено компании от развличащи се сред природата дами и кавалери, приличали по-скоро на фотографии, отколкото на истинско изкуство.

Казаното за живописца се отнася напълно и за скулптурата, която също била подвластна на безпощаден реализъм.

Единственото от големите изкуства, което през XVIII в. не само процъфтявало, но и навлязло в своя златен век, била без съмнение *музиката*. Тя започва с величествените, религиозни по своя дух произведения на Йохан Себастиан Бах в първата половина на

столетието и завършва със салонните по дух, но затова пък не по-малко впечатляващи по звучене произведения на Хайдн и Моцарт във втората половина на века. Тъй като последните двама заедно с Бетовен се отнасят към Виенската класическа школа, която отбелязва апогея на цялото западно музикално изкуство, а в същото време и тримата композират главно светска музика (сонати, квартети и симфонии), то се оказва, че голямата музика на Запада (както и всички останали негови изкуства) за разлика от източната музика е предимно **светска** по своя характер.

Друго отличително качество на класическата музика е нейната **тържественост**. Откъде се е взела у западноевропейците тази склонност към тържественото, наблюдавана през цялата тяхна история във всички области на живота и изкуството, като се започне от военните паради и църковните церемонии и се завърши с музиката и архитектурата? Отговорът е, че тържествеността представлява изкуствено, показно, **външно демонстриране на чувства**, когато в действителност тези чувства не присъстват у хората. Германските народи, които по своята природа били студени и безстрастни, се нуждаели от такава показна симулация на чувства в определени случаи и поради това те развили до съвършенство изкуството по създаване на тържествени ситуации. По празниците те демонстрирали празнично чувство посредством тържествена музика. Тържествената храмова архитектура се строяла, за да се продемонстрира силно религиозно чувство (което следователно отсъствало). За симулация на подобно чувство в църковната музика за тази цел бил специално създаден органът. Неслучайно немската класическа музика се слуша толкова трудно от незападни хора.

Ако се абстрахираме от въпроса, какви са характерът и звученето на немската класическа музика, не по-малък интерес представлява въпросът, *по какъв начин те се достигат*. Очевидно тук немалка роля играе такова уникално за западния свят изобретение като **оркестърът**. Десетките хора, които участват в него със своите специфични музикални инструменти, се намират в твърде сложни и точно определени отношения помежду си и всички те се ръководят от един-единствен човек — диригентът, представляващ своего рода главата на целия механизъм. В дадения случай трябва да се употреби именно думата **механизъм**, доколкото оркестърът функционира на принципа

на машината и може да бъде продукт само на един механичен ум. Машини по своята същност са и някои музикални инструменти — например пианото.

ГЛАВА 6

ЕПОХА НА БУРЖОАЗНА ТЕХНИЧЕСКА ЦИВИЛИЗАЦИЯ (1793 Г. — НАШИ ДНИ): ПОБЕДА НА МАТЕРИАЛИЗМА И ИНДИВИДУАЛИЗМА КАТО ОСЪЗНАТИ ИДЕИ СРЕД ШИРОКИТЕ НАРОДНИ МАСИ

1. НОВИТЕ РИМЛЯНИ

Когато в края на XVIII в. членовете на френския Конвент започвали заседание, те всеки път по традиция се обръщали към омразната за тях Англия с класическите думи „Картаген трябва да бъде разрушен!“. Французите, които се мислели за римляните на Новото време, всъщност не подозирали, че истинският Рим се намира от другата страна на Ламанша. Те не могли да знаят, че на Англия принадлежи следващият XIX в. и че това е обусловено от духа на настъпващото време.

XIX и XX в. ще останат в историята като епоха на масовия материализъм и масовата индустриализация. Докато през Ренесанса западният човек започва да **съзерцава** материалния свят, през XVI и XVII в. започва да го **изследва**, то през XIX и XX в. той тръгва да го **изменя**. Съответно и хората, които осъществили това изменение на света били други. На мястото на народите от епохата на културата (италианците, испанците, французите и немците) идват народите от епохата на цивилизацията (англичаните и американците); „гръцка“ континентална Европа била заменена от „римския“ англосаксонски краен Запад, Флоренция, Венеция и Париж, от Лондон и Ню Йорк. Прагматици по дух, англосаксонците не разбират нито от изкуства, нито от култура, а единствено от търговски сделки и печалби. За тях светът е огромен **пазар** за стоки, който трябва да се завоюва със смелост и предприемчивост. **Парите** са единствения им бог, а трудолюбието — единствен начин за тяхното придобиване. Само

народи, притежаващи такива качества, могли да извършат предстоящата промишлена революция на Запада.

2. МЕТАФИЗИКА НА ИНДУСТРИАЛНАТА ИКОНОМИКА

Промишлената революция, която се базира на фабричния начин на производство е третият етап от историята на икономическите отношения. Първият беше цеховото производство, характерно за Средните векове, а вторият — манифактурното производство, характерно за периода XVI-ср. XVIII в. Преходът от манифактурно към фабрично производство се извършва някъде през последната четвърт на XVIII век в Англия и става възможен благодарение на изобретяването на парния двигател и първите машини. Смисълът на машините е, че повишават многократно производителността на труда и водят до неимоверно нарастване на продукцията.

Тази революция в производството дала възможност за създаването на първите истински фабрики. Отначало в тях работели по няколко десетки работници, след това по няколко стотин, а в края на XIX в. се появили фабрики с персонал от по няколко хиляди души. Така постепенно се стигнало до гигантските промишлени предприятия и концерни на XX в., в сравнение, с които занаятчийските работилници от манифактурния период изглеждат като истински джуджета.

Как се стигнало до този феномен, наречен индустриална революция, и какви са по-точно причините той да настъпи именно в Западна Европа, а не някъде другаде по света?

Както вече беше казано, индустриализацията в чисто философски смисъл представлява **гигантско трансформиране на естествено оформена материя в изкуствено оформена такава в резултат на човешката дейност**. Такава трансформация могла да възникне **единствено** и само **на Запад** поради уникалното и неповторимо за съзнанието на западните хора съчетание на материализъм и индивидуализъм в светоусещането и стремежите. За да се извърши индустриализация в едно общество е необходимо: 1 насочване на ума и вниманието на хората навън — към обективирания свят, интерес към материалните обекти и блага, т.е. нужен е материализъм; 2. необходимо е желание за притежаване и присвояване на споменатите материални блага, а след това и желание за тяхното

преумножаване, т.е. собственическо чувство, т.е. егоизъм, т.е. в крайна сметка индивидуализъм. При отсъствие дори на един от двата фактора, възникване на индустриална цивилизация е невъзможно. Доказателство за това е античният свят, който, макар и да е бил материалистическо общество не успял да се индустриализира поради липсата на достатъчно развито егоистично начало у гърците и римляните.

Затова пък в Западна Европа този егоизъм достигнал през XIX в. наистина невиждани размери. Поради масовия приток на евтина работна ръка от селата към градовете фабрикантите намалили значително заплатите на своите работници, като същевременно увеличили продължителността на работния ден. Не само мъжете, но и жените и децата били принуждавани да работят по единадесет, дванадесет и повече часа на денонощие, и то при най-тежки условия на труд. Работническите семейства живеели в изключителна бедност и мизерия — обикновено 6–7 човека населявали дървени бараки с размери три на четири метра, при което на няколко къщи се падала по една обща тоалетна. Разпространявали се всякакви епидемии.

Но фабрикантите не обръщали никакво внимание на тази мизерия и се самоуспокоявали с разни странни философии и учения, каквото е например учението на Т. Малтус за свръхнаселеността. Съгласно тази теория, поради огромното нарастване на населението в световен мащаб то не може никога да бъде изхранвано и да достигне до високо жизнено равнище, поради което всякакви грижи за народните маси са излишни. Подобни идеологии много допадали на буржоазията, която никак не обичала да си разтваря кесията за социални помощи. Книгата на Малтус „Опит за принципа на народонаселението“ неслучайно станала една от двете настолни книги на третото съсловие през XIX в. Другата такава книга била „Начала на политическата икономия и налоговото облагане“ на италианския икономист Рикардо. Този студен и безмилостен човек се опитвал да пренесе законите на дивата природа и на естествения отбор върху човешкото общество, според които трябва да оцелеят само най-силните на пазара и с които се оправдавала мизерията на милиони хора.

Въобщо периодът от края на XVIII до средата на XIX в., ще остане като един от най-срамните епизоди в западната история, който

може да се сравни по своя цинизъм само с нашето съвремие, когато необузданата алчност вече е обхванала не само работодателите, но и техните наемни работници и служители и когато според данни от 1996 г., 385-те най-богати хора от развитите страни притежават богатство, равняващо се на годишните доходи на 2,6 милиарда души от Третия свят. Но това е друг въпрос.

По-интересното било, че в зората на капитализма самите фабриканти и работодатели, въпреки отчитаните баснословни печалби и неимоверното си забогатяване, продължавали да живеят, както и в предишните две столетия сравнително скромно и непретенциозно. Така например според Д. Ейкън^[1] в края на XVIII в. вечерната консумация на английските фабриканти в кръчмите, където те са се събирали, никога не е надвишавала 6 пенса за чаша пунш и 1 пенс за пакет тютюн. Това странно поведение, разбира се, било пряко следствие от протестантската етика на въздържание и скъперничество, без които е невъзможно натрупване на никакъв капитал, а оттам — и никаква индустриализация.

Но въздържанието не могло да продължава вечно. Не можеш да работиш в магазин за сладкарски изделия и в един момент да не се изкушиш да ги опиташ. Някъде към средата на XIX в. буржоазията за пръв път се поддаде на изкушението на материалните блага и взела да използва парите си за водене на по-охолен и по-приятен живот. Отначало този процес започнал плахо (разкошът и луксът навлизали бавно в ежедневието на третото съсловие), но постепенно все повече и повече се засилвал, докато някъде през последните десетилетия на века най-проспериращите слоеве на буржоазията в нищо не се различавали по начина си на живот от бившата аристокрация (луксът и скъпите вещи отново станали на мода). Така потребителската психика съвсем закономерно завладяла доскорошните аскети.

Но това било едва началото. Тепърва предстояло тази психика да се разпространи и сред широките народни маси, което в крайна сметка щяло да доведе до създаването на потребителското общество на нашето време. За тази цел, разбира се, бил нужен още цял век ускорено икономическо развитие, за да могат народите на Западна Европа и северна Америка да достигнат такова жизнено равнище, което да им позволи да изградят консумативно поведение.

Но веднъж изградено, това поведение довело до още по-голямо засилване на алчността и користолюбието сред хората. Ако преди парите били нужни единствено като самоцел за егоизма, то сега те станали необходими и за да могат да се използват за доставяне на материални наслади. Желанието за тяхното притежаване се увеличило двойно и те се превърнали в основен смисъл на живота.

Така ние ставаме свидетели на това как егоизмът, който сам по себе си е само една еманация на индивидуалистичното западно съзнание, породил в крайна сметка **вторичен** материализъм, който се насложил към първичния съществуващ такъв. За да стане това по-ясно, могат за улеснение да се разграничат следните няколко етапа на този продължил няколко века процес: 1. Индивидуализмът поражда егоизъм, който пък от своя страна поражда желание за притежаване на частна собственост и забогатяване; 2. Това желание, в комбинация с изобретателния западен ум, води последователно до създаването на манифактурата, машините и тежката индустрия; 3. Последната довежда съвсем закономерно до свръхпроизводство на материални вещи и блага; 4. Човекът попада в зависимост от тях, което в крайна сметка означава, че е възникнал вторичен материализъм, явяващ се изключително плод на късната капиталистическа цивилизация.

[1] **Aikin, D.** *Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester.* London, 1795,182. ↑

3. ТЕХНИЧЕСКИ БУМ. МАШИНАТА СТАВА ГОСПОДАР НА ТОЗИ СВЯТ

Едновременно с икономическата революция, последните двеста години от западната история се съпътстват от не по-малко бърза техническа революция. Развитието на техниката, която навремето някои по-религиозни и суеверни хора считали за дяволско дело и която всъщност била плод на закодираното открай време у западния човек ирационално желание за завладяване на материалния свят, променило коренно облика на Европа през XIX в.

Изобретенията и откритията започват да никнат като гъби след дъжд още от самото начало на това столетие. През 1806 г. английският конструктор Робърт Фултън създава първия *параход*, задвижван от парен двигател, което скъсява многократно времето за презокеанските пътешествия. Пет години след това — през 1811 г., Ричард Треветик конструира *локомотива*, което революционизира сухопътния транспорт. През следващата година е създадена първата печатарска машина, което поставя началото на съвременното книгопечатане.

През 1820 г. английският физик Майкъл Фарадей (1791–1867 г.) при опити с електрически ток и магнит конструира първия *електродвигател*, с което открива възможността за използването на електричеството като двигателна сила. През 1823 г. Самюел Браун конструира първия двигател с *вътрешно горене*, като двигателят използва енергията, получена при взривното възпламеняване на светилния газ.

Втората четвърт на XIX в. бележи такива важни технически постижения като конструирането на шевната машина, пневматичния компресор и електромагнитния телеграф.

От 1850 до 1875 г. са създадени пластмасата, неоновите лампи, бензиновият двигател, динамитът и започва леенето на стоманата.

В резултат на всичко това още в края на столетието обликът на планетата започва видимо да се изменя. Земната суша се покрива от хиляди заводи и фабрики, бълващи пушеци към небесата, мини и кариери покриват като огромни язви европейския континент, а жп линиите подобно на гигантски паяжини завладяват пространствата.

Моретата и океаните се кръстосват надлъж и нашир от стотици параходи.

През следващия, ХХ в. този процес продължава дори с още по-ускорени темпове. През 1900 г. немският изобретател граф Фердинанд фон Цепелин конструира първите *летателни апарати* — цепелините. Само за четиринадесет години цепелините пренасят над 35 хиляди пътника и това бележи началото на завладяването от човека на земната атмосфера. Почти по същото време със създаването на дирижабъла, братята Райт в северна Америка правят още по-епохално изобретение, създавайки първите безмоторни *самолети* (с един от тях те успяват да прелетят няколкостотин метра).

През 1902 г. в САЩ се преминава към конвейерно производство на автомобили. Предпоставка за това е усвояването на монтажа на готови детайли и произвеждането на резервни части в масово количество. Най-големите американски фирми, като „Форд“ и „Дженерал Мотърс“, започват да произвеждат в началото на века по няколко хиляди автомобила годишно. Започва автомобилизацията на света.

През 1907 г. Реджиналд Фесъндън успява да осъществи *радиопредаване* на човешка реч на разстояние триста и двадесет километра. Поставя се началото на радиопредаването и електронните средства за масова информация.

През следващите десетилетия се създават витловите самолети и черно-бялата *телевизия*, масовата електрификация променя начин на живот в градовете. През 1954 г. е създадена първата атомна електростанция, а три години по-късно е изстрелян първият изкуствен спътник на земята. Със стъпването на първите хора на Луната през 1969 г. започва епохата на завладяването от човека на далечното космическо пространство. Оттогава насам историята на човечеството ни се представя като една непрекъсната хроника на изобретенията и откритията, като ставащото може да се оприличи по своите мащаби и динамизъм единствено с вулканично изригване.

Ако обаче оставим настрана съвсем естественото си учудване и удивление пред този технологичен галоп, нямащ аналог в историята, не може да не си зададем въпроса — Каква е ползата от всичко това, ако се изключи чисто практическата изгода? Стана ли през последните двеста години „прогрес“ човекът по-добър, по-нравствен или по-

мъдър? Едва ли. Цялата история на XX в. с неговите страшни войни, с газовите камери и ядрените бомби е ярко доказателство за противното. Не бива никога да се забравя, че за последното столетие от модерните оръжия загинаха толкова хора, колкото преди не са загивали за хилядолетие. Тогава излиза, че единственият истински резултат от техническата революция е фактът, че тя доведе до неимоверно покачване на жизнения стандарт на западните народи, че като следствие от нея те станаха много по-богати (при това дори по-богати, отколкото е допустимо). Днес средният северноамериканец или западноевропейец живее в такъв разкош и лукс, при каквито например през XVII в. е живяла най-отбраната и разглезена аристокрация в двора на Людовик XIV. Ако приемем за горна допустима граница на доходите цифрата от около 20 хиляди долара на глава от населението годишно (доколкото при още по-голямо благосъстояние у човека се развива такава зависимост от материалните блага, че неговата натура се изражда напълно), то тази граница е била надмината от повечето западни народи още в края на осемдесетте години на XX в. Въпреки това народите на тези страни искат да стават още по-заможни. Окуражени от бързото навлизане на компютрите и модерните информационни технологии в живота, на мнозина на Запад вече им се привиждат нови баснословни печалби, възможности за установяване на някакъв икономически ръст без граници и без рецесии. „Още нищо не сте видели — писа ентузиазирано неотдавна един виден «бизнесмен»^[1] — намираме се едва на прага на невероятен скок в технологиите, който ще умножи невъобразимо печалбите през идния век“^[2].

Изглежда САЩ и Западна Европа са се устремили с пълна сила и вече се приближават плътно до митологичното общество на „народния капитализъм“, при което всички са богати и всички са частни собственици. Това е и бленуваният небесен рай, сбъдването на най-смелите сънища, краят на земните скитания.

А всъщност и „народният капитализъм“, и информационното общество са само нови имена на добре познатият ни стар буржоазен свят, пропит с мириса на парите и базиран върху експлоатацията. Няма никакво значение, че 90% от хората в информационното общество са висшисти и че броят на работещите в индустриалния сектор е сведен до минимум.

[1] В края на двадесети век тази благозвучна дума замени традиционните „търговец“ и „търгаш“, което обаче в никакъв случай не изменя нейното съдържание. ↑

[2] Economist, march 1996. ↑

4. ГОСПОДСТВО НА НАУЧНИЯ МИРОГЛЕД

В предишната глава беше отбелязано, че през XVIII в. науката благодарение на помощта на философията на Просвещението значително укрепва и успява да засенчи в хорските очи авторитета на религията. В началото на XIX в. тя вече се превръща в единна и могъща концепция за същността на света, претендираща да бъде единствен критерий за истината и новото официално знание на цивилизацията. През XIX в. виждаме една надменна, самоуверена прослойка от учени, гледащи на всички религиозни хора с насмешка и считаща, че теологията е продукт на болното човешко въображение.

Това повишено самочувствие на научните кръгове се дължи на огромното количество научни открития, направени през епохата.

През 1808 г. Джон Далтон формулира съвременната **атомна теория на материята**. Нейните три основни постулата гласели:

1. Всичко материално се състои от много малки неделими и неразрушими частици, наречени атоми.

2. Всички атоми на един елемент са абсолютно еднакви и същевременно различни от всички други елементи.

3. Когато елементите се съчетават, за да направят съединение, техните атоми се съчетават в прости числени пропорции като например едно към едно, две към едно, четири към три и т.н.

Така благодарение на Далтон огромният интерес, който западните народи винаги имали към материята, най-после се увенчал с успех — те открили нейната структура.

Второто голямо откритие на XIX в. била създадената от биолога Чарлз Дарвин **теория за произхода на растителните и животинските видове**. Съгласно нея висшите и по-сложно устроени организми са произлезли от по-низшите и по-простите след дълъг и мъчителен процес, който Дарвин нарекъл „еволюция“. Венецът на еволюцията е човекът, който пък на свой ред произлязъл от маймуната.

Тази теория, вдигнала на времето голям шум, е отчасти вярна и отчасти погрешна. Грешката на Дарвин била не в това, че той лансирал идеята за еволюционното развитие на организмите, а в това, че тези организми се разглеждат единствено като материални обекти, както и

въобще всичко съществуващо в света. Тогава самите термини „еволюция“ и вечно „усъвършенстване“ губят смисъл, доколкото еволюцията е **идея**. Учените сами не разбрали, че теорията за вечното и необратимо усъвършенстване е най-големият враг на материализма. Ако всички процеси и изменения в материалната природа не водят към някаква определена цел, която като такава, може да бъде само **идеална** и предназначена свихе, то в нея (в живата природа) би трябвало всичко да е възможно, т.е. би трябвало да е възможно не само усложняването на организмите, но и обратното — образуването на по-прости от по-сложни видове. Нищо подобно обаче не съществува в природата. На всички биолози е известно, че бозайникът никога няма да стане влечуго (въпреки че някога е произлязъл от него), нито пък влечугото ще се превърне някога в своя еволюционен предшественик — земноводното, дори природните условия да го изискват и да благоприятстват за такъв обратен преход. Доводът, че в резултат на естествения отбор и между видовата конкуренция тези видове, които са по-сложни и по-съвършени, са обикновено и по-приспособени към околната среда и поради това нямат нужда да се опростяват не изчерпва въпроса. В много случаи именно по-простите и по-примитивни от еволюционна гледна точка видове са по-непретенциозни, по-жилави и по-лесно приспособими. Например бактериите могат да живеят при такива условия — свръхвисоки температури, соленост и огромно налягане, при които никой по-висш организъм не би могъл да оцелее. Рибите също така са по-приспособени към водната среда, отколкото водните бозайници (поради наличието на бял дроб те трябва да са постоянно близо до повърхността), но ако първите един ден вероятно ще еволюират в по-висшите класове животни, то на никой кит и след десет милиона години няма да му поникнат хриле, колкото и добре да е това за него. В природата няма регистриран нито един случай по-висш клас животни да се трансформира в по-низш, дори когато последният е по-приспособен към средата.

Всичко това показва, че еволюцията е необратим процес и тази необратимост не може да бъде обяснена със законите на материалната природа. Този очевиден факт обаче и до ден-днешен не се проумява от дарвинистите.

През XIX в. били направени и много *други открития* в областта на биологията и медицината. Така например била установена природата на микроорганизмите и се изяснило, че някои от тях са причинители на заразни болести и епидемии. Някъде към 1850 г. масово се разпространили ваксините срещу тях, като чумата и холерата били най-после победени. Колкото и да е странно, удържаната победа дала силен тласък на атеизма. Докато преди болестите и епидемиите били считани за божие наказание за греховете, сега вече всичко се обяснявало с микроорганизмите. Учените не разбирали, че откриването на материалния носител на болестите съвсем не изключва тезата за наказанието като духовна първопричина, доколкото болестите действат избирателно.

Първият си силен удар ортодоксалната наука понесла в началото на XX в. с възникването на **квантовата физика**. Нейният основател — великият немски физик Макс Планк, за пръв път открил природата на енергията, като установил, че последната се отделя от материята във вид на миниатюрни частици или порции, наречени от него „кванти“, представляващи **елементарните съставни единици на енергията**. С теорията за квантите големият немски учен едновременно доказал две неща: 1. Освен материалната субстанция, имаща атомистична структура, **във вселената съществува и една друга, по-фина субстанция — енергийната**, която има **квантов**, а не атомистичен строеж; 2. В природата е възможно взаимно превръщане между тези две субстанции, доказателство, за което са радиоактивните елементи, представляващи особен вид нестабилна материя. И макар че нито Планк, нито неговите последователи не успели ясно да формулират същността на откритото (по това време на Запад вече почти нямало по-значителни философи, за да помогнат на учените в това отношение, а пък руската интелигенция нямала време да реагира, тъй като скоро след това била ликвидирана от болшевиките), то това откритие нанесло силен удар върху догматичния материализъм, който твърдял, че атомът е най-малката и неделима частица на всичко съществуващо.

Следващата изненада била поднесена на науката от Айнщайн, който с *Общата теория на относителността* (1907 г.) не само показал, че вселената е непостижима за чистия разум, но и установил съществуването на **светлинната субстанция**, състояща се от елементарни частици, наречени „фотони“. Доказано било, че

светлината може да се превръща в енергия (например върху слънчевите батерии). Учените обаче пак не си направили правилните изводи от това.

В резултат на всички тези открития В. Освалд създаде теорията на **енергетизма**. Съгласно нея в природата не съществува нищо друго, освен енергия (светлината се смята от науката за особена форма на енергията) в различните ѝ форми. Енергията е вечна и неунищожима, тя само променя своите форми (точно, както материалистите през XIX в. говорели за материята). Може да се каже, че оттогава официалната наука преминала на позицията на енергетизма.

При по-внимателно вглеждане обаче се оказва, че енергетизмът е само по-нова, мека форма на материализма и че науката е преминала от грубия атомистичен, към по-финия квантов материализъм. Това е така, защото енергията е сетивно — доказуема субстанция и нейното съществуване може да се установи по промените, които тя предизвиква във видимия свят. Наблюденията над енергийните кванти се извършват с помощта на светлинни лъчи на базата на отражението или отклонението на фотоните от тях. Изследванията се осъществяват с помощта на микроскопи, фотографски плаки и Уилсънови камери. С микроскопа се осъществява прякото сетивно възприемане, а с Уилсъновите камери и фотографските плаки се установяват елементарните частици, които естествено са невидими за просто око, и после всичко се довежда до такъв вид, че съществуването на частиците да може да се установи от „зрителния рецептор“ на човека. С една дума всичко се извършва според каноните на емпиричната наука и според критериите на научното доказателство.

Ако обаче светлината може да се види, а енергията може да се усети, то у човека съществуват и свръхфини невидими субстанции, като разумната и духовната, които по никакъв начин не могат да бъдат установени сетивно. А тъй като висшите субстанции са толкова фини, че едва ли някога ще бъдат доказани с експериментална техника (не трябва да се забравя, че всяка техника е направена от материя), то науката остава обречена да стои на едно място, потопена в грубата вселена. Така например, ако в резултат на умствената си дейност някой конструктор създаде нова машина, това не се приема от официалната наука като доказателство, че в главата на човека съществува някаква особена невидима същност, тъй като за сетивата машината е създадена

от човешките ръце. Връзката между ума на конструктора и създадената машина може да се проследи само разумно, т.е. има само разумно свидетелство за съществуването на ума. Но науката е емпирична и иска сетивно доказателство.

Така се оказва, че живеем в един странен свят, в който независимо, че за всички е очевидна реалността на такива безплътни същности като мислите, чувствата, любовта, но официалното знание на нашето време отказва да ги признае. А да се твърди, че мисълта е процес, е все едно да се каже, че движещият се автомобил е движение.

Второто голямо последствие от откритията на квантовата физика се състои в това, че **причинно-следствения модел за прогнозиране на бъдещето беше заменен от вероятностния модел**. Съгласно законите на квантовата физика, валидни не само за микрокосмоса, е просто невъзможно да се изчисли действителното положение и скоростта на дадена частица с абсолютна точност; възможно е да се изчисли само нейното вероятно положение. Този факт произлиза от обстоятелството, че за да се наблюдава една микросистема е нужна светлина, но използвайки последната, наблюдателят вече се е включил в системата и я е нарушил. Така във всяко наблюдение и прогнозиране се включва един елемент на неопределеност и ирационалност, който не може да бъде преодолян. Ако тези закони на квантовата физика се пренесат и върху макрокосмоса, а те не могат да не бъдат пренесени, защото според учените всичко във вселената е изградено от кванти, тогава се налага науката да изостави причинно-следствения модел за прогнозиране на света, тъй като всяка причина е резултат от безброй фактори, които никога не могат да бъдат познати от човека в тяхната пълнота. А който не знае причините, не може да знае и следствията. Прогнозиране може да се извършва само в прости системи, и то не със стопроцентова точност. С усложняването на системата и с отдалечаване на прогнозираното събитие във времето, броят на факторите, които трябва да бъдат взети предвид, нараства в геометрична прогресия. Най-трудна за прогнозиране е човешката история, която е абсолютно ирационална.

Но в същото време знаем множество примери на ясновидци, съумяващи да повдигнат завесата към бъдещето. Следователно квантовата физика не знае достатъчно за света, в който живеем, и тя не може да бъде окончателната дума на човешкото знание. Това обяснява

и защо великите физици от началото на XX в., като Айнщайн, Нилс Бор и Ръдърфорд, така и не съумяха да създадат единна теория на полето — нещо, което те желаеха повече от всичко.

Втората половина на века (времето на такива тигани като Айнщайн, Планк и Ръдърфорд, както и въобще времето на голямата западна теоретична наука и на философията) отмина, тъй като способността за творческо абстрактно мислене у западния човек вече угасна. Дойде епохата на **практическата наука**, чиято основна цел е да внедрява великите открития от миналото във всекидневния живот. Но затова не се изискват нито енциклопедични знания, нито мощен аналитичен ум (каквито всички големи учени от предишните векове са притежавали), а единствено изобретателност. Днешните учени задълбали в своите тесни специалности и гонещи изключително своята кариера, са ярък пример за това до каква степен липсата на широка обща култура представлява пречка за напредъка на фундаменталните знания.

5. УПАДЪК НА РЕЛИГИЯТА И ГОСПОДСТВО НА ПОЗИТИВИЗМА ВЪВ ФИЛОСОФИЯТА

През XIX в. традиционното християнство в Европа сякаш било вече мъртво. Протестантството изцяло се било изродило в буржоазен морал. Англиканската църква във Великобритания, лютеранската в Германия и католическата във Франция загубили своя престиж. Броят на атеистите в основните страни на Запада през XIX и XX в. достига над петдесет процента от цялото население и това явление **няма никакъв аналог** в предишната история на човечеството: дори в античния свят делът на нерелигиозните хора не превишавал 4-5% от цялото население. В съзнанието на средния западноевропейец думата „религия“ вече се асоциирала с думите „обскурантизъм“ и „реакция“.

Ето защо на мястото на християнската идеология трябвало да дойде нова светска идеология. Такава идеология станал утилитаризмът или „прогресизмът“, чиято основна характерна черта е вярата в научно-техническия прогрес. Към групата на „прогресистките“ учения може да се отнесат повече или по-малко почти всички философски, социални и политически течения от последните две столетия, включително култът към икономическото развитие, който наблюдаваме днес. Общото между всички тези учения е това, че те провъзгласили за свой основен принцип практическата полза, а за своя висша цел — **обезпечаване на всеобщо щастие чрез достигане на всеобщо материално благополучие.**

С други думи тях ги обединявала вярата, че ако се подобрят външните условия на живот, то и светът ще стане по-добър.

Едно от най-известните възгледи на прогресизма е *социализмът*, чиито идеолози се надявали да построят идеалното човешко общество, изменяйки само икономическите условия. Социализмът възникнал по няколко причини:

1. Безверието на XIX в. неизбежно довело до това, че вместо хората да искат да достигнат небесния рай, те пожелали да го спуснат тук на земята. А представите за земно щастие са винаги свързани с представите за материално благополучие.

2. Тъй като човекът винаги изпитва необходимост да вярва в някакви над лични ценности, естествено е, че върховна ценност за всички морални, но нерелигиозни хора станало народното благо. При това под благо се разбирало материално благо — храна, дом за всеки, заможен живот за възможно най-голям брой хора.

3. Поради демагогията на политиците. В резултат на демократизацията относителната тежест на народните маси многократно се увеличила, те станали обект на повишен интерес.

Отначало повечето социалисти стояли на умерено материалистични позиции, но католическата църква със своето недалновидно поведение (при сблъсъците между третото и четвъртото съсловие тя винаги заемала пробуржоазна и антисоциална позиция) ги тласнала на позициите на войнстващия атеизъм. Тази тенденция окончателно се утвърдила, след като през 1891 г. папа Лъв XIII пуснал енциклика, в която социалистическото учение се осъждало като вредно.

Първият от големите социалисти — *Сен Симон* (1760–1825 г.), провъзгласил за основна цел на своето учение борбата с бедността и нищетата. Той вярвал, че бедността и злото в света могат да се ликвидират само чрез икономическо развитие, което с времето ще повиши жизненото равнище на народите. Поради това френският социалист отделял особено внимание на т.нар. промишленици, т.е. на хората, които се занимават с производство, и твърдял, че политическата власт трябва да премине в техни ръце^[1]. Сен Симон и неговите последователи наричали себе си „новите християни“ и обявили за свой бог човечеството^[2].

Идейният съмишленник на Сен Симон — *Шарл Фурие* (1772–1837 г.), също считал, че основният приоритет на обществото трябва да стане борбата с бедността и във връзка с това съветвал европейските правителства да трансформират икономиката на полусоциалистически начала. Интересно е по какъв начин той си представял бъдещето социалистическо общество. Такова общество, според мислителя, трябва да си постави за своя основна цел удовлетворяването на човешките страсти и влечения. Фурие наброявал дванадесет такива страсти: вкус, осезание, чувство за дружба, честолюбие, любов, бащинство, страст към интригите, стремеж към разнообразие и към обединение в групи. Ако моралистите от миналото

казвали, че човешката природа е порочна и че страстите трябва да се потискат, атеистът Фурие — обратно, разглеждал инстинктите и желанията на тялото като нещо положително.^[3] За тяхното най-пълно „удовлетворяване“ именно и се предназначавало социалистическото общество^[4]. Така тази разновидност на социализма неочаквано се приближила до епикурейството и хедонизма.

Най-видният социалист и комунист на XIX в. обаче без съмнение е Карл Маркс. Ако до неговата поява социалистическото учение било разделено на множество различни течения и секти, често твърде различни една от друга, след Маркс то се превърнало в единна и стройна идеологическа система.

Въпреки това, що се отнася до чисто философско материалистичната страна на марксизма, тя не предизвиква възхищение. „Диалектическият материализъм“ въобще не може да се определи като апогеят на цялата западна материалистическа мисъл, както го характеризираха комунистите от XX в. Взимайки от Хегел само някои концепции, но съвсем необосновано игнорирайки други, без които първите въобще нямат смисъл, Маркс създал някакъв абсурден хибрид между философски идеализъм и дарвинизъм. Идеята за диалектиката, както и идеята за еволюцията на Дарвин, подразбира съществуването на някакъв смисъл, насоченост и крайна цел на битието. А бездушната материя не може да има такава цел и смисъл.

Обаче въпреки факта, че марксистическият материализъм страда от противоречия, той както никой друг материализъм способствал за разпространението на атеистичните идеи сред широките народни маси. Причината за това е, че материалистическите концепции на философа били само допълнение към неговата социално-икономическа теория за капитала, която била наистина гениална и силно се харесвала на работниците. Въпреки това марксизмът не съумял да победи в нито една западна страна навярно поради факта че на западните народи не им допадал силният колективистичен дух на това учение.

Следващите двама известни философи от XIX в., които трябва да бъдат разгледани, са немците Лудвиг Бюхнер и Якоб Молешот. У тях материализмът приема най-груби форми. Поради пълната невъзможност да си представят съществуването на безплътни същности, Бюхнер и Молешот твърдели, че дори мислите и чувствата са някакви материални вещества, отделени от мозъка. Всички

психически процеси, целият вътрешен свят на човека зависи до такава степен от природните условия, че дори качеството на мисленето зависи от качеството на храната: колкото по-добре се храниш (твърдял Молешот), толкова по-добре мислиш. Веществата, съставлящи мислите, се образуват непосредствено след преработка на хранителните вещества, т.е. мислите са продукт на храната.

От такава крайна трактовка на материализма се изплашил даже Фридрих Енгелс и се дистанцирал от нея.

Малко по-встрани от традиционния материализъм стои сензуалистическият субективизъм на Ернст Мах (1838–1916 г.). База за неговата теория е основната теза на сензуализма, че чувствените възприятия представляват единственият източник на познание. Имайки това предвид, Мах разсъждавал по следния начин: ако единствената представа за външния свят получаваме не чрез изследване на самия свят, а чрез изследване на неговите образи и отражения, възникващи в нашето съзнание при наблюдение, то не можем по никакъв начин да бъдем уверени в това, не грешат ли нашите сетива и заслужават ли те нашето доверие? А може би всички образи и представи са само продукти на нашето въображение и външният свят въобще не съществува? Тогава излиза, че единствената стопроцентова реалност е нашето съзнание, което е потопено в някакъв свят на илюзии. По този начин първоначалният материалист Ернст Мах съвсем неочаквано достигнал до същия извод, до който стигнали индийските мистици от школата „Веданта“ преди четири хиляди години — че материалният свят е подвластен на майката, че той е илюзорен. Този факт обаче е единствено резултат от съвпадение, тъй като индийците се ползвали от съвсем друга, противоположна гледна точка при своите разсъждения. Ако за западния сензуализъм такава била тезата, че сетивата представляват единствения източник на информация, при философите от школата „Веданта“ отправната точка е пълното недоверие към сетивата като възможен източник на информация. Освен това и сходството в самите възгледи е само частично. За индийците единствената реалност е духовният свят, а субектът е само негова органична част и негово начало. За Мах и съмишлениците му нереални са както материалният, така и духовният свят, а реалност има само самият субект — Азът. Подобен извод доста се харесва на човешкото

его, поради което тази философия по-правилно би могла да бъде наречена „егоистически“, а не „сензуалистически“ субективизъм.

От всички философи на капиталистическата епоха вероятно най-голям интерес представлява Фридрих *Ницше* (1844–1900 г.). Представител на волунтаризма, този немец с право може да бъде наречен изповедник на западната душа. В основата на неговата теория лежи тезата, че главната движеща сила на всички процеси, извършващи се в обществото и природата, е борбата за себе утвърждаване на индивидите, която той нарича „воля за власт“. Пренасяйки законите на дивата природа в човешкото общество, Ницше заявява, че те трябва да се превърнат в универсалния принцип, от който да се ръководят всички хора в своя живот. На тази база немският философ разделя хората на две групи: на силни и слаби. Силният в своята борба за само утвърждаване и личен успех не трябва да се съобразява с нищо, а негов идеал за жизнено поведение може да бъде само необуздания индивидуализъм и егоизъм. Слабият е грешник. Що се отнася до добродетелта, то тя, ако се превърне в препятствие за личния ръст (такава добродетел Ницше нарича „смаляваща добродетел“), може да бъде отхвърлена.

Разсъждавайки за любовта към ближния, Ницше признава: „Съветвам ли ви да обичате ближния? По-скоро бих ви посъветвал да бягате от ближния и да обичате далечния. Обичайте ближния като себе си, но бъдете преди всичко такива, които **обичат себе си**“^[5]. В „Тъй рече Заратустра“, Ницше оприличава живота на въже, опънато между пропаст, по което всеки може да премине. Съветвайки хората какво трябва да бъде поведението им в личния живот, той описва картината на един жонгльор, който преминава по въжето. По пътя си той среща друг жонгльор, който стои изплашен и в нерешителност на едно място. Първият жонгльор, без да се замисля го прескача, в резултат на което вторият пада от въжето и загива. Накрая Ницше предупреждава: „Колебаещите се и мудните ще прескоча като акробат. И така, моят скок ще означава гибел за тях!“. С една дума, бори се със зъби и нокти, и не мисли за другите.

У Ницше същността на западния човек е изразена в своя краен, екстремален вид, но тя логично води към него. Поради това и западната душа може да бъде наречена **ницшеанска** душа. Страшно

ми е да си представя какво би станало с човечеството, ако преди хиляда години Европа не беше възприела християнството.

[1] **Saint-Simon.** *Catechisme des industrieles.* 1823–1824. ↑

[2] **Saint-Simon.** *Nouveau Christianisme.* 1825. ↑

[3] **Fourier, Charles.** *Theorie des quatre mouvements et des destinees.* 1808. ↑

[4] **Fourier, Ch.** *Noeveau monde industriel et sociative.* 1829. ↑

[5] **Nietche, Fr.** *Also sprach Zaratutstra.* 1883, ч. I, гл. 16. ↑

6. РОМАНТИЗЪМ И ВЯРА В ИЗВЪНЗЕМНИ

Господство на материалистичния мироглед през последните триста години не било тотално и породило като противоположна реакция две интересни явления.

Първото от тях е *романтизмът*, зародил се във Франция в началото на XIX в. Романтизмът, както е известно, проповядвал мистично отношение към природата (достигащо понякога до пантеизъм) и поставял ударение на чувствата, а не на разума. Той възникнал като резултат от осъзнаването от западноевропейците на факта, че органичният, религиозният живот вече е загубен за тях и по тази причина бил пропит с носталгия.

Романтиците се отнасяли твърде положително към религията, но добре знаели, че вече не са способни да вярват истински, въпреки трагичните си усилия в това отношение. Това ги карало да се обръщат с тъга към средновековието, към християнското минало, към епохата на рицарството и готическите катедрали. Тяхната драма била, че така и не могли да формулират някаква смислена идея за бъдещето.

Към средата на XIX в. романтизмът постепенно затихнал, защото хората не чувствали вече така остро загубата на органичния живот. Те се приспособили към новия механичен свят.

Втората ответна реакция, породила се в резултат на господството на материализма, колкото и да е странно, е разпространилата се през XX в. *вяра в извънземни*. Цялата съвременна американска мода по летящи чинии, другопланетни технически цивилизации и какви ли не НЛО, „посещаващи“ Земята, е не повече от типичен западен отговор на необходимостта на всеки човек да вярва в нещо висше. Когато една техническа бездуховна цивилизация не е способна повече да вярва в ангели, демони и други духовни същества, тя започва да вярва в летящи чинии и звездни роботи.

7. ПРОЯВИ НА ПОВИШЕНАТА СЕТИВНОСТ В ОБЛАСТТА НА ИЗКУСТВАТА

7.1. СЪСТОЯНИЕ НА ИЗКУСТВАТА. АРХИТЕКТУРА

В началото на XIX в. есенният вятър неудържимо духа над западния културен ландшафт. Повечето изкуства, като се изключи музиката, са вече само сянка на онова, което са били някога. В образованите кръгове на много европейски страни се разпространява чувството за декаденса — упадъка на културата.

Естествено основната причина за този процес се криела в застаряването на западния свят, който преминавал по това време от стадий на душевна към стадий на висша умствена будност, т.е. извършвал се прехода от култура към чиста цивилизация. Но да се каже, че това е единствената причина за упадъка на изкуствата не би било вярно. Изглежда значителна вина за това носи самото капиталистическо общество, естеството, на което изисква цялата негова енергия да отива за постигане на икономически ръст, за промишлено развитие, а не за развитие на изкуствата. Доказателство за това са немските земи от предишния XVIII в., които иначе изостанали в икономическо отношение, се превърнаха в края на XVIII в. в център на западната култура. Докато Франция сменяше революциите с развлеченията и развлеченията с революциите, а Англия се занимаваше само с гешефти, Германия и Австрия станаха родината на двете най-велики творения на западния свят — немската класическа музика и безсмъртната немска класическа философия. Но колкото повече тези земи се развиваха икономически, колкото повече времето напредваше, толкова повече културата там западаше. Това не може да не се отбележи.

Другата причина за упадъка на изкуствата през XIX и XX в. е, че в капиталистическите държави самите правителства изразходват много малко средства за култура и далеч повече за наука. Това е така, защото от науката има практическа полза, а от изкуството няма. Липсата на държавни субсидии принуждава творците в такива общества да се

приспособяват към пазара, а това е гибелно за тях. Изкуството през последните един-два века се разглежда единствено като обект за изгодно капиталовложение, като лихвоносно богатство, което носи дивиденди с времето. А стара истина е, че този, който мисли за пари, не бива да не занимава с култура.

Верността на този извод става видна при по-подробно разглеждане на състоянието на различните изкуства през последните двеста години.

Така например *архитектурата* през този период вече не принадлежи към никакъв стил, тя се индивидуализира и се опростява до невъзможност. Основен критерий при проектирането и строежа на всички сгради става тяхната **функционалност и целесъобразност**. Големите европейски градове се покриват от еднообразни многоетажни постройки без никакъв облик, чието единствено отличително качество е, че са евтини. Улиците се прекарват идеално прави и нямат друга функция, освен да направят стигането от една до друга точка в града максимално бързо (нали времето е вече пари!). В сравнение с класицизма от XVIII в., в който все още може да се усети някаква идеалност, тъй като той олицетворява **идеята** за рационализма, то архитектурата на XIX в. вече **не олицетворява нищо** — **тя е самият рационализъм въплътен в реалността**. Поради това на модернистите от това столетие дори „сградите на разума“ от предишното столетие, с техните правилни геометрични линии (иначе сами по себе си бездуховни) им се стрували вече неразумни и непрактични, тъй като стрували повече пари, отколкото изисква пряката нужда. Ако готическата постройка е посветена **на бога**, бароквата — **на изкуството като идея**, класическата — **на разума**, то архитектурата на XIX в. **не е посветена на нищо**, тъй като утилитаризмът и полезността не могат да бъдат цел на истинското изкуство. Така архитектурата деградирала до проста инженерна наука.

Пример за тази деградация е разпространената се по това време мода да се строят гигантски железни и стоманени мостове без никакво външно естетическо покритие. Тези чудовища, в които очевидно не може да има нищо красиво, обаче привличали многохилядни тълпи, възхищаващи се от „гениалната“ инженерна мисъл. Големите мостове, пресичащи реките Темза, Сена и Рейн, станали един от символите на XIX в.

През следващия XX в., възникват три клона на модернистичната архитектура. Това били кубизъм, конструктивизмът и футуризмът.

Кубизмът се характеризира с геометрична схематизация на линиите и формите. Неговите представители твърдели, че разкриват математическите закономерности, характерни за материалния свят. Това модернистично течение с афинитета му към правилните геометрични фигури, отбелязало известно завръщане към архитектурата на „Разума“ от XVIII в., но то било временно явление. Скоро дори кубистите започват да бъдат критикувани, че са изневерили на идеята за функционалността в строителството.

Техните критици — т.нар. *конструктивисти*, подобно на своите предшественици от XIX в., започнали да пропагандират нуждата от рационално осмисляне на фасадите и външния вид на строените сгради. А това означавало само едно нещо — господство на **гладките стени и правите линии**. Така през тридесетте години на XX в. се появило масовото панелно строителство. Покрайнините на големите европейски градове, като Париж, Берлин и Лондон, се покриват от възможно най-сивата, безлична и монотонна архитектура, която човешката история познава. Накратко казано, зданията представляват правилни кутии с четири гладки стени и плосък покрив (дори не си правили труда да ги заострят или да им придадат някаква форма), оцветени в сив или мръсно кафяв цвят. Единствената грижа на архитектите била как да ги построят така, че да не се „срутят“. Следователно конструктивизмът по никакъв начин не би могъл да бъде наречен изкуство.

Същото се отнася в значителна степен и за третото появило се през XX в. „архитектурно“ течение — *футуризма*. За него е характерно преклонение към техницизма и култ към научно-техническия прогрес. Стените на сградите принадлежащи към този „стил“, представляват обикновено остъклени екрани със силно изпъкващи и открояващи се решетъчни конструкции. Стъклото, плексигласът и различните метали придават на зданията неестествен и несрещащ се в природата блясък и цвят. В облика им има нещо нечовешко и плашещо. Най-често футуризмът се използва за строеж на небостъргачи и други свръхвисоки постройки, които господстват над целия околн урбанистичен пейзаж.

Така по вина на трите разгледани течения на модернизма, както и поради отсъствието на истински творци през капиталистическата епоха се оформила болезнено деловата, непоносимо бездуховната атмосфера на съвременните мегаполиси, в които днес живее над половината от населението на света. Да сравним тази атмосфера с одухотвореното и тайнствено излъчване на средновековния готически град, или пък с приказната атмосфера на стария арабски град, възправящ се като видение на фона на пустинята.^[1] Едва ли може да има по-различни светове.

[1] Въобще древните източни градове със своите „безплътни“ форми създавали впечатлението, че не са от този свят. Те били олицетворение на миража в реалността и се явявали краен продукт на едно съзнание, отправено изключително към отвъдното. Подобна неземна атмосфера все още можеше да се усети до преди двадесет-тридесет години в някои затънтени селища на Близкия Изток и Индия, но в края на XX в. по вина на Запада тази пелена от мистика окончателно се вдигна от Азия. ↑

7.2. ПРОЯВИ НА МАТЕРИАЛИСТИЧЕСКОТО СВЕТОУСЕЩАНЕ В ОБЛАСТТА НА ИЗОБРАЗИТЕЛНОТО ИЗКУСТВО, ЛИТЕРАТУРАТА И МОДАТА

Състоянието на изобразителното изкуство през последните двеста години също може да събуди само съжаление. През по-голямата част от XIX в. художниците се придържат към традициите на **ултра реализма** живописиста постепенно се сляла с ново появилата се тогава фотография. Художниците започнали просто да доразкрасяват първите фотографски снимки.

Известно раздвижване настъпило в края на столетието, когато се появил *импресионизмът*, който е разновидност на реализма, но при него творецът влага повече субективно чувство при изобразяване на обектите от околния свят.

Това се постига чрез особено точково рисуване, при което всеки образ представлява съвкупност от множество цветни петна. Когато гледаш обаче картините на най-известните импресионисти, като Моне, Дега, Реноар, както и на символиста Ван Гог, не можеш да не останеш с впечатлението, че те са плод на някакво нездраво **фрагментирано** светоусещане. Тази фрагментация в светоусещането вероятно е резултат от разпада и загубата на органичния живот и чувство през тази епоха. Неслучайно импресионистите чувствали особено остро декаденса на западноевропейската култура и повечето от тях се опитвали по различни начини да избягат от живота.

Това желание за бягство от действителността, от света, такъв какъвто е, се проявява и като бягство от реализма в изкуството. Символ на този протест става *сюрреализмът* — най-малко западното от всички западни художествени направления. Представителите му се стремят по пътя на произволното съчетаване на фрагменти от конкретни сетивно възприемаеми изображения с абстрактни форми и линии да възпроизведат смътния подсъзнателен свят на човека. А той, който знае защо, почти винаги бива представян като нещо тъмно и демонично. Най-голямо майсторство при възпроизвеждането на този мрачен психически свят достига испанецът Салвадор Дали. Той всъщност е и последния голям художник на Запада, така както сюрреализмът е последната, макар и достойна дума на западното изобразително изкуство.

Що се отнася до развитието на останалите изкуства през капиталистическата епоха, то те вървят в общи линии в руслото на архитектурата и живописата. Така например *поезията*, която бележи един от своите най-високи върхове по времето на Гьоте, Хайне и Байрон, от средата на XIX в. почти изчезва като явление в културния живот. Това е напълно нормално, като се има предвид, че едва ли има по-противоположни светочувствания от поетичното и буржоазното.

Същото се отнася и до прозата, която напротив е проява на реализма в литературата. През XIX и XX в. се развива особено мощно **натуралистическата проза**, чиято основна особеност е, че описва живота в най-малки подробности и го обяснява през призмата на биологичните закони. Човекът е разглеждан изключително като животно, управлявано от инстинктите си. Натуралистите дори не се опитвали да обясняват света, а се ограничавали единствено с неговото описание. Идеолог на това направление в литературата бил И. Тен, а неговите най-известни представители — Зола, Мопасан и братята Гонкур.

Може би най-характерното и разкриващо духа на епохата от всички изкуства е изкуството на *обличането*. Още в самото начало на XIX в. мъжете в Западна Европа започнали масово да носят гладки черни или сиви фракове, а жените — туники в строго геометрични форми, най-често във формата на цилиндър или конус. Тези дрехи са типична проява на идеята за **рационализма** в повседневния бит на хората. В дизайна на костюма старателно е отстранен всеки намек за нефункционалност, красота или богатство на линиите, той е олицетворение на **практичността и деловитостта**. В историята на модата не е създавана по-бездушна и по-скупна дреха. Но бидейки **символ на рационализма, костюмът още не е самият рационализъм, въплътен в действителността**. Този факт бил разбран от западноевропейците чак през втората половина на XX в., когато те проумели, че дори самата идея за практичността, когато тя се въплъти в дизайна на дрехата, **води вече до непрактичност** — какво му пречат на костюма разните гънки и защо той трябва непременно да е гладък? — това определено е непрактично! Така се появили съвременните дрехи и преходът от костюма към тях, извършил се през XX в., съответства абсолютно точно по своя вътрешен смисъл на прехода от

класицизма („архитектурата на разума“) към конструктивизма в архитектурата, който се извършил един век по-рано.

8. ПОЛИТИЧЕСКА СИТУАЦИЯ

8.1. ШОВИНИЗЪМ И ДЕМОКРАЦИЯ

В политическо отношение последните двеста години от западната история се характеризират с масово разпространение на националистическата идеология и на демокрацията. Такива големи народи като италианският и немският, живели разделени в продължение на хилядолетия, изведнъж се досетили, че са нации и се обединили. Образуваха се общи държави с общи органи на управление и общи закони, т.е. нещо доста нетипично за старите общества, където партикуларизмът и частните права винаги доминирали в политическия живот. Били въведени задължително начално образование и всеобща воинска повинност.

За този ръст на националното самосъзнание, който както вече беше казано, бил в значителна степен следствие от загубата на религиозното християнско самосъзнание, способствали и наполеоновите войни, тъй като френските завоевания принудили покорените народи да отговорят на френския национализъм с местен такъв. Започнала надпревара на национализмите, в която колективният егоизъм играел първостепенна роля. Как завършила тя е известно на всички.

Що се отнася до разпространението на демокрацията и правата на човека, този процес бил не по-малко динамичен. Някъде към средата на XIX в. западноевропейските общества станали по-хуманни. С предишното жестоко отношение към бедните, с каторгите и заточенията, е публичните побои и заточенията било свършено. Свободата на личността била издигната във висш култ. Този период на хуманизация в западната история изглежда съответства на късния елинистичен период в гръцката история, когато поради разпространението на стоическата философия, започнало масово освобождаване на роби от техните господари срещу минимален паричен откуп. Скоро след това обаче в Рим започнал период на рязко увеличение на търговията с роби, която съответства в западната

история на периода на чудовищни престъпления против човечеството, извършени по време на Първата и Втората световна война. От своя страна повторната хуманизация на обществените порядки, започнала в края на ХХ в. на Запад и достигнала своята кулминация в наше време, съответства на подобна вълна на очовечаване, обхванала късния римски свят след II в.

Навярно немалка роля за настъпилата мистериозна хуманизация на живота през ХІХ в., от една страна, изиграл и фактът, че относителният дял на народните маси в политическия живот на държавите значително се увеличил, а народите се превърнали от обект в субект на управление. От друга страна, с това предоставяне на права на четвъртото съсловие, пътят към пълната демокрация бил доста дълъг.

Във Франция, Прусия, Австрия и повечето останали западноевропейски страни демократизацията се съпровождала от социални вълнения и вървяла доста мъчително. Единствената страна, която през ХІХ в. била прескочена от революциите и останала забележително спокойна, била Великобритания. Това било обусловено от уникалната английска обществено държавна система, нямаща никакви аналози в континентална Западна Европа. Счита се, че именно на Англия светът дължи такава институция с огромна важност, какъвто е парламентът (за такава роля обаче, както ще видим във втората част на книгата, може да претендира и Полша). Парламентът като продукт на представителната демокрация не бил познат даже на античния свят заради силните традиции на непосредствена демокрация, които възпрепятствали неговото зараждане. Освен това той представлява доста сложен и хитроумен **механизъм**, за създаването или по-точно за „конструирането“ на който бил нужен изобретателен ум, който не притежавали гърците и римляните.

Благодарение на стабилността, която парламентът внасял в обществения живот, и благодарение на бурния, безпрецедентен промишлен ръст, който преживяла Англия, тя станала най-могъщата държава на ХІХ в. и съумяла да създаде най-обширната колониална империя, която светът някога познавал.

8.2. АНГЛОСАКСОНСКОТО МОГЪЩЕСТВО КАТО КУЛМИНАЦИЯ И ЗАВЪРШЕК НА ЗАПАДНИЯ МАТЕРИАЛИЗЪМ И ИНДИВИДУАЛИЗЪМ

Тази империя, макар и да съответства на римската държава от периода II-I в. пр.н.е. (както Италия от времето на Данте съответства на Омирова Гърция и както Франция от времето на Людовик XIV съответства на Атина на Перикъл) все пак имала съвсем различен генезис от нея. Ако римската империя била създадена заради абстрактната воля за световно господство, Британската възникнала по чисто търговска причина и преследвала чисто практическа цел. Тази цел било завоюването на световния пазар. Отначало англичаните сключвали само изгодни договори с различните страни от Азия и Африка, след това тези договори ставали все по-заробващи за тези страни, докато в средата на XIX в. Великобритания не пристъпила към пряко насилствено завладяване на азиатските и африканските пазари. А това завладяване приело наистина колосални мащаби. Така през 1880 г. Британската империя имала площ от 20 милиона квадратни километра, а на нейната територия преживявали 200 милиона души. Две десетилетия по-късно — през 1900 г. нейната територия се увеличила до невероятните 33 милиона квадратни километра (една четвърт от земната суша), при което общото число на поданиците на Британската империя съставило 400 милиона души: от тях само в Индия, наречена „перлата“ на короната, преживявали над 250 милиона. Това била блестящата викторианска епоха, времето на „империята, над която слънцето никога не залязва“, когато, както се изразявали европейските политици, нито един топовен изстрел не можел да прогърми в световните океани без разрешението на Лондон.

За съжаление не толкова блестящо било поведението на управляващите английски колониални кръгове, за които расизмът и чувството за превъзходство над „цветните народи“ били начин на светоусещане. Този расизъм, представляващ пренос на дълбоко заложеното в кръвта на всеки западен човек чувство за неравенство на хората, на колективно и национално равнище, бил в продължение на две столетия главният принцип на британската политика в страните на Азия и Африка. Още по-абсурден и смешен бил той по отношение на такъв велик народ като индийците, стоящи и по равнището на своето

съзнание, и по духовност, и по нравственост (да не говорим за равнището на обладаваните знания) несравнимо по-високо, отколкото самите европейски колонизатори.

Справедливостта обаче изисква да се отбележи, че англичаните никога не са се държали жестоко или безчовечно към покорените народи (както това правили например испанците в Америка) и тяхното господство, въпреки често битуващото негативно мнение за колониализма, донесло повече полза, отколкото вреда за източните общества, доколкото посредством упражнявания цивилизационен натиск, способствало за тяхното пробуждане от хилядолетната летаргия. Навярно това била и една от основните мисии, поверени на Британската империя от самото Провидение.

В първата половина на XX в. Англия вече губи своето значение като господстваща държава на Запада и нейното място се заема от *Съединените щати*. Преходът от британския към американския стадий на западната история, който се извършва след Първата Световна война, съответства на прехода между римския свят от републиканския и ранния императорски период (II-I в. пр.н.е.) към средния и късния императорски период (I-III в. след н.е.).^[1] В същото време това е и преход от империализма към космополитизма, когато един език — латинския в края на I в., и съответно английския през 60-те години на XX в. става планетарен и измества всички други.

Америка е толкова късно образувание на цивилизацията (въпреки нейната хронологична младост), че там не само никога не е съществувала истинска култура (и до ден-днешен това е единствената страна в света, която няма министерство на културата), но тя не е дала на света дори един истински велик философ или учен — теоретик, тъй като способността за творческо абстрактно мислене там вече не съществува. Тази страна, както и Канада и Австралия се характеризира с чисто интелектуална будност, с постижения (без всякакво съмнение огромни) в областта на конкретното мислене, т.е. в областта на практическата наука, икономическите и правовите дисциплини. Всеобща интелигентност и всеобща посредственост, величие на цивилизацията и отсъствие на велики таланти — ето характерните особености на всяко късно общество, независимо от това нарича ли се то Вавилон, Рим или Съединени Американски Щати.

Що се отнася до националните особености, начина на живот и на мислене на американците, а също така и на близко родствените им канадци и австралийци, трябва да се отбележи, че у тези народи, символизиращи крайния Запад, индивидуализмът, материализмът и меркантилизацията на живота достигат своето крайно развитие. За тях дори такива думи като „общество“, „обществен живот“ трябва да се употребяват доста внимателно, тъй като в англосаксонския свят съществуват само отделни атомизирани индивиди с техните лични интереси и права, а надличните, колективни образувания нямат самостоятелна ценност и значимост като такива. Чувството за принадлежност към нещо голямо, велико — към нацията, което е определящо за Западна Европа, тук в северна Америка и Австралия (поради отсъствието на традиции и дълбоки корени) е развито слабо и всеки живее само за себе си, преследвайки своята кариера и успех, без да се интересува от нищо, което не е свързано по някакъв начин с него. Поради това възниква странният парадокс, че в тези страни свръхвисокото равнище на специализираното знание се съчетава с удивително ниска обща култура на населението, което се намира едва ли не на равнището на Средновековието. Така например географските познания за света на среднестатистическия американец се ограничават с това в какъв щат живее той, коя е столицата на щата и с това, че неговите родители някога са дошли от Европа, която се намира някъде зад океана. А ако го попитат за кой именно океан става дума, той и това не знае. Че и за какво му е да знае? Та нали от това неговата кариера няма да се ускори и той няма да стане по-богат. По същата причина американците почти не се интересуват от политика и мнозинството от тях не знаят името на своя президент. Политическите партии, за да привличат членове, са отменили задължителния членски внос. Техните ръководители прекрасно знаят, че дори минимална такса отблъсква потенциалните привърженици, тъй като тези хора нищо не ненавиждат така, както това да дават пари от собствения си джоб. Неслучайно в САЩ и другите англосаксонски страни данъците са най-ниските в света и съответно като резултат социалните помощи, равнището на социална солидарност в обществото също са едни от най-ниските в света. Такова отсъствие на желание да се помага на бедните съвсем не е резултат от безсърдечие — обратно, в сравнение със своите западноевропейски предшественици днешните американци

са станали много по-сърдечни и топли хора, което, разбира се, е резултат на краен егоцентризъм.

С индивидуализма може да се обясни и тоталното господство на частната собственост във всички сфери на икономиката и обществения живот: Неслучайно през XIX в. казвали, че дивият запад бил завладян не от железопътните линии, а от бодливата тел. Такива области на националното стопанство като транспортът, водоснабдяването, енергетиката, санитарното дело, образованието, които в западноевропейските страни традиционно се намирали под държавен контрол, в САЩ винаги са били изключително в частни ръце. Там даже повечето театри и музеи са частни и няма нито един безплатен университет. До Втората световна война в тази сто милионна тогава страна не е имало нито обща полиция, нито общо право — точно като в Средните векове. Единната банкова система, единната парична политика и Федералният резерв също били създадени чак в началото на XX в. Само благодарение на студената война в името на съхранението на националната безопасност била предприета и известна политическа централизация на федерално равнище.

Отвращението и недоверието на американците към всичко колективно и обществено се демонстрира от факта, че САЩ са страната в света с най-нисък процент членове на профсъюзи: така например, ако в повечето европейски страни в тези социални организации е включено около 50% от цялото икономически активно население, то за Америка този показател не превишава 20%. Даже незащитените и по-нуждаещи се хора не искат да влизат в профсъюзи, защото са привикнали да се справят сами с живота и чуждата помощ се разглежда от тях като унижение и накърняване на честта. Освен това САЩ са единствената държава в света, в която на чиновническите длъжности, като началник на местната полиция (шерифа) и председател на училищното настоятелство, които в Западна Европа традиционно се назначават хора от кмета или от местната общинска власт, са изборни — до такава степен у хората липсва доверие към държавата като институция.

Що се отнася до материализма на американците, то едва ли в света съществува друг такъв народ, при който това качество да е изразено така силно. От сутрин до вечер типичният представител на тази нация не се занимава с нищо друго, освен да печели пари и да

увеличава личното си благосъстояние. На своя златен фетиш той е готов да жертва и време, и нерви, и спокойствие, но не и да се откаже от своето преклонение пред него. И макар днешното потребителско общество в Америка да е баснословно богато — много по-богато, отколкото го изисква здравата човешка натура, то продължава да мечтае за още по-голямо нарастване на своето благосъстояние. Прогнозите на футуролозите, направени преди 4–5 десетилетия, че в постиндустриалната епоха поради достатъчно високия стандарт на живот ще бъде намалена работната седмица и хората ще се трудят срещу възнаграждение само по 3–4 часа на ден, а останалото си свободно време ще посвещават на духовни занимания и всестранно развитие на своята личност, не се оправдаха за Запада; там, предвид изключително силния предприемачески дух продължава ежедневното осемчасово занимание със специализиран труд, защото той е най-доходен. Явно след като веднъж джинът е бил пуснат от бутилката е почти невъзможно да бъде върнат обратно. Най-страшното обаче е, че този нечист меркантилен дух не се ограничи само в Америка и Западна Европа, а оттам през осемдесетте и деветдесетте години на ХХ в. се разпространи сред целия останал свят, овладявайки умовете на хората. Космополитната култура на парите, донесена от него, изличи от лицето на земята всяка следа от истинска и ценна самобитна култура.

И така, с разглеждането на особеностите на съвременна Америка, Канада и Австралия завършваме обзора на западната история, защото тези англосаксонски общества представляват най-късната, най-завършена и най-изкристализирана форма на западния свят. Тук човешкото съзнание се е спуснало до дълбините на материализма и индивидуализма и това е абсолютното дъно — онова дъно, след което следва само пълното израждане и самоунищожаване на хората. Съвременният Запад с неговата бездушна техническа цивилизация представлява не венеца, а края на старото човечество и в същото време той е водоразделът към новото.

А за да разберем как ще изглежда това ново колективистично и духовно човечество, трябва да се обърнем към друга част на света и към други народи. Тази част от планетата е Източна Европа, а тези народи — славянските народи.

[1] Едно десетилетие от XX в. вероятно се равнявана 3–4 десетилетия от античната древност. ↑

ЧАСТ ВТОРА
СЛАВЯНСКИЯТ СВЯТ
ХРОНОЛОГИЯ НА КОЛЕКТИВИЗМА И
ДУХОВНОСТТА

ГЛАВА 1

ДРЕВНИТЕ И СЪВРЕМЕННИ СЛАВЯНИ: ПОЯВА НА КОЛЕКТИВИЗМА И ДУХОВНОСТТА КАТО НЕОСЪЗНАТИ ЧУВСТВА

1. ПРОИЗХОД И КАЧЕСТВА

Славянският свят — това е светът след грехопадението. А тъй като такава човешка общност по отношение на своята изходна позиция и отправна точка може да стои само много по-ниско от съвършената древност и понеже тя съзнава напълно своя греховен произход, поемайки върху себе си целокупната вина на всички предишни култури, то този свят се оказва потопен в мъка, печал и безкрайна меланхолия. Ако основното метафизично чувство при западните народи беше чувството за **изкушение** и непосредствена съблазън, защото без тях няма грехопадение, при славяните основното метафизично чувство е душевното терзание, **разкаянието**. Но доколкото разкаянието е едновременно равносилно на вътрешно пречистване и обновление, по волята на Провидението славянските народи са избрани да извършат пречистването и духовното възвисяване на човечеството.

Когато чуя думата „славяни“ в съзнанието ми винаги възниква следната картина: посред нощ в дебрите на някаква прастара гора множество мъже и жени, хванали се за ръце, танцуват и пеят около огромен вековен дъб. Мъжете, които са малко смешни на вид, имат буйни коси, а брадите им стигат до пояса. Дългите руси женски коси се спускат почти до земята. Всички тези хора са облечени в еднакви широки бели дрехи, подобни на роби. Лицата им излъчват радост, веселие и същевременно някакво наивно религиозно чувство, примесено със суеверен страх. Множество огньовете осветяват този пейзаж и придават на нощната гора особена мистичност. Преобладават белият и черният цвят.

Подобни картини са били нещо обичайно до преди хиляда години за източноевропейското **Полесие** — земята, явяваща се прародината на славянските народи. Полесието представлява огромно, заемащо двеста и седемдесет хиляди квадратни километра равнинно пространство, разположено на териториите на днешните Беларусия, Полша и Украйна. От изток на запад то се ограничава от речните системи на Висла и Днепър, а от север и юг — от Балтийско море и Карпатите. Тази земя, която само до преди няколко хиляди години била почти напълно ненаселена и поради това от гледна точка на историята е съвсем млада, представлява възможно най-неблагоприятното място за живот, което може да си представи човек. Зимно време поради рязко изразения континентален климат там властвали жестоки студове, а падащата дълбока снежна покривка се задържала в продължение на 4–5 месеца в годината. Лятно време пък при топенето на снега реките се разливали и превръщали всичко в непроходими блата, мочурища и езера. Никак не е чудно, че в античността тази обширна област на Европа била съвсем слабо позната на южните цивилизовани народи и цялата източна половина на континента те наричали просто „хиперборейската земя“ по името на северния вятър борея, който непрекъснато духал от там към топлия юг. Когато през I в. римският поет Публий Назон бил изпратен на заточение по тези места (последният бил заселен някъде по северното черноморие), той писал с отчаяние: „Аз живея, забравен от всички, в пясъците на края на света, където земята е покрита от вечни снегове. Полето тук не произвежда нито плодове, нито сладко грозде, не зеленят на брега върби и в планините дъбове. А и морето не можеш да го похвалиш повече от земята. Морската повърхност, лишена от слънчева светлина, постоянно се вълнува от бурните ветрове. Накъдето и да погледнеш, навсякъде се простират обширни и пусти поля и степи, за чието владение никой не претендира“^[1]. Символ на цялата тази тъжна и същевременно сурова северна природа станало едно от всяка гледна точка интересно и странно растение — **брезата**. Брезовото дърво със своите меланхолично наведени клонки, със своя одухотворено — „лиричен“ вид, всъщност е и символ на цялата руска поезия, на славянската душа въобще^[2].

И така, от тези земи преди хиляда и петстотин години започнало разпространението на славянските племена по европейския континент.

Една част от тях се отправила на североизток, към територията на днешна Русия, друга тръгнала на запад, като се разляла по полската низина чак до Силезия и Източна Померания, а третата поела на юг — към Балканския полуостров, предизвиквайки смутове във Византия. По този начин в продължение на няколко века славянските племена заели огромни територии и променили тотално етническия облик на цяла Източна Европа. Те заедно с фино-угорските^[3] и балтийските народи образували **втората голяма нация** на континента, чиято съдба по-нататък щяла да бъде във всяко отношение съвсем различна от тази на германската, т.е. на западната нация.

Когато се казва, че славянските племена заселили целия европейски изток, трябва да се прави отчетлива разлика между този процес и протеклото няколко столетия по-рано заселване на Западна Европа от германците. Докато едната половина на континента била **завоювана**, то другата била **колонизирана**. Ако древните германци, нахлувайки в земите на другите народи, ги завладявали със силата на оръжието, избивайки поголовно местното население, то древните славяни напротив, предпочитали да се настаняват само на такива места, където местното население не се съпротивлявало. Нещо повече, те дори избягвали да навлизат в дадена територия, ако тя била преди това населена — толкова голямо било отвращението им към войната и насилието. Често славянските племена просто следвали германските по пътя им на Запад и се настанявали на изоставените от тях области.

Това поведение, което било плод на прекалено миролюбие и на известна плахост, неслучайно в миналото е предизвиквало възмущението на много историци, които виждали в него проява на мекушавост, неспособност за решителни действия, както и отказ за отстояване на собствените права. Немският мислител Ян Пейскар дори сравнявал славянските народи с някаква аморфна и пасивна маса, създадена само да се подчинява и да следва другите по-динамични народи. Всъщност древните славяни просто обичали спокойния и заседнал живот и на тях им бил напълно чужд авантюристичният и неспокоен дух на западните им съседи. Навсякъде, където отсядали, те започвали да се занимават със своите две любими занятия — земеделието и музиката, като предпочитали да водят тихо и безшумно, ненабиващо се на очи съществуване, поради което останали дълго време незабелязани от света.

Тяхното първо официално появяване в историческите хроники, станало през VII в., било напълно в този дух и в него има нещо дълбоко символично. През 629 г. византийският историк Теофилакт Симоката пише: „На другия ден стражата на василевса хвана трима души по народност славяни (скленобой). Те не носеха със себе си никакво желязо, нито оръжие, а в ръцете си държаха гусли, друго нищо нямаха. Затова василевсът (гръцкият цар Маврикий) ги разпитва за народа им, къде той е избрал да се засели и защо те обикалят около римските граници. А те му отговориха, че са се заселили край Западния океан и че Хаган (ханът на аварите) чак до ония места изпратил пратеници да молят за военна помощ, като дал и многобройни дарове за техните владетели. Владетелите приели даровете, но не пожелали да сключат съюз, като твърдели, че такъв далечен поход е тежък за тях. И изпратили тези именно хора до Хаган, за да ги оправдаят пред него. След петнадесет месеца пътуване те успели някак да стигнат до Хагана. Но той забравил законите на пратениците, заповядал да им се попречи да се завърнат в страната си. А те, като чували много за римския народ, най-славен както с богатствата си, така и с хората (което смело може да се каже, че е истина) възползвали се от удобен момент и избягали в Тракия. Разказваха по-нататък, че ходят с гусли, защото не са свикнали да препасват мечове. Тяхната страна не познава желязото и това им дава възможност да живеят в мир и съгласие; също така свирят на гусли и не умеят да бият барабани. Защото, на когото войната е чужда, правилно е, казваха, такъв човек да обича да се упражнява в музиката. Като слушаше това, владетелят обикна този народ и единствено тях измежду варварите, които са били в досег с нас, почете с гостоприемство; а като се удивяваше на ръста и стройноста им, изпрати ги в Хераклия“^[4].

Възползвайки се от миролюбието на славянските народи, техните западни и източни съседи непрекъснато ги нападали, грабели и се опитвали да ги подчинят на своята власт, като това продължило, както е известно, до най-ново време. Само немците за последните хиляда и петстотин години (като се почне от VII и се стигне до средата на XX в.) са избили не по-малко от **петдесет милиона** славяни, докато самите те едва ли са дали и една пета от тези жертви. Всички големи войни в Европа са били започвани по вина на Запада, всички големи

завоеватели — Наполеон, Хитлер, Кайзер Вилхелм, са били западноевропейци, тръгнали на поход срещу Източна Европа. Но вярно е и друго — повечето от тези авантюри завършвали трагично за самите нашественици и нито един голям източноевропейски народ не се подчинил напълно на Запада. Това било така, защото славянските народи умеят коренно да променят облика си, когато се касае за водене на защитна война. Няма други народи, които да се бият за земята си с такава настървение, с такъв фанатизъм и с такава саможертвеност като тях, както и няма народи по-издръжливи на несгоди и по-жилави от тях. Те могат да се съпротивляват и да оцеляват при такива условия — природни и социални, при които всеки друг народ просто не би оживял. Ако народите от Източна Европа не умеят да водят големи завоевателни войни (страхът на Запада от Съветска Русия по време на студената война беше резултат от непознаването на психиката на руския народ, който никак не обича големите военни авантюри), то вярно е и обратното — те просто не могат да бъдат завоювани.

Друго основно характерно качество на славяните, а също така на близкородствените им фино-угорци и прибалтийци, проявило се и забелязано още в древността, е изключително силно развитото им *колективно съзнание*. За разлика от древния германски свят, където всеки индивид се чувствал обособена част от цялото, и поставял над всичко своя личен интерес и независимост, в стария славянски свят, напротив, отделният индивид бил потопен в стихията на всеобщото, той се чувствал като неотделима част от пра обществото. Животът за рода и племето бил висша ценност и приоритет, а зависимостта от другите заменила независимостта. В същото време колективизмът на славяните не е още неосъзнатия колективизъм на древните източни хора, които **не знаели**, че са свободни и че не са длъжни да се подчиняват на общото, а е плод на един напълно осъзнат избор. Или както казва В. Самарин, той е основан на отсъствието на личността като такава, а на нейното свободно и доброволно самоотречение от своето пълновластие и егоизъм. Значи, ако източните хора не знаели, че са свободни и поради това живеели за общото благо, а пък западните хора знаят, че са свободни, но пък не желаят да живеят за общото благо, то славяните разбират, че най-висшата проява на личната свобода е нейното доброволно ограничение в името на благо на другите. Ето защо по волята на абсолютния дух на

източноевропейските общества е поверена мисията да заменят насилствения колективизъм на старите азиатски общества и бушуващия индивидуализъм на днешното западно общество с един нов **добровolen** колективизъм, който е единственият възможен път за развитие на човечеството.

Когато се говори за наличието на колективно съзнание у древните славяни могат да бъдат разгледани няколко примера, доказващи неговото съществуване — общата собственост върху земята, формата на властта в племената от до държавния период и особеностите на източноевропейския героичен епос (по тези показатели е любопитно да се направи паралел с древните германци, за които беше споменато в първа част).

Въпросът за *собствеността* върху земята е тясно свързан с особеностите на **задругата** — основната социална единица на старославянското общество. С името „задруга“ се означава източноевропейската родова община.^[5] Тя се образувала в резултат на това, че оженилите се деца не напускали бащиния дом, а оставали да живеят всички заедно под ръководството на бащата или на най-стария в семейството. Всички членове на такова голямо семейство, които наброявали обикновено от 30 до 50 човека, владеели и обработвали заедно земите си. Нямащо нищо, което да не е общо. Дори когато някой член на задругата придобивал някакво богатство по чужди земи, той при своето завръщане бил длъжен да отдаде на своята община, ако не всичко заработено, то поне част от него. Неслучайно една стара черногорска поговорка гласи: „където и да заведеш кравата, тя все пак ще се отели у дома“^[6]. В страни като България и Черна Гора до началото на ХХ в. в задругите към личната собственост принадлежали само подаръците, получени от жениха в деня на сватбата. Всичко, което се придобивало по друг начин — добитък, недвижими имоти или пари, се превръщало веднага в част от общото имущество. Когато семейството се разраствало дотолкова, че съвместният живот ставал невъзможен, част от него се отделяла и образувала ново селище, носещо ново име. Главата на задругата се наричал „староста“ или „дед“. При чехоморавските славяни не само задругата, но и самият род имал общ имот, общ социален глава и общо име, понеже било обитавано едно заселище, наречено на чешки *dedina*.

Дотук все пак няма нищо необичайно, тъй като (както беше изтъкнато в първата част на книгата) западноевропейските и античните народи в своя най-ранен стадий също имали подобна форма на социална организация. Но докато родовата община на Запад се разпада още през VII-IX в., при което неизменно свързаната с нея колективна собственост върху земята се заменя с частна собственост на предишните ѝ членове, то в Източна Европа родовата община никога не се разпада, а само се трансформира в един друг вид община — селската. При последната земята продължава да бъде обща собственост на голям брой хора, макар и да се обработва отделно от всяко семейство в селото. Нивите и пасищата били формално разделени между семействата в селото в зависимост от броя на гърлата, но фактически всичко било в ръцете на общината, която периодично правела преразпределения на поземления фонд. Бедните и старците били издържани от своите съселяни.

Тази трансформация, показваща запазване на силно колективно чувство у хората, се извършва в Русия през XVI и XVII в. и се дължи на възникването и укрепването на държавата. Когато се създава държава, неизбежно възниква териториална социална структура. Старите племенни и родови отношения не се толерират повече от централната власт. За това способствали такива фактори като например колективното събиране на данъци от цялото село, известно в Русия като „круговая порука“. Това прави връзките между отделните задруги в едно населено място по-здрави, взаимната зависимост укрепва и в резултат съществуването на старата родова община става безсмислено. Пример за влиянието на централната власт за прехода към селска община представлява Индия, където поради уникалното за Изтока отсъствие на силна държавност, голямото семейство се съхранило най-пълно — частично и до наши дни.

Допълнителна причина за споменатата трансформация, извършила се в някои градове на Източна Европа, е ръстът на населението и увеличаването на неговата плътност. За да възникне общо село е нужно няколко задруги да се заселят на едно и също място, а това е невъзможно без наличието на достатъчно висока концентрация на хора. Такъв демографски ръст се извършил в славянския свят едва след XV в.

Най-накрая, когато се говори за еволюция на общината в тази част от света, не може да не се забележи и последният етап от този процес, обхващащ ХХ в. Тогава именно възникват комунистическите колхози и совхози в Съветския съюз и подобните на тях селскостопански кооперации в цяла Източна Европа. Очевидно те могат да се разглеждат като наследниците на традиционната селска община.

Ако се обобщи всичко казано дотук, излиза, че голяма част от славянските народи (тук не влизат само Чехия, Словакия и Полша, тъй като поради близостта си до Запада, те нямат самостоятелна аграрна история) исторически не познават друг вид поземлена собственост, освен колективната, а частната собственост на изток от Висла и на юг от Дунав е била почти неизвестно явление чак до най-ново време, когато тя става вносен продукт от Запада. Хората от тази част на Европа просто не поискали да забогатяват и да живеят самостоятелно и този факт е може би най-изразителния пример за бездната, която зее в човешкото съзнание от двете половини на континента.

Следващото доказателство за отсъствието на индивидуалистични тенденции у старите славяни може да се открие в специфичната *форма на властта* от до държавния период. Докато при древното германско племе властта се намирала в ръцете на споменатия вече **съвет на въоръжените мъже**, в който членували всички възрастни войни от племето, то при славянското племе върховен орган бил **съветът на старейшите**. В този съвет се включвали само главите на отделните задруги и родове, но не и техните отраснали вече синове. Този факт, освен че демонстрира твърде силна патриархалност, показва също така, че възрастните членове на племето потискали всички свои лични интереси и тежнения и ги подчинявали напълно на племенните интереси. Уважението към старейшината, който се смятал за символ на рода, било толкова голямо, че неговите роднини доброволно поверявали съдбите си в ръцете му, отказвайки се от правото си на глас. Не е нужно да се казва, че патриархалните рефлексии били достатъчно слаби у древните германци.

Когато били създадени първите славянски държави, племенното съзнание постепенно се трансформирало в силно патриотично чувство. Чувството за принадлежност към нещо надлично, голямо и единно — нацията (тогава тази дума, разбира се, още не

съществувала), се появява в Източна Европа още през X и XI в., т.е. цели седем или осем столетия по-рано, отколкото в западната половина на континента (там то възниква едва след френската революция). Освен това, за разлика от Западна Европа, тук националното самосъзнание не е резултат от загубената вяра в бога, а се съчетава хармонично с нея.

Свидетелство за силния патриотичен плам, владеещ душите на хората по онова време са двете най-велики произведения на славянския героичен епос — руското „Сказание о полку игорове“ и сръбско-българските „Крали Маркови песни“. В тях, за разлика от древнонемските „Песни на Нибелунгите“, не се възхвалява жаждата за пари, а вярното служене на родината, саможертвата в нейно име. И двамата главни герои — княз Игор и Крали Марко, загиват, защитавайки своите страни от чуждите нашественици в лицето на половците и турците (да си припомним, че Зигфрид умира от проклятието на златното съкровище!). Този и други факти без съмнение позволяват да се говори за първичността на славянския патриотизъм по отношение на западния такъв.

А сега, за да стане пълна характеристиката на славянската колективистична натура, ще трябва да се кажат и няколко думи за нейните отрицателни страни. Както вече беше казано, колективистичното съзнание има свойството да обожествява и да абсолютизира всичко абстрактно, всеобщо и надлично, но в същото време то е склонно да недооценява и дори да презира конкретното и единичното. Това опустошаване на единичното се проявява при славянските народи като **недостатъчно уважение към индивидите**. А доколкото всеки конкретен човек естествено смята себе си за индивид, то славянина не може да уважава и самия себе си за индивид, то славянинът не може да уважава и самия себе си като личност.

Тази липса на респект към себе си и към другите открай време е взимала в Източна Европа най-различни форми. Така например славянинът никога не е имал достатъчно самочувствие и вследствие на това е страдал от липса на вяра в собствените сили. Той винаги лесно е могъл да бъде принуден да се унижи и лесно подлага себе си на унижение, което намира изражение в широко разпространеното в нашите общества подмазвачество, а така също и не по-малко разпространената сред чиновническите среди корупция, която

всъщност е възможна само при хора, които нямат достатъчно достойнство. Защото да вземеш подкуп, значи да се продадеш, а за да се продадеш, трябва да нямаш особено високо мнение за себе си. Недостатъчното уважение към околните пък се проявява като подигравчийство, склонност лесно да се присмиваш над недостатъците на другите. Типичен пример за отсъствие на респект към индивида е и начинът, по който някои източноевропейци (особено чехите, поляците и словаците) произнасяха доскоро думата „господин“. Дълго време те влагаха в тази дума известна ирония и насмешка, често дори без да съзнават съвсем ясно това. А пък русите, които в това отношение са по-откровени от чехите и поляците, и до ден-днешен просто не могат да възприемат това западно обръщение, защото то им се струва прекалено приповдигнато и изкуствено.

Друго основно качество на древните и съвременните славяни, което трябва да бъде разгледано в подробности, това е чувството им за равенство. В славянското общество всички индивиди се смятат за абсолютно равни помежду си. Ето защо в него не са могли да съществуват никакви истински съсловия и касти, нито каквото и да било неравенство, основано на произход или материално положение. Всяко нарушение на равнопоставеността предизвиква дълбок смут и се разглежда като нарушение на божествения порядък на нещата. Докато западният човек се вдъхновява от елитарния принцип, от желанието да изпъкне, от качеството, от активността и силата, то славянинът, обратно, се вдъхновява от уравниелния принцип, от самоотречението, от пасивността, от желанието за собственото умаляване, от желанието да се слее с другите и с цялото, да изчезне сред тях. Но в същото време тези уравниелни тежнения нямат нищо общо и с Изтока, тъй като те не са плод на колективизма. За колективното съзнание множественото и абстрактното е по-важно от единичното и конкретното, но това не значи, че дадено единично е равно по ценност на друго единично. В повечето древни азиатски общества чувството за равенство между индивидите било непознато. Изключение прави арабският свят, но там равенството е ценност, защото е проповядвано от религията, а не защото от него се изпитва някаква вътрешна потребност. Освен това там споменатото чувство се отнасяло само до общността на „правоверните“, а „неверниците“ били третираны като непълноценни и често били превръщани в роби. В

древния славянски свят обаче робството било твърде рядко явление — по-рядко, от което и да било друго примитивно общество в света. Неслучайно, когато първите славянски племена се заселили на Балканския полуостров през V и VI в., те спомогнали силно за разрушаването на робовладелските икономически отношения във Византия. Освен това в разглежданите племена почти не съществувало жреческо съсловие, а функцията на жреца изпълнявал бащата на рода. И до най-ново време в тези страни по време на празници жертвените животни се колели не от местния свещеник, а от най-стария жител на селото. Всичко това говори, че по своята природа славянското общество винаги е било без съсловно (аристокрацията от периода XVI-XIX в. е била създадена по западен образец) и че тази без съсловност е негова **уникална особеност**.

За да може да се поддържа обществото в подобно състояние достатъчно продължително време, очевидно са необходими определени качества на съставлящите го индивиди. Такива качества при славяните са **щедростта** и **завистта**. Тези две качества, които явно са заложени от самата природа в нашите народи, не позволяват в еднаква степен на никоя част от обществото или на определени индивиди да се издигнат над останалите — не само като богатство, но и като социален статус. Ако славянското общество бъде представено мислено като една равнина, всяка „изпъкналост“, която възникне по нейната повърхност, не след дълго време бива елиминирана от тях. Щедростта и завистта са сили, предизвикващи преминаване на „субстанцията“ (под субстанция в случая могат да се разбират както пари и богатство, така и обществено положение) от по-голямото към по-малкото количество. Разликата между тях се състои само в това, че първата сила разрушава „неравностите“ отвътре, предизвиквайки у преуспелия и богатия индивид чувство за вина и желание да подели своето богатство с околните, а втората сила ги „изсмуква“ отвън, предизвиквайки у околните, не толкова преуспели индивиди желание това богатство да му бъде отнето. В крайна сметка неравностите винаги се елиминират.

За щедрата славянска душа, която е широка и безкрайна като просторите на самата Източна Европа, се е говорило открай време. Така например още през X в. немският пътешественик Адам Бременски казва, че не познава „народ по-гостоприемнен и по-приветлив, по-честен и по-услужлив“ от славяните^[7]. Неговият

сънародник Хемхолд, който бил добър познавач на нравите на хората от тази част на Европа, пише по този повод „Каквото и да придобие славянина с труда си — било хляб, риба или дивеч, той всичко изразходва за гощавки и който човек е най-щедър, него смятат за най-добър“^[8]. Тази изначална щедрост през следващите векове понякога достига до патологични размери и се изражда в истинско прахосничество и неспособност за задържане у себе си на някакви пари. Ако западноевропейецът обича да се ограничава и да пести, то източноевропейецът обича да харчи и **не е способен** да пести. Така в Русия и в повечето други славянски страни обществото винаги се възхищавало от хора, които могли за една нощ да изхарчат цялото си състояние, събирано в продължение на години, и да не съжаляват за това. Такова разточително поведение, което би предизвикало сърдечен удар у някой добропорядъчен немец или англичанин, е резултат от пълното отсъствие на егоизъм у славянина. Неслучайно Достоевски сравнява руския човек с хазартен играч, и казва, че рулетката е най-руското от всички изобретения на цивилизацията.

Що се касае до другото разглеждано качество — *завистта*, то определено може да се нарече вечното **проклятие** на славяните. При всички източноевропейски народи съществува под една или друга форма поговорката: „Не е важно дали аз съм богат, важното е съседът да не е богат“. Тази интересна поговорка, в която има доста злоба, но няма **никакъв** егоизъм, би се сторила твърде странна за един западен или за един източен човек. В нея отсъства желание за първенство или лично преуспяване, а отново прозира вездесъщият славянски стремеж към равенство на индивидите. Ако това чувство бъде правилно проумяно, то може да даде ключа към много от проблемите на източноевропейската история, като се стигне чак до руската революция.

Чувството за равенство и свързаните с него щедрост и завист представляват движещата сила в нашите общества и тяхното влияние се разпростира във всички сфери на личния и обществения живот. Така например един славянин се съгласява много трудно с мнението на друг, по какъвто и да е въпрос, тъй като да се приеме чуждото мнение означава да се признае, че то е по-добро от твоето, а това според нашата психика означава да признаеш, че другият е по-умен от тебе и

стои **над**тебе — с една дума, и което е най-страшното, че той не е равен на тебе. Това, разбира се, е нелепо, но за съжаление е факт.

Чувството за равенство се разпростира не само на междуличностно, но и на национално ниво, то се оказало преди хиляда години основната пречка за образуването на първите източноевропейски държави, тъй като в древното славянско общество не само индивидите, но и отделните родове и племена се чувствали абсолютно равнопоставени помежду си. А известно е, че когато се образува държава, едни групи хора, родове и племена, както и някои личности получават преимущество над останалите, които трябва да им се подчиняват. Точно това обаче се оказал най-трудния проблем за решаване. Въпреки цялото си огромно желание за единение, на старите славяни им било много трудно да възприемат идеята за нуждата от установяване на властова вертикала, тъй като тя би унищожила равнопоставеността и братството. Родовете затънали в безкрайни спорове и препирни помежду си, като никой от тях не позволявал на другите да надделеят над него. В същото време никой не се стремил и към надмощие или определен превес, тъй като такова егоистично желание е чуждо на славянската природа. Възникнала една абсурдна и нелепа ситуация, истинска комедия, която имала обаче трагични последици, защото довела до дестабилизация на племенния живот. Много точно тази атмосфера е охарактеризирана от византийския историк и пътешественик Мавриций: „Тъй като между тях постоянно господстват раздорите, те не постигат до съгласие помежду си по никой въпрос, ако някои все пак се съгласят за нещо, другите веднага нарушават тяхното решение, тъй като всички изпитват вражда едни към други, и никой не иска да се подчинява на никого“^[9]. На същото мнение бил и Псевдомакий, който пише, че племената „живеят в безвластие и взаимно се ненавиждат“^[10]. Това абсурдно поведение разкрива един странен славянски поведенчески феномен, който може да се нарече **разколнически синдром** или още по-добре **иррационална конфликтност**, свойствена за повечето източноевропейски общества. За разлика от **рационалната конфликтност** на традиционния западен социум, явяваща се резултат от сблъсъка на егоистични лични интереси и сметки, ирационалната конфликтност на славяните се дължи на неспособността им да приемат чуждото мнение, да постигнат компромис със своите опоненти, по който и да е въпрос.

Избухващите в резултат на това емоции и страсти винаги надделяват над здравия разум и довеждат до конфронтация и озлобление. Рационалното жизнено поведение (в случая тази дума се употребява в положителния ѝ смисъл) при такива условия става естествено невъзможно и създава предпоставките за възникването на множество абсурди, на които е така богата нашата история.

Както и да е, след дълги пререкания и спорове проблемът за изграждането на държавна власт бил най-после разрешен някъде към края на IX — началото на X в., когато станало ясно, че единствената спасителна формула е ръководните постове в появяващите се държави да се предоставят на **чужденци**. Това решение никак не било случайно, тъй като за източноевропейската психика чужденецът някак си не се вписва в представите за равенство, той е особено същество, непобиращо се в общоприетите представи. Брат и равен на тебе може да бъде само някой, който ти е близък, когото познаваш, но ако дойде някой външен човек, ти можеш да признаеш по-лесно неговото превъзходство и съответно доброволно да му се подчиниш. Така ние виждаме, че всички стари славянски държави били управлявани от не славяни, повикани специално за тази цел. През IX в. руските племена кривичи, новгородци, вес и чудь, поканват варягите — народ от скандинавски произход, да властват над тях, тъй като според думите им, в земите им „както не е имало, така и няма ред“. Варягите основават династията на Рюриците, управлявала Русия в продължение на близо 800 години. Два века по-рано, тюркското племе прабългари обединява славянското население от източната половина на Балканския полуостров и създава държавата България. На север, в земите на днешна Чехия, франкът **Само** основал едноименната държава, която била създадена за защита от нападенията на аварите и просъществувала около тридесет години — до неговата смърт. Според много полски историци, първите крале на Полша също били от неславянски произход. Макар и казани доста по-късно, характерни в това отношение са думите на архиепископ Пращмовски, с които той се обръща към Ян Собески в навечерието на войната с турците от 1683 г.: „Повярвай ми: «крал сънародник — това е нещастие за Жечпосполита».“ Изглежда единствено сърбите нямамо откъде да повикат чужденци и поради това сръбската държава се образувала най-късно — едва през XIII в.

С образуването на първите държави обаче не всички проблеми били все още решени. Поради смяната на поколенията, управляващите династически кръгове с времето все повече се претопявали сред местното население и в съзнанието на поданиците им те преставали да бъдат чужденци. А това можело да бъде много опасно и да разруши държавите. Взели да избухват множество бунтове и въстания, населението не искало да се подчинява на монарсите. За да се предотврати такова негативно развитие, повечето от славянските народи, и особено руския, трябвало да извършат над себе си особено психологическо насилие, целта, на което била личността на монарха да престане да се разглежда като **обикновена човешка личност** и следователно като равноценна на другите индивиди. Образът на царя трябвало да бъде сакрализиран, да бъде увенчан с почти божествен, свръхчовешки ореол и ключът към успеха можел да даде само патриархалният принцип. Наложило се да се прибегне до стария славянски рефлекс, съгласно който единствените неравни индивиди в дадена социална група, които се толерират от околните и чийто авторитет бил признаван безапелационно от всички, са бащата, чичото и старшият брат. Техният ореол престояло просто да бъде пренесен върху царя, само че вече в несравними мащаби. Възникнала патриархалната източноевропейска монархия, нямаща нищо общо със западноевропейската, която била основана на идеята за обществения договор. Царят вече бил смятан за „батюшка“, за старши индивид и това му дало възможност да се извиси над „равнинната“ структура на славянското общество. Но тъй като той бил напълно уникална фигура, нямаща друга, равна на себе си, властта му трябвало да бъде еднолична и несподелена с никакви министри и съветници: тези хора, поради своята „обикновеност“ предизвиквали завистта на народните маси, а това вредяло на авторитета на самата монархия. Ето защо, отсега нататък царят специално се стараел да покаже на народа, че управлява абсолютно сам и че не дели трона си с никого — поведение, което било пълна противоположност на западноевропейската практика.

От друга страна обаче, утвърждаването на образа на патриархалния монарх оказало твърде благоприятно въздействие върху обществения живот. То успокоило духовете, довело до прекратяване на всички вражди в държавата и обединило около центъра нейните

поданици. Най-после било постигнато така бленуваното единство. Като се добави и особеното усърдие, с което старите славяни се отдавали на служенето на общото благо, готовността им да жертват всеки егоистичен личен интерес в негово име, става ясно защо от този момент нататък източноевропейските страни стават най-стабилните и най-спокойните в света.

А сега, след като бяха описани и анализирани такива основни славянски качества като миролюбието, колективизма и чувството за равенство, ще трябва да бъдат разгледани и някои второстепенни техни характерни черти, забелязани още от най-древно време и запазили се в по-голямата си част и до наши дни. Всички стари византийски и готски автори описват славяните като *весел* и *жизнерадостен* народ, *обичащ празненствата*, песните и музиката. Особено обичали те ежегодните игри, посветени на различни религиозни култове, сред които се откроявал култът към Янки Купала, празнуван в часовете на лятното слънцестоене. По цели нощи млади и стари пеели край запалените огньовете и през това време оставяли на заден план и забравяли за всичко останало. В тези буйни и екзалтирани тържества, въпреки че те предизвиквали критиката на първите християнски проповедници, не би имало нищо осъдително, ако провеждането им не било съпътствано обикновено с изпиване на огромни количества алкохол, който впрочем още оттогава се превърнал в най-голямото проклятие на славянските народи. Не може да не се вземе предвид обаче, че както прекалената склонност към веселие, така и пиянството са само компенсаторни явления, опит да се избяга от трудностите на ежедневието, което никъде в света не било така обременително, както в Източна Европа. Само така може да се обясни на пръв поглед непонятното смесване в характера на славянина на такива противоположни чувства и настроения, каквито са мъчителната меланхолия и необузданата радост, смазващият песимизъм и екзалтираният идеализъм. Изглежда нервната енергия на живите същества е ограничена и трябва по някакъв начин да се икономисва и компенсира.

Ако бъде продължен обзорът на чертите и качества, забелязани у древните славяни, към тях могат да се причислят *дружелубието* и *общителността*. За хората от тази част на Европа открай време са били характерни тесните и топли човешки взаимоотношения,

непринудеността в общуването, отсъствието на дистанция между индивидите, така характерна за западноевропейците. Това понякога води до прекалена *бъбривост*, която не позволява на човека да се отдаде на сериозни размисли. Освен това в източноевропейските общества както поради твърде голямата близост между индивидите, така и поради органичното им отвращение към изкуствеността и фалша доста трудно се развила културата на любезните обноски и етикета. На Запад любезността и етикетът възникнали като резултат от липсата на истински дружески отношения между хората и тяхното предназначение било да имитират някаква несъществуваща топлина. Източноевропейците обаче не се нуждаели от такава имитация и затова не си дали труда да се усъвършенстват в нея.

С въпроса за фалша и непринудеността в общуването е тясно свързан и въпросът за *честността*, разглеждана в най-широкия смисъл на думата. Старите славяни много трудно биха могли да бъдат обвинени в прикритост, наличие на задни мисли, а още по-малко в коварство. Достатъчно е само да погледнеш откритите, ясни и добродушни лица, изобразени на древните гравюри, за да разбереш, че те не могат да бъдат сбъркани с лицата на никои други народи по света. Неслучайно византийският историк Прокопий казва, че „зли и лукави между тях попадат много рядко“^[11], което вероятно му е изглеждало доста учудващо на фона на прословутото византийско коварство.

Въпреки това, при определени обстоятелства славяните могат и дори обичат да лъжат — това става, когато попаднат в дружеска компания. Тогава езикът им неочаквано се развързва и започват да разправят какви ли не небивалици и измислени историйки, макар да знаят, че никой не им вярва. Този факт обаче като че ли още повече ги окриля и ги довежда до самозабрава — именно такава ситуация е твърде ясно обрисувана от Достоевски в романа му „Идиот“.^[12] И все пак трябва да се каже, че в подобни случаи винаги става въпрос за невинни лъжи. Славянинът много рядко би взел да лъже поради някаква сериозна користна причина или пък, за да навреди на някого — в такива случаи той просто не е способен на такова нещо.

Накрая могат да се кажат няколко думи за *бита* и начина на живот на славянските племена, каквито са ги видели летописците преди повече от хиляда години.

Псевдомакий ги нарича „целомъдрени, повече отколкото човешката природа позволява“, което отговаря и на други сведения за верността на жените към своите съпрузи. Що се отнася до начина на обличане, те изглежда не били особено претенциозни в това отношение. Вероятно заради това арабският пътешественик Ибн Фалдун ги определял „като най-неопрятният народ, който въобще някога бог е създавал“^[13]. И мъжете, и жените се обличали твърде семпло и скромно, като носели обикновено дълги дрехи, ушити от лен и коноп, почти винаги **бели** на цвят. Обикновено такива дрехи се състояли от три части: дълга риза, полупанталони и горно наметало. Зимно време към тях прибавяли дебела шуба. Украшенията и накитите при жените били твърде рядко срещани.

Особено държали древните славяни на брадите си. Тяхното обръсване на публично място се считало за най-унизителното наказание, на което можел да бъде подложен един мъж; без бради ходели само слугите и военнопленниците. В съдната грамота на Ярослав Мъдри е казано следното по този въпрос: „Аче, кто кому голову или бороду пострижет, митрополиту 12 гривен, а княз казнит“^[14].

При славяните открай време бил **слабо развит търговският нюх**. С търговия традиционно се занимавали доста малко брой хора. Неслучайно първите им градове в продължение на дълги векове имали само защитна функция, за разлика от градовете в западната половина на континента, които възникнали основно като пазарни средища. По-голямата част от търговията в земите на Източна Европа била съсредоточена в ръцете на немци, араби и гърци.

[1] **Борисенков, Е. П., В. М. Пасецкий.** *Тысячелетная летопись необычайных явлений природы.* М., Мысль, 1988, 43. ↑

[2] Не по-малък символ представлява бялото и необичайно нежно брезово стъбло, различаващо се от стъблата на всички останали дървесни видове и явяващо се олицетворение на славянската душевна чистота. Въобще от еволюционна гледна точка брезата е най-младото и най-съвършеното от всички растения, живеещи в настоящия момент на планетата. Тя се появява в просторите на северна Евразия едва през ледниковия период, в резултат на еволюцията на топлолюбиви широколистни видове. ↑

[3] Към фино-угорските народи спадат унгарците, финландците и естонците, а към балтийските — литовците и латвийците; в етническо и всяко друго отношение всички те са много близки до славянския свят и затова в известен смисъл могат да се разглеждат като едно цяло с него. ↑

[4] **Макушев В.** *Сказания иностранцевъ о быте и нравахъ славянъ.* Разсуждение. Санкт Петербург, 1861, 134. ↑

[5] Самият термин „задруга“ има южнославянски произход. При източните и западните славяни тя е носела различни имена, но нейната структура е била навсякъде една и съща. ↑

[6] **Ковалевский, М.** *Очерк происхождения и развития семьи и собственности.* М., 1939. ↑

[7] **Bremensis, Adamus.** *Gesta Hammaburgensis ecclesiae pontificum*, lib. II, 19 („*Scriptores rerum germaniacarum in usum scholarum ex Monumentis Germaniae historicis*“, vol VII, Hanoverae 1868, p. 163 sqq.). ↑

[8] **Hemholdus.** *Chronica Slavorum*, Ibidem, lib. I, cap. 82. ↑

[9] **Mauritius.** *Artis militaris*, 12. ↑

[10] **Макушев, В.** *Сказания иностранцевъ о быте и нравахъ славянъ.* *Разсуждение*, Санкт Петербург, 1861. ↑

[11] **Procopius Caesarensis.** *Libri de belis*, VII, 14. ↑

[12] „Он быстро вышел, закрыв лицо руками. В искренности его волнения князь не мог усомниться. Он понимал также, что старик вышел в упоении от своего успеха; но ему все-таки предчувствовалось, что это был один из того разряда лгунов, которые хотя и лгут до сладострастия и даже до самозабвения, но и на самой высшей точке своего упоения все-таки подозревают про себя, что ведь им не верят, да и не могут верить“. (**Достоевский, Ф. М.** *Собрание сочинений в двенадцати томах.* М., Правда, 1982, т. VII, 138.) ↑

[13] **Гаркави, А. Я.** *Сказания мусульманских писателей о славянахъ и русскихъ. Съ половины VII по конца X в.* Санкт Петербург, 1870. ↑

[14] **Державин, С. Н.** *Славяне в древности.* М., АН СССР, 1945.

↑

2. РЕЛИГИЯ И МИТОЛОГИЯ

Религията на древните славяни се характеризира със силно изразен култ към **Живата** природа и въобще към живота като такъв. Тази религия обаче не би могла да бъде наречена „пантеистична“ в истинския смисъл на думата, тъй като пантеизмът обожествява природата в нейната цялост — включително мъртвата ѝ неорганична част, и следователно е плод на известна заблуда. Езическите славянски култове обаче, за разлика от източните почти не познават обожествяване на реки, планини, камъни или други неодушевени предмети, а са ориентирани изключително към различни живи същества — предимно стари дървета и животни. А тъй като абсолютният дух, т.е. божествената субстанция пребивава във всички живи същества, то славянският пантеизъм представлява едно правилно ориентирано религиозно чувство. Това чувство извира дълбоко от вътрешността на човека и може да бъде наречено **духовност**, която е второто най-важно качество на източноевропейците след колективизма.

Характерно за разглеждания тип духовност е, че тя е смесена със силни сърдечни емоции. Така например при съчетаването ѝ с нежността възниква религиозното умиление, а при съчетаването ѝ с мъката — възвишената меланхолия. Умилението в онези времена се изразявало в изключително ласкаво и любвеобилно отношение към природата. Такова отношение например прозира в старинните купалски песни:

*Ходили дивочки коло Мереночки
Коло мое водила Купала
Гратиме солнечко на Ивана;
Ишли дивочки в лись по ягидочки
Коло Володимеря^[1]*

Възрастни хора наричали слънцето — слънчице, тревата — тревичка, ягодите — ягодки и т.н. Колко любов, нежност и чистота прозира от тези обръщения. Такова смесване на религиозността с чувствата било непознато на старите източни народи поради това, че емоционалната страна на тяхната натура била по-слабо развита. Освен това при тях чистото мистично чувство, което се поражда в душата, било толкова силно, че потискало и не давало да се проявят никакви сърдечни чувства. На другия полюс пък били западните общества, където емоционалността не могла да се развие поради пълното доминиране на хладния разсъдък над всичко останало. Така за пръв път славяните издигнали като първостепенна сила в живота гласа на сърцето. На безстрастната духовност на Изтока и на безстрастната разумност на Запада те отговорили със своята емоционална духовност.

В същото време трябва да се каже, че славянските народи, макар и да са по-духовни от западните, те все пак отстъпват в това отношение на източните. Освен това при тях духовността отстъпва по своята сила на колективизма, и е вероятно някъде на равнището на древногръцката; колективното съзнание на славяните е почти на нивото на далекоизточните народи. Това несъответствие в **този ред** е много опасно и причини през ХХ в. истинска катастрофа.

Най-типично за славянската духовност е, че тя се изразява преди всичко в силната вяра в различни **идеи**. Хората от Източна Европа традиционно винаги са били идеалисти по природа, а не прагматици и обществата, които те създавали, никак не приличали по своя характер на съседните им западноевропейски аналози, традиционно движени единствено от интересите. Понякога обаче тази отдаденост на идеите минава разумните граници и се превръща в истински идеен фанатизъм, който е втората основна причина за ирационалната конфликтност на източноевропейските общества (след чувството за равенство). Именно от него произтичат всички усложнения в политическия живот, неспособността на партиите да отстъпват от своите идеологически платформи и да постигат компромиси помежду си. Това превръща парламентите в тази част на Европа в истински арени на конфронтацията.

Но да се върнем към особеностите на религията на древните източноевропейци. Старославянската *митология* е по-слабо запазена от старогерманската и отстъпва по своето разнообразие и сюжетно

богатство на древногръцката. Затова пък за разлика от последната, тя излъчвала по-голяма морална чистота и проповядвала изключително положителни ценности сред поклонниците си. Славянските езически богове, сред които най-важни били Дажбог, Белобог, Чернобог, Перун и Велес, като правило били закрилници на мирния труд, на земеделието, скотовъдството, на брачния живот и семейното щастие. На тази митология са почти непознати разказите за безкрайните конфликти и интриги между боговете, с които така изобилства античната митология. Еротичният елемент в нея бил също така по-слабо застъпен.

Това, което прави впечатление, е силно изразения дуализъм в нейната символика. Постоянно се противопоставят такива понятия и представи, като бяло и черно, ден и нощ, лято и зима, север и юг и т.н. Тези противопоставяния говорят за развит усет към доброто и злото, съществуващ у техните създатели. А който има подобен усет, той изпитва силно чувство за вина при извършване на грях. В същото време при първобитните славяни не се наблюдава онова изострено усещане за непосредственото присъствие на злото, чувството, че си обграден от всички страни от някакви демонични и тайнствени сили, което било така характерно за стария Запад. В старинна Източна Европа атмосферата била съвсем различна и приемането на християнството през VIII и IX в. не променило нещата.

Що се касае до развитието на *културата* в този древен период, то най-значителното събитие в това отношение е безспорно създаването и приемането на славянската азбука — кирилицата. Всичко започва през 862 г., когато великоморавският княз Ростислав изпраща молба до Константинопол, в която моли Василевса да му бъдат изпратени учители, които да научат народа му да чете и да изучава Светото писание на собствен език. Тази молба била акт с изключителна важност, защото демонстрирала, че славянските народи още в зората на своята история не желали да тръгнат по пътя на западните и да възприемат латиницата като своя азбука; не бива да се забравя, че дори германските племена от Скандинавския полуостров, които живеели несравнимо по-далеч от Рим, отколкото племената във Великоморавия, никога не са искали да имат собствена азбука. Изглежда на славяните латинският език им се виждал вътрешно чужд, той не им се нравел заради своята прекалена приповдигнатост, суха

тържественост и изкуственост, така чужди на естествеността им. Освен това неговата морфологична структура просто не отговаряла на структурата на техните езици; в днешно време в полския език, за да се изпише един звук, са нужни 3–4 букви, което е немислимо при използване на кирилица. Към това накрая трябва да се прибави и фактът, че римският дух никога не е имал такова влияние над славянските души, както над душите на германските народи, и те искали да четат и слушат Библията на свой собствен език.

Вслушвайки се в молбите им, Василевсът изпратил до Великоморавия двамата братя Кирил и Методий, родом от Солун, които се нагърбили с нелеката задача да създадат нов тип азбука, различна както от латинската, така и от гръцката (последният факт често се забравя от критиците на кирилицата, твърдящи, че създаването ѝ било резултат от някакъв провизантинизъм на русите, българите и сърбите). Познавайки отлично особеностите на старославянския език и неговите наречия, Кирил и Методий скоро успели да създадат такава азбука и започнали активна просветителска дейност. Техните ученици продължили делото им и постепенно разпространили кирилицата и на юг към Балканския полуостров, а после на североизток — в огромните територии на Киевска Русия. Богослуженията на родния славянски език навсякъде в Източна Европа срещали топъл прием и най-накрая през 869 г. папа Адриан II бил принуден да придаде на този език **официален църковен статус** (факт, който днес много католици не знаят).

За съжаление, очертаващото се източноевропейско културно единение не се понавило никак на съседната Германска империя, която видяла в него заплаха за себе си. Немците за пореден път нахлули в земите на западните славяни и започнали насилственото им полатинчване. Полските и чешките епископства били подчинени на тези в Германия. Закрити били десетки училища и книжовни центрове на територията на цяла Великоморавия, като самите братя Кирил и Методий и техните ученици били подложени на жестоки гонения. Методий впоследствие бил заточен за няколко години в Сваби и накрая умрял в пълна изолация. Немското духовенство успяло да наложи своята воля.

Това бил страшен удар върху славянския свят, вследствие на който той бил разсечен на две, в много отношения несъвместими

половини. Ако до приемането на латиницата, всички славянски народи се чувствали единни, усещали се като едно голямо цяло, стоящо отделно от съседните земи на „немите“ (както тогава наричали в Източна Европа германските народи поради непонятния им език), то сега — след като западните славяни — чехи, поляци и словаци, били насилствено откъснати от своя естествен етнически и културен ландшафт, след като били заставени да тръгнат по неестествен за тях път, те бързо забравили за старото единство и се вживели в ролята си на „латинци“. Разбира се, поляците и чехите никога не станали такива (това е органически невъзможно), а само приспали своите творчески способности, превръщайки страните си в далечни и незабележими провинции на Запада. През следващите хиляда години те не дали на Европа практически почти нищо в културен или в какъвто и да било друг план. Трансферът на идеи се извършвал изключително от запад на изток, но по никакъв начин в обратна посока. Творчеството им било основано изключително на имитацията на чужди образци и това е логично, тъй като, когато един народ има наблизко под ръка чуждо развито изкуство, той естествено не е склонен да си дава труда да измисля свое. В същото време славянските народи, които живеели далеч от влиянието на германския свят и останали верни на кирилицата — руският и отчасти украинският народ, успели да създадат своя собствена уникална култура, да дадат на света цяла редица забележителни гении, сред които такива титани като Толстой, Достоевски, Гогол, Чайковски и Стравински, чието творчество е напълно оригинално и се отличава принципно от творчеството на западноевропейските творци. Русите, вероятно поради своята отдалеченост от Запада, са единственият славянски народ, който до този момент е преживявал по-дълги периоди на метафизична будност, и единственият, който е успял да се включи като самостоятелен фактор в цялата редица прояви на световния разум и дух. Всички останали източноевропейски общества, по отношение на своето досегашно състояние, за съжаление могат да бъдат причислени към категорията на неисторическите човешки формации.

Що се отнася до бъдещето, до въпроса ще могат ли занапред западните славянски народи да развият собствена култура, този проблем отново е тясно свързан с въпроса за латиницата. Докато в славянския организъм съществува такава чуждородно тяло, едва ли

може да се говори за придвижване в спомената насока. При това не трябва по никакъв начин да се смесва проблемът за азбуката с въпросите на религията, тъй като католицизма в случая няма нищо общо. Нещо повече, може да се каже, че православната идея в настоящия момент е втората най-голяма пречка за духовното обединяване на славянския свят след проблема за латиницата. Ето защо може би отново е дошло времето да се издигне идеята на руския религиозен философ Владимир Соловьев, съгласно която в името на единството на народите от Източна Европа, трябва да бъде направен **компромис** между славяните с католическо и православно вероизповедание. Същността на този компромис се състои в това първите да възприемат кирилицата като своя официална азбука (опирайки се на папския едикт от IX в.), а вторите доброволно да се подчинят на римската църква чрез сключване на уния. Така с един ход биха били постигнати две велики цели — славянското и християнското обединение.

[1] **Потебня, А. А.** *О купальских огнях и сродных съ ними представлениях.* М., 1867, 11. ↑

3. ПОЛИТИЧЕСКО РАЗВИТИЕ

Последният въпрос, който трябва да бъде разгледан накратко, е свързан с политическата история на древна Източна Европа. Преди всичко трябва да се каже, че източноевропейската държавност е около **четири** столетия по-млада от западноевропейската и тази цифра изглежда отговаря въобще на възрастово съотношение между двете култури. Докато масовото възникване на държави при германските народи започва през V в., то при славянските народи аналогичния процес започва през IX и X в. Така например Великоморавия възниква през 818 г., руската държава — през 862, а Чехия — през 870. През следващия век се създава полската и хърватската държава, а през XIII в. — сръбската. Единственото изключение от това правило, ако не се смята мимолетното полудържавно образувание на споменатия вече Само, е България, която се ражда още през VII в. Но българското царство в никакъв случай не бива да се разглежда като типично, тъй като в неговото създаване и управление местните славянски племена не взели практически почти никакво участие, представлявайки напълно пасивен елемент.

Що се касае до по-нататъшната история на вече образувалите се източноевропейски държави, тя е твърде сходна. Всички те бързо укрепват и достигат значително териториално разширение още през първите един-два века от съществуването си. Така Киевска Русия, която съответства на държавата на франките в западния свят, се превръща в най-обширната държава в Европа още при управлението на великия княз Владимир I — Святославович (980–1015 г.), а пък Полша се утвърждава като важен политически фактор на континента дори още по-рано — по времето на крал Болеслав I — Храбри (992–1025 г.) В същото време на юг укрепва мощната българска империя, обхващаща почти целия Балкански полуостров и представляваща достоен конкурент на съседна Византия.

За съжаление този бърз подем бива последван скоро след това от не по-малко бърз упадък, протичащ по забележително еднакъв сценарий във всички тези държави. Причината за него, както и за последвалата политическа дезинтеграция се крие в патриархалния

начин на унаследяване на престола при древните славяни. Съгласно старото славянско съдебно право, князът след смъртта си трябвало да бъде наследен не от най-големия си син, каквато била традицията на древните германци, а от най-възрастния представител в своя род. И макар това законоположение да било продиктувано от значително уважение към възрастта, твърде типично за средновековна Източна Европа, то не можело да не доведе до големи затруднения в държавния живот, защото княжеският род бил голям и отношенията между отделните семейства в него невинаги били безпроблемни. Когато монархът починал, неизменно възниквал проблемът кой е неговият най-старши роднина, а това предизвиквало дълги пререкания и спорове. Ако този въпрос не можел да бъде решен с консенсус, недоволните и обидени представители на рода се оттегляли в своите княжески удели и отказвали да се подчиняват за дълго на централната власт. Именно по тази причина повечето от източноевропейските държави се разпаднали през XI и XII в. В Русия това станало след смъртта на великия княз Ярослав Мъдри, управлявал страната до 1054 г., а в Полша — след смъртта на Болеслав III — Кривоусти, царувал до 1138 г. Проблемът с унаследяването на трона бил решен в тези страни едва през XIII и XIV в., когато най-после станало ясно, че старата система е порочна и трябва да се измени. Това бързо довело до възраждане на централната власт в тях и до укрепване на международното им положение.

В същото време винаги, когато се говори за разпадане и разпокъсване на държавите в Източна Европа, трябва да се има предвид, че този процес **няма нищо общо** с извършилото се няколко века преди това раздробяване в западната половина на континента. В Западна Европа децентрализацията възникнала не поради неустановеното право на унаследяване — там в това отношение всичко си било наред, а поради егоизма на силните индивиди, които не искали да се подчиняват на нищо всеобщо. Поради това в тези страни сепаратизмът приел несравнимо по-големи размери и опустошителни мащаби. Въобще, недопустимо е да се обясняват съвпаденията на някои процеси и събития от двете половини на континента със съществуването на някакви си „общии закономерности“ в европейската история. Защото няма история на Европа въобще, а има само история на антична, история на западна и история на източна Европа,

съществуващи поотделно и притежаващи всяка своя собствена логика и вътрешен смисъл. Европа е **географски термин**, а не цивилизация.

ГЛАВА 2

ВЪЗХОДЪТ НА МОСКВА И ПРОБУЖДАНЕТО НА СЛАВЯНСКАТА ДУША (XV-XVIII В.): РАЗВИТИЕ НА КОЛЕКТИВИЗМА КАТО НЕОСЪЗНАТО ЧУВСТВО

1. ПРОЯВИ НА КОЛЕКТИВИСТИЧНОТО СЪЗНАНИЕ В ПОЛИТИЧЕСКАТА СФЕРА

1.1. ПОЛСКО-РУСКИ СВЯТ. УНИКАЛНОСТ НА РУСКОТО НАЦИОНАЛНО САМОСЪЗНАНИЕ

В началото на XV в. в Европа останали само две силни славянски държави — руската и полската. Всички останали били завоювани от чужденци и от края на XIV в. изчезнали от картата на континента. Така например, Чехия била завладяна от немците, България и Сърбия били включени в състава на Османската империя, а Хърватско било разделено между Австрия и Венеция. Народите на тези страни загубили своята независимост за цели шестстотин години и възкръснали като политически субекти едва в края на XIX — началото на XX в.

Затова пък двете оцелели държави — Русия и Полша, навлезли в период на значителен ръст на своето могъщество и им предстояло в бъдеще да играят важна роля в общоевропейските дела. Източна Европа от този момент се превърнала по думите на проф. Мицкевич в „полско-руски свят“^[1], и историята на този наш общ полско-руски свят, определила съдбата на славянството въобще.

Русия отначало играела ролята на младши и по-слаб участник в тандема. Нейният народ навлязъл в XV в. измъчен от двувековното татарско иго, и с множество психически травми, останали като наследство от него. Но затова пък оптимизъм и желание за поправяне на това положение имало предостатъчно. Именно тогава на хоризонта неудържимо изгривала звездата на Москва — градът, превърнал се в

новата столица на възкръсналата руска държава и заменил Киев в тази му роля. Около нея бързо се обединили всички останали руски земи и градове — от Новгород до Рязан и от Псков до Твер. Във втората половина на XV в. някои по-набожни православни християни даже заговорили за раждането на Третия Рим, който трябва да наследи втория — Константинопол, паднал точно тогава в ръцете на турците. За създаването на този ореол около Москва способствали и руските велики князе, особено бракът на Иван III с византийската принцеса София Палеолог, сключен в 1472 г., който трябвало да символизира преходът на силата от гръцката към руската столица. Разбира се, всички тези представи твърде малко отговаряли на съществуващите реалности, но въпреки това те демонстрират забележителния изблик на народна енергия в това време и доказват приликата между Московска Русия от XV-XVII в. със Свещената Римска империя от XI-XIII в., жителите, на която също считали, че са възкресили славата на Рим. Скоро след укрепването и централизацията на държавата погледите на руските князе се обърнали на изток и юг — към земите на своите бивши окупатори — татарите. След три големи военни похода през 1552 г. бил превзет бастионът на татарските орди — Астрахан, което позволило на руската държава да се разпростре до самото Каспийско море. По същото време преселници преминали Урал и се разлепи по просторите на западносибирската равнина, колонизирайки я. През XVII в. група казаци за пръв път достигнала Тихия океан.

Скоро след източния поход руската държава започнала своето разширение и на югозапад, присъединявайки към своята територия все нови и нови земи. Най-забележителното събитие в това отношение било обединението с Украйна през 1654 г., което било абсолютно доброволен акт и от двете страни. То превърнало Московска Русия в най-силната държава в източната част на континента и за пръв път предизвикало към нея повишено внимание от страна на западноевропейците — до този момент те не знаели почти нищо за събитията, случващи се на изток от Днепър.

Последната голяма териториална придобивка в разглеждания период било обезпечаването на сухопътен достъп до Балтийско море, което станало възможно благодарение на енергичните политически и военни реформи, предприети от Петър Велики, модернизирал руската армия и превърнал я в достоен съперник на западноевропейските.

Върху новите прибалтийски земи израснала нова столица, която заела мястото на Москва.

По този начин в началото на XVIII в., още в един твърде ранен етап, русите се разселили на безкрайни пространства и тяхната държава станала най-голямата в света. А това имало твърде важни последствия за тяхната народопсихология, която по това време все още се формирала. Когато родината на един народ се простира върху единадесет хиляди километра от запад на изток и обхваща една осма част от земната суша, представите за тази родина много лесно могат да прераснат в съзнание за **света като родина**. Колективното национално самосъзнание на русите от този момент станало толкова широко, че то плътно се приближава до общочовешкото съзнание, превръща се в **планетарно чувство**. Русинът въобще не може да ограничи себе си в тясно национално тяло и поради това той е нихилист и общочовек по природа. Неговият стремеж към някаква огромна безгранична наднационална родина е онова чувство, което западните хора приемат понякога за империализъм. Ако и да съществува такъв империализъм, причината за него е над националността. Русите, желаейки да преодолеят своята нация и така да се каже да я „размият“, всъщност я утвърждават и по този начин създават проблеми за околните нации. Може да се каже, че те толкова обичат другите народи и искат да живеят заедно с тях, че просто ги задушават в своите обятия. И първите и вторите не могат да разберат това.

От друга страна, това свръхшироко национално съзнание няма нищо общо със самосъзнанието на мюсюлманите, за които родината е само земя на правоверните, нито с космополитизма на късните народи, у които въобще е изчезнало колективното съзнание за родината, а е останал само безроден и стоящ много ниско индивидуализъм. Такова съзнание не е характерно и за полския народ, историята, на който трябва сега да се разгледа накратко.

В края на XIV в. *Полша* се намирала в по-благоприятно положение от Русия. Тя вече била преодоляла своя васалитет от Свещената римска империя и нейната армия, която разполагала с едни от най-добрите и смели войници в Европа, все повече укрепвала. Единствената заплаха за страната бил Тевтонският орден — странна полудържавна формация на западното рицарство, чиято основна цел била да подчини източноевропейските народи на немците, откъдето е и

наименованието му „Тевтонски орден“. За да противодейства успешно на неговите домогвания, Полша направила твърде мъдра стъпка и се обединила през 1386 г. с Литва. Образувалата се нова полско-литовска държава, намираща се под доминацията на поляците, започнала усилено да се готви за война с ордена. Решаващата битка, която се състояла през 1410 г. при **Грюневалд**, се превърнала в стълкновение между славянството и западния свят. На страната на Полша се сражавали множество руски части, а също така голямо количество чешки и словашки доброволци, а на страната на немските рицари — техните съмишленици от Франция, Италия, Испания и Англия. Победата спечелили силите на обединената полско-литовска държава и тя по своето значение за по-нататъшния ход на източноевропейската история може да се сравни единствено с победите на Русия над Наполеон и Хитлер, спечелени няколко столетия по-късно. Тази победа елиминирала за дълго време тевтонската заплаха от Запад и превърнала Полша в най-силната държава на континента.

В резултат на това последната вече могла да насочи своето внимание на юг и да помогне на християнските народи от югоизточна Европа, които по това време били подложени на нападенията на турците, напираси откъм Азия. За да се защитят от тях, унгарците и чехите доброволно преминали под крилото на полската държава и сключили с нея уния. Владислав III станал крал на Унгария. По този начин в началото на XV в. Полша обхващала вече почти цяла Източна Европа, с изключение на Русия и Балканския полуостров, и започнала да нарича себе си покровителка на всички славянски народи. За съжаление обаче, тя все пак не могла дълго да противостои на още по-могъщата Османска империя (която се появила на мястото на покорена Византия) и след нещастното за всички християни военно поражение при Варна в 1440 г. била принудена да отстъпи тези земи на турците.

Въпреки всичко, две столетия по-късно на Полша отново се предоставила възможността да стане обединителка на славянския свят. Става дума за т.нар. смутно време, сполетяло Московска Русия в началото на XVII в. в резултат на това, че старата руска царска династия на Рюриците се прекъснала. Москва потънала в хаос и междуособици, и като единствено спасение за нея изглеждало избирането за цар на сина на полския крал Сигизмунд — Владислав. Скоро след като Владислав бил коронован от московската Болярска

Дума, той имал непредпазливостта и глупостта да предаде на Полша някои западни руски области и по този начин провокирал широки народни вълнения, свалили го от власт. Била изпусната златна възможност за обединяване на Русия и Полша, която след това вече не се повторила. А ако тя беше реализирана, сега навярно щяхме да имаме една огромна католическа Русия, простираща се от Балтика до Тихия океан, с политически център някъде около Лвов или Минск и в която биха говорили на официален език, представляващ нещо средно между полски, украински и руски. Разбира се за историята „ако“ не съществува.

След споменатите събития самата Полша навлязла в епоха на нарастващи вътрешни противоречия и започнал нейният постепенен държавен упадък. Още в началото на следващия XVIII в., тя се превърнала във второстепенна държава, с постоянно присъствие на чужди войски на нейна територия. През 1795 г. тя била разделена между съседните държави и за цяло столетие изчезнала от картата на Европа. Нейното поглъщане от Русия и Австрия било не само политически акт, но също така символизирило победата на една форма държавно управление над друга, което заедно с породилите ги фактори ще бъде разгледано тук.

[1] *История чловъчества. Всемирная История* (Г. Гельмолт, С. Мицкевич и др.). 1905–1907, т. V; *Юговосточная и Восточная Европа*. ↑

1.2. ИДЕАЛНАТА СЛАВЯНСКА ДЪРЖАВА

В първата част на книгата беше казано, че най-подходящата държавно правова организация за античните народи била републиката, а за западноевропейските народи — умерената монархия. Беше споменато, че републиката възниква в такива общества, в които, от една страна, поради достатъчно развитото индивидуалистично начало у техните членове става невъзможно развитието на деспотична власт, а, от друга, поради все още съхранилото се и неугаснало напълно колективно съзнание, тези общества не се саморазрушават и намират баланс между личното и свръхличното начало в себе си. При западните народи, за които подобен баланс е невъзможен поради невероятно разрасналия се егоизъм на индивидите, се развила значителна **рационална конфликтност**, която заплашвала да взриви обществото отвътре, ако то се придържа към републиканска система от античен тип. Спасение за тези социуми станала монархическата власт, която била способна най-добре да потуши бушуващите страсти и да урегулира интересите.

Преминавайки към обзора на стария славянски свят трябва да кажем, че за него монархията също представлявала най-подходящата форма на държавно управление. Но за разлика от ограничената западноевропейска монархия, тук в Източна Европа се развила друга нейна форма — **абсолютната монархия**, главната особеност, на която се състои в това, че цялата власт се намира в ръцете на един човек. Причината за възникването на абсолютната монархия е **ирационалната конфликтност** на славяните и породилото я чувство за равенство, които предварително обричат на неуспех всички опити за създаване в обществото на каквато и да било управляваща прослойка, превръщайки го в арена на почти перманентни и немотивирани от разума и интересите словесни битки и стълкновения. Естествено е в този случай да се появи здравата ръка, монархът самодържец в ореола на неравния индивид, който единствено може да установи ред и спокойствие. Неговата власт, за разлика от властта на западноевропейския монарх, не трябвало да бъде поделена с никого — нито с министри, нито със съветници, понеже последните в очите на народа представлявали само обикновени хора, а едни обикновени хора

съгласно неговите представи не могат да стоят над други и да ги управляват. В същото време появата на абсолютна монархия още не означава, че се е появила тоталитарна държава, ако под такава се подразбира държава, намесваща се в личния живот на хората и опитваща се да контролира всички процеси, които се извършват в обществото. Та нали в историята на Запада са известни много случаи, когато кралската власт приемала формата на самодържавна, но от това самата държава не се превръщала в тоталитарна, тъй като индивидите в низините продължавали да живеят, ръководейки се от своите лични интереси. Съвсем друг е обаче случаят с Източна Европа и Азия, където поради силно развитото колективно съзнание хората са склонни твърде лесно да се откажат в името на общото благо от своята автономност и да предадат своите съдби в ръцете на съществуващата централна власт. За да се разбере това по-ясно, трябва да се разкрие смисъла на самата държава у тези народи и с каква цел тя се образува.

Идеалната славянска държава по определение е такава държава, в която отсъстват всякакви лични интереси. Поради това, за разлика от своя западен аналог, тя не представлява средство за обезпечаване на правата и свободите на отделните индивиди, а е самоцел, своеобразна материализация на идеята за единството на всички хора. Ако това е така, то и самите хора, живеещи в него разглеждат себе си преди всичко като **поданици и политически субекти**, а не като самостоятелни единици. Не държавата трябва да им служи, а те трябва да служат на държавата. Подобна психологическа настройка, която сама по себе си показва доста високо ниво на съзнание, за съжаление често довежда до формиране на особен **пасивен колективизъм**, характеризиращ се с това, че индивидите предоставят на държавата да решава вместо тях самите кое е морално и кое е неморално, отказвайки се по този начин от самостоятелна политическа активност. Те изпълняват всичко, което изисква от тях властта, и одобряват нейното вмешателство в личния си живот. Способността за приемане на самостоятелни решения у хората с течение на времето намалява, и възниква тоталитарната държава, в която цари **всеобща апатия**.

Подобно превръщане на абсолютистката държава в тоталитарна може да се проследи при прехода на руската държава от киевския в московския стадий. В Киевска Русия, макар и великите князе да

управлявали еднолично, властта им не се простирала до ежедневния живот на техните поданици. Самите поданици още не се бояли от властта и често се бунтували против нея. Имало даже случаи, когато народът свалял от власт даден монарх, ако той не му харесвал, и поставял на негово място друг, по-приемлив. С особена метежност се отличавали жителите на Киев и за да се избави от тях, Юрий Дългоръки бил принуден да се премести в далечната Суздалска област. Тази забележителна активност на руския народ обаче продължила недълго и вече в XIV в. възниква съвсем друга атмосфера. В Московска Русия народът вече е напълно покорен, паднал в краката на своите царе, и изпълняващ раболепно всички техни желания. Местното самоуправление вече било отменено, а вехетата се събирали все по-рядко и по-рядко. Целият обществен живот гравитирал около Кремъл. Тази епоха родила такива прочути тирани като Иван Велики и Иван Грозни, които се отнасяли към своите съотечественици като към крепостни селяни и ги наказвали за най-малкото неподчинение. Въпреки това народът ги обичал и уважавал, защото те обезпечавали на обществото стабилност и мир, а на държавата — могъщество и величие.

По какъв начин било поддържано това държавно могъщество, може да се разбере от свидетелството на чужденците, посетили страната по това време. Чужденците винаги се удивявали от три неща в Московска Русия: безплатната армия, неплатеното чиновничество и огромните данъци. За разлика от западноевропейските армии, традиционно комплектуващи се на наемен принцип, в руската държава това винаги ставало на основата на воинската повинност. Военната служба се разглеждала като висш патриотичен дълг, а не като начин за спечелване на пари. Поради това никой войник или офицер не се оплаквал от това, че не му плащат. Същото може да се каже и за чиновническите длъжности, и даже за дипломатическите постове, защото през XV и XVI в. руските посланици в другите държави не получавали постоянна заплата. Разбира се, всички тези хора не биха се отказали от възнаграждение, ако властта решала да им го предостави, обаче тя не искала това. А основната особеност на пасивното колективистично съзнание се състои в това, че **то винаги се съгласява с държавата и безмълвно се подчинява на нейната „свещена“ воля.**

Често, когато историографите се опитват да обяснят защо тоталитаризмът възниква именно в Московска, а не в Киевска Русия, те изтъкват като основна причина за това вредното влияние на татарското иго върху поведението на царете. Според тази теория, в която има известна доза истина, московските царе, за да избавят страната от мъченията на татарските събирачи на данъци, поели върху себе си тази грижа и по този начин, превръщайки се в генерални откупвачи на храна, получили възможността безцеремонно да се разпореждат със своите поданици. От друга страна обаче, ролята на татарския, да не говорим за византийския фактор в руската история не бива да се преувеличават, защото народ с толкова силно развит колективен рефлекс, какъвто е руският народ, **по принцип** не обича и не може да се противопостави на попълноновенията на държавната власт. В Русия рано или късно под известна форма би възникнала тоталитарна система на управление и доказателство за това са събитията, случили се след смутното време от началото на XVII в. Смутният период, който започва с падането на династията на Рюриците, продължава цели петнадесет години — от 1598 до 1613 г., и през това време поради отсъствието на централна власт в страната царели хаос и безредие. Народът отново усетил вкуса на свободата и израснало цяло поколение, което не знаело какво е това покорност и законопослушание. Въпреки това, когато накрая се събрал земският събор, на него всички единодушно се изказали за възстановяване на самодържавието и избрали за цар младия дворянин Михаил Романов. И макар че той бързо ликвидирал местното самоуправление и ограничил политическите свободи, целият народ бил твърде доволен, защото единството на обществото се възстановило.

След това, сто години по-късно, но вече в Петербургска Русия, отново възникнала подобна ситуация. След смъртта на Петър Велики през 1725 г. в държавата започнал период на политическа нестабилност и в резултат на това, както и в резултат на нахлулото от страна на Западна Европа влияние, в политическия живот рязко нараснала ролята на дворянството. Дворяните поискали монархията да им предостави повече власт, и даже подготвяли за приемане т.нар. конституционен акт (той трябвало да бъде нещо като конституция на Русия). Според него се предвиждало държавата да се управлява от върховен съвет, състоящ се от осем дворяни, а ролята на царската

институция трябвало да бъде сведена до чисто символични функции. Ана Ивановна, на която било предложено да стане конституционна царица, нямала право нито да се омъжи, нито да огласява свой приемник без одобрението на съвета. Обаче, когато бил свикан земският събор, за да одобри реформата, той в по-голямата си част се обявил категорично против промените. Народът така се изплашил от възможната отмяна на самодържавието, че както пишат очевидците, когато декларацията за конституционния акт била прочетена на градския площад, на хората им затреперили колената от ужас. Те започнали да умоляват императрицата да вземе цялата власт в свои ръце, както си е по стария закон, и реформата не била приета. С това народът продемонстрирал своето пълно недоверие към болярите, от произвола, на които се боял повече, отколкото от царската династия. Той много добре си спомнял времето на безкрайните болярски разпри, които през XIII в. погубили страната, превръщайки я в лесна плячка за татарите. Помнел, че винаги когато в Русия цялата власт не е била съсредоточена в ръцете на един човек, това неизбежно водело до хаос и бедствия. А всеки народ знае много добре своята масова психология и своите слаби страни.

Изхождайки от тази психология и абстрахирайки се за известно време от въпросите на историята, можем да се опитаме да погледнем напред и да определим каква ще бъде най-подходящата форма за управление на руския народ в бъдеще, защото абсолютната монархия вече е неприложима за днешните условия на живот (да не говорим за това, че тя е нежелателна и вредна). Несъмнено е, че такава оптимална форма на управление за съвременна Русия, както и за повечето останали славянски страни представлява **президентската република**, в която хармонично се съчетават както принципите на свободата и демокрацията, така и задължителният за нашите народи принцип на единоначалие във властта. Само президентската република е в състояние да гарантира запазването на социалната стабилност в славянските общества и самият факт на нейното изобретяване през последните двеста и тридесет години дава голяма надежда за демократичното бъдеще на Източна Европа. Що се отнася до парламентарната република, тази форма на управление определено не подхожда за разглежданата част от света, доколкото тя води до голяма конфронтация и разделение в обществото. Онези славянски страни,

които имаха нещастieto да възприемат парламентарния модел в края на 80-те години на XX в. — България, Словакия и Украйна, след това заплатиха за тази своя грешка с перманентна нестабилност в политическия живот. Поради високото равнище на ирационална конфликтност, съществуваща в източноевропейските общества, техните парламенти са просто неспособни да излъчват стабилни правителства и вследствие на това е невъзможен нормалният държавен живот. Двупартийната система също не е изход, защото тя води до силна поляризация и лагерно мислене. Ето защо единствената функция на парламентите в славянския свят трябва да бъде **законодателната функция**, т.е. те трябва да се занимават само с гласуване на закони, а не с управление.^[1]

Този модел не отговаря на съществуващата в началото на XX в. полуконституционна монархия (която днес обикновено се идеализира), доколкото при нея монархът бил несменяем, а това води до прекалено голямо разрастване на неговото влияние в обществото. Целият проблем на руската история се състоял в това как да се премине от монархия към президентска република, а не в това как да се измени формата на тази монархия.^[2] В това отношение нашите общества се отличават рязко от азиатските, в които въпреки наличието на многовековни авторитарни традиции е напълно възможно внедряването на парламентарна система на управление и тя функционира там много добре; та нали в Азия колективното мислене не се съчетава с разколнически синдром.

Навярно една от немногото славянски страни, към които може да се приложи парламентарният модел, е *Полша*. Държавната история на полския народ е уникална както за Източна, така и въобще за цяла Европа, защото за този народ е характерно неповторимото съчетание на две особености: 1. Отсъствие на така типичния за повечето славянски общества разколнически синдром и породената от него конфронтационност; и 2. Наличие на не по-малко типичната за споменатите народи склонност към пълно подчинение на личния интерес на индивидите на обществения и държавния интерес. Поради съществуването на тези две национални особености на традиционна Полша никога не ѝ е била нужна силна монархическа власт, за да потиска неразумната конфронтация, както това ставало в Русия, или за да потиска егоистичните лични интереси, както това ставало в Западна

Европа. В тази страна се развила напълно уникална държавна система и тя може да бъде наречена условно „славянска република“, въпреки че тя била външно завоалирана от монархически символи, заимствани от Запада. Макар и формално начело на държавата да стоял крал, всъщност той нямал нищо общо с истинските крале, тъй като се избирал периодично и неговата власт била по-ограничена от властта на съвременните президенти. Единствено преклонението пред Запада не позволило на поляците да провъзгласят своята страна за република.

Колкото и да е странно, полската държава в периода от XV до XVII в. може да бъде наречена идеалната славянска държава, ако като такава се разбира обществена формация, в която **никой не се подчинява на никого, но всеки се подчинява безпрекословно на обществото като цяло** и на неговите интереси. В сравнение с традиционна Русия, където управлявал само **един**, или със стария Запад, където управлявали само **някои**, в стара Полша управлявали **всички**. Реалната власт се намирала в ръцете на шляхтата, т.е. в ръцете на цялото въоръжено население на страната, от средите, на което се избирал върховният ръководен орган на страната — Сеймът. Последният избирал „кралете“ и без негово съгласие те нямали право нито да обявяват война, нито да сключват мир. Освен това той отговарял за раздаването на държавни постове, за събирането на данъци и т.н. След реформата от 1468 г. сеймовете станали още по-опасни за кралската власт. Дотогава на тях се събирала цялата шляхта, но сега вече общите събрания се сменяли със събрания на избираните от шляхтата представители: нунции. Ако преди не всички хора, имащи право на глас, могли да идват на заседанията на върховния управляващ орган на страната, защото имали собствени грижи, то сега нунциите били постоянно с поръчения от своите избиратели и по този начин контролът върху дейността на кралската институция още повече се засилил. Всъщност появата на нунциалното представителство в средата на XV в. означавало нито повече, нито по-малко формиране на полския **парламент**, който по своята възраст напълно може да се конкурира с английския, а е възможно и да го предхожда. Само обстоятелството, че Англия в продължение на векове била велика сила, й позволило безапелационно да се нарече „родина на представителната власт“ и да убеди в това останалия свят. А и на западните историци, които именно пишат историята на света в последните петстотин

години според собствените си представи за него, явно им е било доста трудно да допуснат, че една източноевропейска страна може да изобрети такова велико социално творение, каквото е парламентът, и поради това винаги са си закривали очите за някои доводи, свидетелстващи в полза на това. Само времето и по-обективният подход към историята ще разрешат този въпрос. От друга страна, западноевропейският произход на някои от монархическите символи в средновековната полска държава не предизвиква съмнение и този факт бил забелязан още от Йоахим Лелевел. Та нали самият термин „крал“ е германска, а не славянска титла. Освен това такива постове в правителството на Жечпосполита като канцлер или маршал свидетелстват за силно немско влияние.

Единственият въпрос, който възниква във връзка с държавното устройство на Полша, е въпросът защо нейните „кrale“, след като били избирани от Сейма на тези длъжности, не съумяли да наложат на обществото деспотично управление; нали, както вече беше неведнъж отбелязано, народите със силно развито колективно съзнание не обичат и не умеят да противостоят на държавната власт. Отговорът е, че шляхтата не им позволила да направят това, защото в нейните среди се запазила изначалната за всички славянски общества нетърпимост към всяка частна власт. В съзнанието на поляците кралете си оставали равни индивиди и поради това тях не ги уважавали, а само ги **търпели** (както търпели и всички останали представители на правителството) заради външната безопасност на държавата. За разлика от руския, полският народ не се нуждаел от обожествяване на личността на монарха, той въобще нямал нужда от монарх, тъй като при него странно защо не се наблюдавала почти никаква ирационална конфликтност, отравяща живота на мнозинството от останалите славянски народи. Полските дворяни спокойно минавали и без здрава централна власт, защото били способни в името на своята страна да жертват своите лични интереси и да забравят всичките си противоречия. Именно здравият патриотизъм, съществуващ в средите на шляхтата, станал причината тази държава никога да не се раздроби феодално. Кащеланиите — наместниците на краля по места, също не поискали да тръгнат по пътя на своите западни предшественици и да останат самостоятелни владетели. Дори, ако някой от тях се опитвал да се отдели, то другите областни управители, както и местното

население го обявили за сепаратист и сключили срещу него съюз. По този начин Полша се различава от западните държави по два пункта от своята история: 1. Тя така и не преживяла абсолютизма, под каквато и да е форма и 2. Никога истински не била на застигана от бедствието на феодалния разпад.

[1] Въобще, ако бъде обобщено всичко казано, могат да се формулират три основни изисквания за нормалното функциониране на съвременната славянска държава: 1. Цялата изпълнителна власт трябва да бъде съсредоточена в ръцете на един човек. За да не възникне диктатура, той трябва да се избира само за определен кратък срок. 2. Парламентите не трябва да издигат правителства, а трябва да се занимават само със законодателна дейност. 3. Независимостта на трите власти — изпълнителна, законодателна и съдебна, трябва да бъде гарантирана. Президентът по никакъв начин не бива да се намесва в делата на съдебната власт и да има право да назначава конституционни или върховни съдии. ↑

[2] В последното се състои и главната заслуга на Елцин, който благодарение на своята решителност внедрил президентската система на управление. ↑

1.3. ДРУГИ ОСОБЕНОСТИ НА ТРАДИЦИОННИТЕ ИЗТОЧНОЕВРОПЕЙСКИ ОБЩЕСТВА

Както вече беше казано в първата част на книгата, старото западноевропейско общество било пропито от изключително силен съсловен дух. То било разделено на множество затворени в себе си касти и подкасти, представителите, на които почти не общували помежду си. Принадлежността към дадена социална прослойка определяла живота на всеки човек и особеностите на неговото поведение.

Нищо подобно обаче не се наблюдава в Източна Европа в периода от XV до XVIII в. Така, в Московска Русия имало само цар и поданици. Всички поданици били равни пред монарха, а знатният произход или даже кръвното родство с него играело малка роля в определянето на социалния статус на хората. Единственият фактор, който определял общественото положение на даден човек, неговото влияние и богатство, бил заеманият чин, заслугите му пред царя и държавата. И макар да съществували боляри, нямало болярско съсловие. Дворяните не се ползвали с никакви особени привилегии и монархът се отнасял към тях не по-малко сурово, отколкото към останалите си поданици. Често те били подлагани даже на твърде унижителните физически наказания. От друга страна, тези хора не искали да се обособяват от народа и никак не се срамували да общуват с простите селяни и занаятчии. Те, за разлика от своите западноевропейски съвременници не считали себе си за някаква богоизбрана раса, принадлежността, към която се определя само от мястото на раждане. Руски дворянин можел да стане всеки човек, достигнал достатъчно висок държавен пост.

Но цялото това без съсловно общество било унищожено в началото на XVIII в. от прозападните реформи на Петър I, който внедрил в Русия напълно чужди на нейния дух социални порядки. Тогава за първи път в страната били въведени съсловия от западен тип и с това практически била подготвена почвата за събития от октомври 1917 г.

Социалната структура на старото *полско* общество била също така без съсловна и напомняла в много отношения структурата на

руското, с тази разлика, че тук проникването на западноевропейските социални порядки започнало много по-рано. Въпреки това, отначало поляците водели упорита борба и успели да съхранят духа на равенство, владеещ техния народ открай време. Така например, веднага след като през XIV в. васалитетът от Германия бил преодолян, полският крал Владислав Лекеток обявил, че привилегиите на дворянството се отнемат и се въвеждат по-справедливи отношения между различните слоеве на обществото. Тези мерки били предприети поради масовото недоволство на широките народни маси, които очевидно никак не могли да възприемат прехвърлянето на полска земя на немски класови идеи.

Но тъй като влиянието на Западна Европа не могло да бъде прекратено и през следващите двеста години в Полша отново се появили привилегиите, в средата на XVI в. се наложило да бъде предприета нова кампания против тях. Този път се стигнало даже до конфискация на някои особено големи дворянски имения и до лишаване на най-облагодетелстваните членове на шляхтата от тяхното звание. В същото време се намерили и много знатни хора, които доброволно скъсали грамотите на своите особени привилегии и в знак на разкаяние ги хвърлили в краката на краля. Всички тези действия били посрещнати с всеобщо народно одобрение.

Съществуването на подобни настроения в обществото обяснява защо в Полша не могла да възникне такава чиста многостепенна социална йерархия, каквато съществувала в Западна Европа, въпреки опитите за нейното внедряване. Истинската ленна система се заражда чак тогава, когато у крупните аристократи се появява желанието да се отделят от държавата, да създадат собствени армии и поради това те изискват от подчинените си селяни клетва за вяност. В Полша обаче кащеланиите не проявявали такива властолюбиви амбиции.

Що се отнася до останалите славянски народи, обзорът на особеностите на тяхната социална структура не би имал смисъл, тъй като след XIV в. те не са имали самостоятелна държавност.

Тук навярно трябва да се кажат няколко думи и по друг важен въпрос — въпросът за отношението на старите източноевропейски общества към *законите* и *законността*. Както вече беше отбелязано, външните закони от историческа гледна точка се уважавали в такива социуми, в които поради егоизма и бездуховността на съставлящите ги

индивиди следването на вътрешните нравствени закони било невъзможно. Социалните формации от подобен тип, за да не се самоунищожат, били принудени да развият в себе си култ към външните правила. Такава нужда обаче никога не съществувала в управлението от колективното съзнание славянски свят и поради това тук, както и в древния Изток, чувството за ред и дисциплина не било култивирано. А това както днес, така и някога, пораждало някои проблеми, тъй като държавните закони обикновено са неутрални по отношение на нравствените. За да се изпълняват държавните, на властта често ѝ се налагало да използва сила против хората. Ако в Западна Европа принудата се употребявала единствено като отрицателна санкция, в Източна Европа тя било по-скоро стимул за правилно поведение. Единствено голямото уважение към монарха и неговата воля съхранявали порядъка в държавата.

Тук изключението отново е полското общество, което съумяло да съхрани своята цялост и да поддържа в себе си ред, въпреки че при него не се наблюдавала нито типичното за Русия преклонение пред волята на монарха, нито типичната за Запада самодисциплина. Уникалното съчетание на славянски колективизъм и неславянска социална сплотеност по парадоксален начин приближават стара Полша към Древна Гърция, макар между свето съзерцанието на двата народа да няма, разбира се, нищо общо.

2. ПРОЯВИ НА ДУХОВНОСТТА В ОБЛАСТТА НА ИЗКУСТВАТА

2.1. АРХИТЕКТУРА

Най-важното събитие, случило се в разглежданата епоха, е раждането на източноевропейските изкуства — събитие, символизиращо **пробуждането на славянската душа**. Това пробуждане настъпило някъде през първата половина на XV в. в Московска Русия и се проявило главно във възникването на **руската храмова архитектура**.

До XV в. Русия нямала собствена самобитна архитектура и се придържала плътно към каноните на византийското църковно изкуство. Храмовете от киевския период представлявали точни копия на гръцките кръстокуполни църкви, които били разпространени тогава на цялата територия на югоизточна Европа. Главната особеност на кръстокуполния храм се състои в това, че при него централният купол лежи на подпружинни арки, съединяващи четирите подкуполни стълба. Самият купол е неголям по размери, има форма на слабо изразено полукълбо и „увенчава“, а не покрива храма. От тази изходна форма започнала еволюцията на руското църковно изкуство.

Първият новаторски импулс дошъл случайно и причините за неговото възникване били изключително от техническо естество. Работата е там, че през татарско време техниката на оловните покрития, поставени направо върху сводовете, характерна за Киевския период, била вече забравена и вместо нея започнали да се използват дървени сглобове между каменния купол и покривите. Такава конструкция обаче било доста трудно да се свърже с корнизата на барабана. Трудността се разрешавала при **луковична форма на главата**, долната част, на която е извита навътре към центъра. Това направило независими едно от друго градежът на главата и зидане го на купола. След това в тази нова форма архитектите неочаквано видели известен символ, което довело през XVI и XVII в. до появата на силно издути глави — луковици, строящи се изключително с

естетическа цел. Така възникнал първият чисто руски архитектурен мотив.

Втората крачка към отделяне от гръцкия праобраз била направена, когато луковичните глави започнали да се поставят не върху купола, а на кухи цилиндрични пиедестали върху главата. По този начин стрехите сякаш се притиснали навътре и се оформила своеобразна „шия“ на храма, която е напълно уникална за руската архитектура. Тя разделила църквата на две ясно различни части — основно тяло и „глава“, които контрастирали един с друг. За да се усили още повече ефектът от това противопоставяне между горната и долната част на постройката архитектите започнали нарочно да ги боядисват в различни цветове. В резултат на това възникнал напълно нов тип храм, нямащ почти нищо общо със своя гръцки първообраз и притежаващ, което е най-важно, напълно **нова символика**. В основата на последната се намира владеещата открай време ума на всички православни славяни идея за борба на висшите и низшите сили в природата. Изпъкващата и блестящата на слънцето глава на църквата сякаш символизира небесния свят, надвиснал над човека, а храмовото тяло със своя опростен и непретенциозен вид — напротив, представлява символ на земното. По този начин руският храм съвсем точно копира руската и въобще славянската душа, която винаги била арена на много силна борба между висшето и низшето начало, между доброто и злото.

Твърде любопитно е да се сравни вътрешният смисъл на православния храм с вътрешния смисъл на готическата катедрала, от една страна, и мюсюлманската джамия, от друга. Ако западният храм сякаш се намира изцяло в **този** земен свят и поради това с порива си нагоре се стреми да достигне небесата, а арабската джамия със своя иреално — възвишен вид създава впечатлението, че се намира напълно в отвъдния свят, то руският храм сякаш пребивава на границата между световите. Ако в готическата катедрала бог **не присъства** и съответно неговата атмосфера е **студена**, а в мюсюлманската джамия той присъства **навсякъде** и поради това неговата атмосфера е **мистична**, то в православната църква бог присъства, но **само в купола**, и съответно неговата атмосфера е **топла**.^[1] Това показва наличие у русите на умерена духовност, която стои по-високо, отколкото у западноевропейците, но отстъпва на духовността на източните народи.

Впрочем, по-значителната религиозност на руския народ по отношение на западните била забелязана още в онези времена от чужденците, посетили Москва и особено от италианците, които го наричали най-вярващият народ на Европа. Но това е друг въпрос.

Първите чисти образци на новия луковичен архитектурен стил се появили във втората половина на XV в., и всички те били построени на територията на московския Кремъл. Такива са Успенската катедрала (1475–1479 г.), Благовещенската катедрала (1484–1489 г.), Архангелската катедрала (1505–1508 г.) и камбанарията на Иван Велики (също от края на XV в.). Взети заедно, тези постройките образуват наистина впечатляващ храм комплекс, символизиращ пробуждането на славянската култура. Никога дотогава в Русия не е имало толкова мащабно строителство.

В следващия, XVI в. кремълският ансамбъл станал образец за подражание на всички архитекти в страната. Новосформираният се стил особено бързо се развивал и обогатявал в самата столица. Отново там през 1557 г. била издигната и перлата на цялата древноруска архитектура — храмът на Василий Блажени на Червения площад, който заема в изкуството на Източна Европа онова място, което в средновековна Европа заемала катедралата Нотр Дам. Не е случаен фактът, че и двата храма били построени някъде около столетие след пробуждането на западната, съответно славянската душа: първата се пробудила в средата на XI, а втората — в средата на XV в.

Характерно за архитектурата на късна Московска Русия е необикновено пищното развитие на *орнаментиката*. Архитектите на храмовете много обичали да заимстват идеи и форми от околната природа и особено от боровите гори. Така например много куполи на църкви от този период наподобяват борови или елови шишарки, а покривите се покриват от люспообразни повърхности. Това им придавало доста странен вид. В същото време изключително обилно и умело се използвали различни цветове, предимно ярки и светли. Това навярно е и най-характерната особеност на руската архитектура, по която тя се отличава не само от западната, но и от всяка друга. Никъде в света, с изключение на Тайланд и някои други страни от югоизточна Азия, цветовете не играели толкова важна роля при оформянето на общия вид на храмовете, както в Русия през XVI-XVII в. Без тях руската архитектура просто губи своя облик. Затова, когато те се

използвали умело и с въображение, с тяхна помощ можело да се постигнат някои ефекти, непостижими при използването само на форми и повърхности. Така например именно благодарение на тях архитектите постигнали онова весело и закачливо настроение, което се излъчва от изкуствата на Московска Русия, и което я отличава кардинално от **съответстващата ѝ** в историята на Запада мрачна готика. Благодарение на цветовете, не само църквите, но и всички големи здания от този период приличат на пъстри играчки, а не на тежки и потискащи духа масиви от студена материя. Впрочем, за създаването на това впечатление в немалка степен способствало и широкото използване на *дървото* в строителството, любовта, към което е и втората отличителна черта на руските архитекти.

Подобна любов може да се обясни с няколко причини, но изглежда главната се крие в обстоятелството, че за чувствителната, емоционална славянска душа дървото винаги е представлявало нещо живо и топло, за разлика от мъртвия и студен камък. А тъй като то било навсякъде в изобилие, никой не бил склонен да търси каменни находища, и без това редки в източноевропейската равнина. Само с това може да се обясни фактът, че в традиционна Русия над 90% от църквите и останалите големи здания били дървени, а каменното строителство се появило едва след XIV в. За съжаление обаче този материал има свойството лесно да гори и поради това от целия прекрасен, приказен свят на древноруската архитектура до наши дни не е достигнало почти нищо. Мимолетността на дървото в сравнение с камъка, а следователно и на старата руска църква в сравнение със **съответстващата ѝ** готическа катедрала, е основната причина за разпространената на Запад погрешна представа, според която Московска Русия нямала своя собствена голяма архитектура и свои собствени големи изкуства. Че това съвсем не било така, вече стана ясно.

В същото време подобен извод ще бъде доста верен, ако се отнесе към Петербургска Русия, която наистина загубила за половин век (чак до 60-те години на XIX в.) своята архитектурна самобитност поради нахлулите в нея след 1700 г. западноевропейски стилове: този сънен период за руската душа продължил до началото на XIX в. Той ще бъде твърде верен и за всички *останали страни* в Източна Европа,

чийто отразен културен блясък сега предстои да бъде разгледан накратко.

Така например през XVI и XVII в. в полските, чешките, словашките и хърватските земи господствали тотално готиката и барока, т.е. стилове нямащи славянски генезис. През следващия, XVIII в. тук се разпространил класицизмът, създаден също така без никакво участие на народите от източната част на континента. Влиянието на близка Западна Европа било толкова голямо, че потискало всички зачатъци на самобитно творчество у поляците и чехите. А както е известно, никой народ не е склонен да си дава труда да създава собствено изкуство, ако може наготово да възприеме чуждото.

Не по-добро било положението и в южните славянски земи — българските и сръбските, с тази разлика, че тук господствало влиянието на Византия, а след това на Османската империя. И все пак има някои признаци, че непосредствено преди турската инвазия започнала да се заражда местна архитектура, отличаваща се от гръцката. Нещо повече, може даже да се каже, че балканската архитектура от XIII и XIV в. тръгнала по пътя на руската. За това свидетелстват отделните църкви, съхранили се от този период, и в частност църквата „Възнесение“ в Милешево (построена през 1236 г.) и църквата на Божията майка в Грачаница (построена през 1321 г.). У тях могат да се открият такива чисто руски мотиви като луковичните форми на фасадите на зданията, и натрупванията на арки по покривите. Освен това за стенната живопис на българските и сръбските църкви от XIII и XIV в. е характерна тенденцията да изобразяват предимно развълнувани и емоционални персонажи и лица, което приближава тези живописни школи към руската школа и ги отделя от гръцката, за която е типично изобразяването на безстрастни и отчуждени човешки персонажи. За това способствало и прилагането от българските и сръбските художници на по-топли и меки цветове в сравнение с традиционните за Византия. Въобще може да се каже, че ако по това време на Балканите не нахлули орди мюсюлмански завоеватели, то не след дълго време в целия православен свят би се разпространил един-единствен общ архитектурен стил по подобие на готиката в средновековна Западна Европа.

Такава близост винаги е съществувала в областта на селското „народно“ строителство, при това в мащабни на цяла Източна

Европа. Свидетелство за това е кръговият характер на старите славянски села, които, за разлика от старо германските били разположени във форма на пръстен, с поместени в центъра църкви и култови постройки. Централната групировка на селата, съхранила се в тази част на континента чак до XVIII в., показва, че у техните строители и жители съществувало силно желание за единение, за подчинение на цялото, доколкото центърът, към който били обърнати всички къщи в селото, символизира единството. Подобна групировка на селата никога не се е срещала в стара Западна Европа, с изключение на онези земи в Германия, които някога били населени от славяни. По този повод през XIX в. немските учени Х. Ландау и Р. Якоби създали теория, според която центричната групировка на дадено селище в Средновековна Европа е признак за това, че то е построено от славяни. По аналогичен начин били планирани и всички големи руски градове в допетрово време, включително самата Москва. В техния център се намирал градският Кремъл, към който водели всички улици. След 1700 г. в градовете, под западно влияние се появили успоредни и перпендикулярно разположени улици, символизиращи друго, рационално строителство.

[1] Същото може да се каже и за цялостната атмосфера на Русия. Ако атмосферата на стария Изток била мистична, на Запада — трезва и заземена, атмосферата на Русия винаги с била **лирична**. Лиризмът предполага наситеност със силни възвишени чувства, обуславя се от духа, а не от сърцето. Онова, което никога не е достигало на русите и въобще на славяните, е един ясно изразен мистицизъм, а на тяхната поезия — истинска метафизика. Сърдечните чувства обикновено взимали връх над трансценденталните. ↑

2.2. ДРУГИ ИЗКУСТВА

Що се отнася до особеностите на старата източноевропейска музика, трябва да се отбележи, че тя се отличавала от западноевропейската преди всичко по доминиращото присъствие в нея на вокалния елемент за сметка на инструменталния. Навярно славянските творци считали, че човешкият глас може по-добре, отколкото инструментът да отразява различните чувства и емоционални състояния. Поради това певческите способности винаги са се ценили в тази част на света.

Голямо било сходството между източноевропейските народи и в областта на *танцувалното* изкуство. Главна особеност в случая е склонността към групови изпълнения, по време на които множество хора, хванали се за ръце, танцуват заедно; в западната част на континента по-разпространено било танцуването по двойки. Любовта към груповите изпълнения свидетелства за близост и силно чувство за братство между индивидите в славянското общество.

Дрехите и националните носии на народите в тази част на континента също били доста близки и понякога било доста трудно да се отличи например облеклото на чеха от това на хърватина или на българина от онова на украинеца. Затова пък те доста се отличавали от дрехите на западноевропейците. Това се отнася особено за военните униформи. Когато през XV в. голям отряд полски хусари бил изпратен от краля с подаръци до римския папа, те със своя необичаен, може да се каже „скитски“ вид, направили изумително впечатление на местните италианци, които с хиляди се тълпели по улиците на своите градове, за да погледат войниците. Явно жителите на Апенинския полуостров никога преди това не били виждали такива интересни дрехи.

3. ИКОНОМИКА. ФАКТИ, СВИДЕТЕЛСТВАЩИ ЗА ОТСЪСТВИЕТО НА РАЗВИТО ЕГОИСТИЧНО И МАТЕРИАЛИСТИЧНО НАЧАЛО У СТАРИТЕ СЛАВЯНИ

Накрая могат да се кажат и няколко думи за икономическите и поземлени отношения в стара Източна Европа. Най-напред трябва да се отбележи, че славяните никога не са **разбирали парите** и поради това никога не са обичали търговията. Последната се считала за неблагоприятно занятие за уважаващ себе си човек. В общества като полското и руското дълго време не била осъзнавана ценността на градовете за развитието на културата. В един текст, написан от Лука Гурницки, е описано как поляк не иска да се съгласи с италианец за необходимостта от градовете, посочвайки татарите, които не познавали никакви големи селища. Като се вземе предвид тази антибуржоазна психологическа настройка става ясно, защо в страните от Източна Европа чак до последната четвърт на XIX в. не могло да се развие почти никакво търговско съсловие и защо самата държава не покровителствала търговците, облагайки ги с огромни данъци.^[1]

Поради непосилните данъци такива стратегически градове като Данциг и Новгород били доведени до плачевно състояние. Първият даже бил принуден да търси подкрепа от немците, за да оцелее.

Вероятно единственият източноевропейски народ, който обичал търговията и активно се занимавал с нея, е чешкият, поради което неслучайно чехите били наричани в миналото „славянските евреи“. Обаче предприемчивостта на чехите без съмнение може да бъде обяснена с обстоятелството, че те живеели рамо до рамо с немците и поради това се намирали под силното им влияние.

Що се отнася до особеностите на *поземлените отношения* в Източна Европа от XV до XVIII в., техният характер коренно се отличавал от характера на поземлените отношения в Западна Европа. Това се отнася с особена сила за руските, а също така за украинските и южнославянските земи, където, както и в древността единствената форма на собственост върху земята си оставала колективната собственост. Може поради това, когато в Московска Русия започнало закрепостяването на селяните, никой не протестирал. Фактът, че

земята, върху която те живеели се отдавала във владение на някой дворянин, не предизвиквал у тях особено безпокойство, по простата причина че селяните никога не я чувствали като частна собственост. Руските селяни, за разлика от западноевропейските, гледали на нея като на обект за ползване, а не за притежаване. „Земята е Божия, а ние само я владеем“ — казвали те.

Такова отношение към земята съществувало и у техните нови господари помешчици, които юридически също **не притежавали**, а само **владеели** участъците, предоставени им от държавата. В Московска Русия съществували два вида дворянски поземлени участъци: чифлик („поместья“) и вотчина. Чифликът се дарявал лично от царя само за заслуги и след смъртта на владеещия я се отнемала, т.е. това била земя за ненаследствено ползване. Вотчината от своя страна представлявала участък, даряван от царя като наследствено владение. Но тази форма също не бива да се разглежда като частна собственост, тъй като царят можел всеки момент да си я вземе обратно и често правел това, когато някой владеец такъв участък остарявал или ставал инвалид. Чак през XVIII в., след петровските реформи, вотчините били превърнати в истинска частна собственост от западен тип и този акт получил юридическо оформяне. Земите на т.нар. едnodворци (заможни хора от недворянски произход) обаче продължавали да остават държавна собственост.

В съседна Полша положението било подобно, с тази разлика, че там западноевропейските социално-икономически форми проникнали по-рано.

През XVI и XVII в. в тази държава съществували два основни типа дворянски владения: кралски староства и ленни имения. Първите представлявали типично славянска и източна форма на стопанисване на земята. Те били държавни владения, които се дарявали от кралете на представителите на шляхтата за пожизнено стопанисване или за определен срок. Те били практически идентични с руските чифлици („поместья“).

Вторите били създадени по немски образец, но въпреки всичко, за разлика от своите „първообрази“ в Германия, те се раздавали за наследствено владение на дворяните само при определени ограничителни условия — например именията не могли да се раздробяват, да се отстъпват на други лица, а още по-малко да се

продават. С други думи те не могли да бъдат наречени частна собственост в истинския смисъл на думата.

[1] Руските и полските търговци нямали право да се занимават с внос и износ, като тяхната дейност била силно ограничена от държавата. Техният статут през XVII в. бил по-близък до статута на търговците от Китай и Индия, отколкото до статута на търговците в Англия, Холандия и Франция. От друга страна манифактурното производство в Полша и Русия поради отсъствието на инициативност у хората се развивало главно посредством постановления държавата, а не въз основа на частния капитал. Антибуржоазният дух, който отдавна властвал в големите славянски общества, представлявал в продължение на столетия главното препятствие за тяхното ускорено икономическо развитие. Индустриализацията както в Полша, така и в Русия се извършва едва в средата на XX в., т.е. цяло столетие след промишлената революция в Западна Европа. Скованост по отношение на пласмента била характерна и за източноевропейското село. ↑

ГЛАВА 3

ИДЕАЛИСТИЧЕСКИЯТ ВЕК^[1] (1800–1917 Г.): ПОЯВА НА КОЛЕКТИВИЗМА КАТО ОСЪЗНАТА ИДЕЯ. РАЗВИТИЕ НА ДУХОВНОСТТА КАТО НЕОСЪЗНАТ СТРЕМЕЖ

[1] В случая терминът „Идеалистически“ век се употребява неслучайно, понеже, както ми се струва, той най-добре подхожда за означаване на периода от време, простиращ се от Наполеоновите войни до Октомврийската революция, който ще остане в историята на Русия и Източна Европа като времето на идеализма и утопиите от всякакъв род. ↑

ПОДГЛАВА 1

СЪБУЖДАНЕ НА СЛАВЯНСКИЯ ТВОРЧЕСКИ УМ

1. ЗНАЧИМОСТ НА ЕПОХАТА

В началото на XIX в. се пробужда славянският творчески ум, с което за Източна Европа започва епохата на големите таланти. Този процес обхваща почти целия славянски свят^[1], като неговият център е безспорно Петербургска Русия, която отговаря в хронологията на западния свят на ренесансова Италия. Славянският „Ренесанс“ по своята същност е точно **обратен** на италианския. Ако през XIV в. на Апенинския полуостров започва дълъг световноисторически процес, при който човешкият ум постепенно се ориентира и се „задълбава“ в материалния свят, то през XIX в. в Русия и Източна Европа започва противоположният процес, в резултат на който човешкият ум постепенно се пренасочва към забравения вътрешен духовен свят и го преоткрива. Тази тенденция се проявява във всички сфери на културата и живота. Така например литературата и главно руската класическа литература, чието значение за оформяне на светогледа на епохата може да се сравни само със значението на живописата за стара Италия, концентрира вниманието си върху вечните проблеми на душата, морала и вярата. Тя активно пропагандира нуждата от живот за бога, нуждата от възраждане на християнската религия като единствен път за обновяване на света. В областта на философията пък мислителите подложиха на критика позитивизма и материализма, говореха за нуждата от синтез на наука и религия, на рационално и ирационално знание. Забележителни мистици, като съпрузите Ръорих, П. Дънов и Е. Блаватска, преоткриха на европейците забравените духовни пътища към Истока, разкриха картата на висшия свят, а великият Циолковски^[2] апелира вниманието на човека да се насочи от земния живот към небесата. Колкото повече източноевропейската интелигенция укрепваше, толкова повече у нея се зараждаше отвращение към нахлуващата от Запад комерсиална буржоазна

цивилизация и към неизменно съпътстващия я утилитарен морал. Между двете половини на континента в това отношение възникна почти непреодолима разлика.

Вторият основен обект, към който се насочи славянският ум след своето събуждане в началото на XIX в., беше **обществото**. Интересът към обществото и неговите проблеми, към социалното, който замества интереса към природата у западния човек, се оказа дори още по-силен от интереса към душата. Докато през XIV в. в Италия възникна идеологията на индивидуализма, то през XIX в. в Русия възникнаха и се оформиха идеите на колективизма, намиращи най-ярко изражение в народничеството с всичките му разнообразни течения. Неговите идеолози посветиха живота си на народните маси, те пламенно пропагандираха нуждата от обществен морал, от саможертвеност и живот, посветен на служенето на общото благо. За съжаление Русия през този период така и не съумя да изгради собствена икономическа теория и собствена стопанска система, а това се оказа по-късно фатално за нея, тъй като наложи нуждата от следването на чужда икономическа философия, която разкъса трагично руската душа на две, налагайки ѝ по недопустим начин да избира между колективизма и духовността; в крайна сметка колективистичното общество беше построено след 1917 г., но това беше насилствен колективизъм, основан на принудата.

На *трето* място XIX и началото на XX в. били времето, когато в Източна Европа се оформила идеологията на панславизма. От Прага до Москва се разпространява идеята за създаването на единна славянска федерация^[3], а прочутият руски композитор Игор Стравински заговори дори за нуждата от учредяване на Съединени Славянски Щати. Неслучайно след Първата световна война две от новосъздадените източноевропейски държави — югославското кралство и Чехословакия, бяха създадени на славянски етнически принцип. Любопитно е, че именно тогава хърватите доброволно се отказаха от своя език и възприеха за официален литературен език един от сръбските диалекти. Именно тогава два и половина милиона войници от словашки, чешки, словенски и хърватски произход, числящи се към имперската армия на Австро-Унгария, отказаха да воюват със своите братя славяни — русите, украинците и беларусите, като се предадоха

доброволно в руски плен. На фона на днешното взаимно недоверие и вражди, разделящи славянския свят, това звучи почти невероятно.

И така, възниква въпросът: На какво се дължи внезапното и стремително умствено пробуждане на Източна Европа в началото на XIX в., и най-вече защо то се извърши именно през XIX, а не през XVIII в.? Отговорът е ясен. Тъй като мисията на славянството е да издигне индивидуализирания и материализиран свят и да го замени с нова по-колективистична и по-духовна култура, то трябвало да се окаже отначало на изходната позиция на западния свят. За да можеш да критикуваш дадено общество, трябва най-напред добре да го познаваш, да си се почувствал като част от него. Ето защо Източна Европа трябваше през XVIII в. тотално да се „западнизира“, да асимилира в себе си бездуховната цивилизация на Просвещението и създаденото от нея индивидуалистично буржоазно общество. Именно в това бил големият смисъл на реформите на Петър Велики, предприети след 1700 г.

Ако бъде разгледано развитието на руската интелигенция от времето на Петър Велики до революцията от 1917 г., в него могат да се забележат поне три етапа. През първия, който обхваща целия XVIII в., интелигенцията е напълно „западнизирана“, в нея няма нищо руско. Животът във висшето общество е точно копие на живота във висшето общество на Западна Европа.

През втория етап, който започва малко след 1800 г., руската интелигенция започва постепенно да се пробужда и да отговаря на името си. Този процес е съпътстван от осъждане на западните индивидуалистични идеологии и преминаване към колективистичен морал. Буржоазният дух и порядки предизвикват засилващо се отвращение в нейните кръгове. В същото време споменатият процес е само частичен, тъй като духовността като феномен и необходимост все още не била осъзната.

През третия етап, който обхваща края на XIX и началото на XX в., колективното съзнание се пробужда сред цялата руска интелигенция. Срещу буржоазната цивилизация и нейните порядки се надига чудовищна омраза и това води до избухването на руската революция. Няколко десетилетия преди нея сред висшия слой на интелигенцията възниква т.нар. **религиозен ренесанс**, т.е. за пръв път бива осъзнат смисълът на духовността. За съжаление това течение

нямало достатъчно време да се разпространи сред широките интелегентски кръгове и като резултат след събитията от октомври 1917 г. в страната възтържествува атеистичен колективизъм от западен произход, който никога не би възникнал самостоятелно на славянска почва.

Когато става дума за самоосъзнаването специално на руската интелигенция, важна роля за него изиграва и победата над Наполеон от 1812 г. Благодарение на нея руското дворянство изведнъж придобива ново самочувствие и се избавя от предишното си чувство за малоценност спрямо западноевропейската аристокрация. Едва тогава то повярва в себе си и се осмели да мисли самостоятелно, т.е. самобитно.

[1] През XIX в. за възраждане започва да се говори практически във всички славянски земи от чешките до българските и сръбските. ↑

[2] Бащата на космонавтиката. ↑

[3] Панславизмът възниква в Чехия и Русия. В Чехия неговите най-големи привърженици били т.нар. **старочехи** — едно от двете основни крила на чешката интелигенция, а в Русия — прочутите **славянофили**. ↑

2. РАЗВИТИЕ НА МИСЪЛТА И ИЗКУСТВАТА

2.1. ПОЕЗИЯТА КАТО ВИСША ПРОЯВА НА ДУХОВНОСТ

До началото на XIX в. Източна Европа не е имала собствена голяма поезия поради факта че нейните народи още нямали външна форма, в която да я изразяват. Такава форма им била дадена за пръв път от Байрон и френските романтици. След като това обаче станало, в Източна Европа започнал истински поетичен „потоп“ — само за един век тази част от континента даде повече поети, отколкото Западът може би не с дал през цялата си културна история.

Голямата славянска поезия се ражда през двадесетте години на XIX в. едновременно в полските и руските земи. Нейните бащи са Адам Мицкевич и Пушкин — две личности, толкова приличащи си във всяко отношение, че понякога е трудно да бъдат различени. Но докато Мицкевич не оставя свои достойни наследници в родината си, Пушкин поставя началото на цяла плеяда от велики поети, като се започне от Лермонтов и Некрасов и се стигне до Александър Блок и Ана Ахматова. Значението на Пушкин за руската култура е огромно. Той не просто създава руската поезия, в известен смисъл той дори съумява да моделира руската душа, вкарвайки в нея невероятно силен романтичен заряд. От негово време нататък лиричната поезия става нещо като втората природа на руския народ, негова своеобразна религия. Ако древният грък е възприемал живота естетично, а западният човек — „научно“ и чисто разумно, то будният и културен руски човек започва да го възприема лирично и поетично. А това е едно органично и религиозно светоусещане.

Последното, разбира се, е характерно и за всички останали славянски народи, сред които лиричната поезия се разпространила не по-малко бързо. И макар те да не съумяха да дадат творци от ранга на Пушкин или Лермонтов, при тях това изкуство през XIX в. упражни не по-малко влияние върху умовете на хората. Въобще славянската поезия, въпреки че отстъпва по своето метафизично величие и

философска мъдрост на западната, то тя определено е по-одухотворена от нея, тъй като чувствата априори стоят над разума.

2.2. ПРОЯВИ НА ДУХОВНОСТТА И КОЛЕКТИВИЗМА В ОБЛАСТТА НА ПРОЗАТА

2.2.1. УНИКАЛНИ ОСОБЕНОСТИ НА РУСКАТА ПРОЗА. МИРОГЛЕДЪТ НА ДОСТОЕВСКИ

Втората област от литературата на Източна Европа през XIX и XX в., която трябва да бъде разгледана, е *прозата*. А стане ли дума за проза, то веднага трябва да пристъпим към най-великото и колосално творение на славянския гений — безсмъртната руска класическа проза. От всички отделно взети и големи явления във все европейската история (старогръцкото скулптурно изкуство, готическата архитектура, италианската живописна школа, немската класическа музика и немската класическа философия) никое не може да се сравни по своето положително въздействие, оказано върху живота на народите, с руската класическа литература, защото на тях им липсва нейното възпитателно значение. От времето на възникването на християнството Европа не е получавала такъв силен етичен импулс.

Руската проза от XIX в. макар и да е написана в западна форма, всъщност по своя дух и съдържание няма нищо общо със западноевропейската проза. Тя в известен смисъл въобще не е художествена литература, нито изкуство, а особена философска, метафизична литература. Нейните създатели не са истински романисти, а са по-скоро проповедници, религиозни мисионери, които пропагандират определени нравствени и духовни ценности. За тях проблемът за отношението между бога и човекът е централен.

Докато западноевропейската проза е „реалистична“, безкритична и представлява просто описание на света и живота такива, каквито изглеждат откъм тяхната външна страна, руската класическа проза почти не се занимава с външната страна на нещата; нейното поприще е светът на идеите, човешката душа. Ето защо в руските романи ходът на събитията и случките в обективирания свят имат малко значение, те са само фон, външни дразнители, които предизвикват отговор в съзнанието на човека, и именно изследването на този отговор е главната цел на техните създатели.

Този тип психологичен роман се среща у повечето големи руски писатели, но главно той е типичен главно за творчеството на великия душевед *Достоевски* — един от най-проницателните умове, които

някога са се раждали. Основен за Достоевски е проблемът за **страданието и разкаянието**. Според него само по пътя на страданието човекът може да се пречисти и да достигне нравствено съвършенство. Ето защо неговите произведения винаги се въртят около тази централна тема. Обикновено главният герой в романите му е някой грешник, който извършва престъпление или води безнравствен начин на живот и след това дълбоко се разкайва за това си поведение, достигайки в края на краищата нравствено прераждане и просветление. Така в „Бесове“ Ставрогин, който изнасилва още малолетната Матреша, не може вече да намери душевен покой и страшните терзания на съвестта го принуждават да потърси изкупление като се ожени за сакатата и слабоумна Мария Лебядкина. Тъй като и това не го успокоява обаче, той намира изход единствено в самоубийството. В „Братя Карамазови“ пък Митя се разкайва за своя неморален и егоистичен начин на живот, воден в миналото и с радост приема каторгата. Той започва да изпитва вина не само за страданията на онези хора, които е обидил или на които е навредил, но дори и за страданията на всички онези нещастни хора, които по-рано не е забелязвал или не им е обръщал внимание. До подобно просветление в крайна сметка достига и убиецът Разколников в „Престъпление и наказание“.

Вярата на великия писател в пречистващото въздействие на разкаянието върху човешката душа е толкова голяма, че той понякога кара героите си нарочно да извършват грехове, за да могат после да изпитват чувство за вина. Така Лиза в „Братя Карамазови“ съвсем съзнателно изпраща мними любовни писма до Иван по своя възлюбен Алеша, за да може после да се измъчва от този факт. Достоевски дори изказва парадоксалната мисъл, че крадците в Русия не биха крали, ако знаеха, че после няма да има наказание за тях.

Тази вяра в способността на хората вътрешно да се пречистват очевидно е плод на голямата *религиозност* на писателя. Свидетелство за неговото упование в християнството е заявлението му, че ако той бъде поставен в трудното положение да избира между Христос и истината (ако въобще е възможна такава дилема), той ще избере Христос^[1]. Може би поради това Достоевски цял живот пламенно проповядва идеята за нравствено прераждане на човечеството посредством възраждане на християнската религия. „Аз вярвам в

пълното царство на Христос — заявява великият човек — Кога то ще дойде е трудно да се предвиди, но то ще бъде!“ Едва ли може да се намери по-ярък контраст с научно-техническия „прогресизъм“ на съвременните му западноевропейски мислители, за които християнството отдавна се било превърнало в част от историята.

Съвсем нормално за толкова религиозен човек като него е било той да се обяви против материализма и атеизма във всичките им прояви. Писателят казва: „Учението на материалистите е учение за всеобщата неорганичност и механизма на веществото, значи за смъртта. Учението на истинската философия е учение за унищожаване на неорганичността, тоест за мисълта, тоест за центъра и синтеза на вселената и външната ѝ форма — веществото, тоест за бога, тоест за безкрайния живот“^[2]. Достоевски считал нахлуващите от Запад материализъм и атеизъм за най-голямата опасност за Русия и считал, че те ще доведат до огромен срыв в морала на обществото: „те (атеистите. — Б.а.) искат да се устроят справедливо единствено на базата на своя ум, но сега без Христос, както преди, и вече провъзгласиха, че няма престъпление, няма повече грях. Всъщност от своя гледна точка те са си и прави: ако ти повече не признаваш бог, то тогава какво престъпление може да има за тебе?“^[3]. Достоевски забелязал интересна особеност в руския атеизъм — той е особена **религиозна вяра**. Докато западните атеисти станат такива в резултат на размисъл и хладна оценка на различни факти, то русите взимат това учение на чиста вяра: „И нашите хора не стават просто атеисти, а непременно ще **повярват** в атеизма, сякаш че е нова вяра, без да забелязват, че са повярвали в нищото!“^[4]. Това обстоятелство обаче според писателя е добър признак, тъй като то показва религиозната природа на руския народ^[5].

Достоевски разглежда и социализма като проява на материализма, поради което се отнася с дълбоко недоверие към него, макар и някои негови черти да му допадали. На едно място той характеризира това учение като Вавилонска кула, опитваща се да свали небесния рай на земята. „Социализмът не е само работнически въпрос — казва той — или въпрос на така нареченото четвърто съсловие, но преди всичко е атеистически въпрос, въпрос за съвременното възплъщение на атеизма, въпрос за Вавилонската кула, строяща се именно без бог, не за достигане на небесата от земята, а за сваляне на

небесата на земята“^[6]. Пророчествата на писателя за бъдещето на социализма са удивителни и ще бъдат разгледани по-подробно в следващите глави.

Достоевски определено не уважавал западната наука, смятайки я за един от главните виновници за настъплението на материализма в Европа. Според него тя, поради своята крайна специализация, разбива органичното знание на части и пречи на хората да видят единната истина и божеството. „Помни, момче, постоянно — обръща се отец Паисий към Алеша в «Братя Карамазови» — че светската наука, съединила се във велика сила, отрече през последния век особено, всичко, което ни е завещано в свещените книги небесни, и след жесток анализ учените на този свят не оставиха от всички предишни светини практически нищо. Но те изследваха по части, а цялото пропуснаха, и удивително до каква степен. Когато цялото всъщност си стои пред техния поглед неизменно и вратите адови няма да го преодолеят“^[7]. На друго място той казва: „Европейците^[8] имат науката, а в науката е само онова, което е подвластно на сетивата. духовният свят, висшата половина на човешкото същество е отречена напълно, изгонена е тържествено, дори с ненавист. Провъзгласи светът свободата, в последно време особено, но какво виждаме в тази тяхна свобода: само робство и самоубийство!“^[9]. Западната наука според писателя не може да предложи на Русия нищо и затова последната трябва да се обърне към мъдростта на Изтока: „За нашите бъдещи съдбини, може би в Азия е единственият изход!“ — заключава той^[10].

Един от основните стълбове в миросгледа на Достоевски е вярата му в *колективистичния морал* и съборността. Според него новото преродено човечество ще бъде създадено едва тогава, когато хората осъзнаят необходимостта да живеят едни за други, да живеят за обществото. През 60-те години той пише по този повод: „След появата на Христос като идеала за човек, стана ясно като бял ден, че най-висшето, окончателно развитие на личността трябва да достигне до там (в самия край на развитието, в самото място на достигане на целта), че човек да намери, осъзнае и с цялата сила на своята природа да се убеди, че най-висшето нещо, което може да извърши със своята личност, със своето Аз — това е да унищожи това Аз, да го отдаде на всички и на всеки напълно и беззаветно. И това е най-великото щастие. По този начин законът на Аза се слива със закона на хуманизма, и в

сливането на «аз» и «всички» (по всяка вероятност двете пълни противоположности), взаимно унищожени един за друг, в същото време се достига висшата цел на индивидуалното развитие. Това всъщност е и Христовият рай. Цялата история, както на човечеството, така отчасти и на всеки отделно, представлява само развитие, борба, стремеж и достигане на тази цел“^[11]. Виждайки настъпващия към Русия откъм Западна Европа индивидуализъм, Достоевски остро го осъжда: „Днес всеки се стреми да отдели своята личност, иска да изпита пълнотата на живота за себе си, а всъщност излиза, че вместо пълнота на живота, той достига до пълно самоубийство, тъй като, вместо да постигне пълнотата на своето същество, изпада в пълна самота. Понеже всички в нашия век са се разделили на единици, всеки се уединява в своята бърлога, всеки се отделя от другия, крие се и каквото има го потушва, свършвайки с това, че сам се отблъсква от хората и сам ги отблъсква. Трупа самотно богатство и си мисли: колко силен съм аз сега и колко съм обезпечен, а и не се досеща безумецът, че колкото повече трупа, толкова повече потъва в самоубийствено безсилие. Понеже е привикнал да се надява само на себе си и от цялото да се отделя като единица, научил е своята душа да не вярва в хорската помощ, в хората и в човечеството и само трепери да не му пропаднат парите и присвоените с тяхна помощ права. Днес повсеместно умът човешки започва насмешливо да не разбира, че истинското обезпечаване на личността се състои не в личното уединение на нейните усилия, а в хорската цялостност. Но непременно ще стане така, че ще дойде краят на това страшно уединение и ще разберат всички заедно, колко неестествено са се отделили един от друг. Такова ще бъде вече влиянието на времето и ще се учудват на това, колко дълго са стояли в тъмнина, а не са виждали светлината. Тогава ще се яви и знамението на Сина човешки на небето...“^[12]. Достоевски виждал като единствено спасение за руското общество от западната индивидуалистична идеология, неговото завръщане към изконните национални ценности и морал. Той развива теорията за т.нар. почвеничество, в което народът се разглежда като „почва“. Дворянството, което поради реформите на Петър I е загубило връзките си с народа, т.е. с „почвата“, трябва повторно да се русифицира. Когато това стане, според писателя, ще се прояви така характерната за руските хора щедрост и взаимопомощ, които ще решат социалните проблеми и

проблема с бедността в страната. В чувството за близост и братска взаимопомощ между хората, явяващо се типично не само за руския, но и за всички останали славянски народи, Достоевски виждаше залога за бъдещата общочовешка мисия на славянството. „Славянската идея — казва писателят — дава възможност за разрешението съдбата на човечеството и на Европа. Аз и вие^[13] вярваме в общочовечността, т.е. в това, че когато и да е пред светлината на разумността и на съзнанието ще паднат неестествените прегради и предразсъдъци, които разделят хората досега, и пречат на свободното общуване на народите чрез егоизма на националните искания. Русия съвкупно със славянството и начело на него ще каже на целия свят най-великото слово, което някога се е говорило, и това слово ще бъде именно заветът на общочовешкото единение, при това не в духа на личния егоизъм, чрез който хората и народите се съединяват изкуствено в днешната цивилизация“^[14]. Така Достоевски си представял бъдещето на Европа.

2.2.2. ГЕНИЯТ НА ТОЛСТОЙ

На 9 септември 1828 г. в селцето Ясна Поляна в Тулска губерния се ражда другият велик руски писател от XIX в. — Лев Толстой, може би най-колосалната и най-титанична личност, която второто хилядолетие познава, творецът, който по своя гений може да се сравнява единствено с Омир,^[15] а по своята морална чистота и по енергията, с която проповядваше убежденията си, единствено с библейските пророци. Толстой беше човекът, когото десетилетия наред наричаха „Съвестта на човечеството“ и думата, на когото беше свещена за милиони хора по целия свят. Никой не упражни толкова дълбоко и всестранно влияние върху съвременниците си, както него.

Толстой удивително прилича на Достоевски. В неговото творчество, както и в творчеството на Достоевски централен е въпросът за човешката душа, за съвестта и моралния дълг. И макар проблемът за разкаянието да не играе чак такава огромна роля в произведенията му, както в произведенията на Достоевски, то романът му „Възкресение“ със сигурност е най-великият роман, писан някога на тази тема. Може би най-точна характеристика на творчеството на руския писател ни е оставил Чернишевски. Той казва: „Вниманието на граф Толстой е насочено преди всичко към това как едни чувства и

мисли се пораждат от други, интересно му е да наблюдава как чувството, възникващо непосредствено от дадено положение или впечатление, като се подчинява на въздействието на спомените и силата на съчетанията, подхранвани от въображението, преминава в други чувства, връща се пак към предишната изхода точка и отново и отново странства, като се променя по цялата верига от спомени; как мисълта, родена от първото усещане, води към други мисли, понася се все по-далеч и по-далеч, слива мечтанията с реалните усещания, мечтите за бъдещето с размисъла за настоящето.“ Поради тази си психологическа нагласа Толстой би могъл да бъде наречен „диалектик на душата“^[16] и неговото творчество скъсва напълно с традициите на дотогавашния западноевропейски реализъм в литературата. Вероятно за познанията му в областта на човешката психология значително е допринесъл и интересът му към сънищата и тяхното тълкуване. Той отдавал на съня пророческо значение и неслучайно много от неговите герои „сънуват“.

Толстой, за разлика от западноевропейските романисти твърдял, че целта на истинската литература не е да описва правдата на **този** свят, а правдата на „царството Божие“, т.е. че литературата трябва да има преди всичко педагогическо и възпитателно предназначение. Великият писател се прекланял пред народните приказки и легенди, защото те според него най-пълно служат на морала и на царството на справедливостта. Неслучайно на стари години той самият се увлякъл по писането на приказки, които разпространявал на съвсем ниски цени сред селяните.

Толстой, разбира се, бил по природа твърде *религиозен* човек.^[17] По религиозната си нагласа Толстой бил по-скоро протестант, отколкото православен. Той бил склонен към мистицизъм и подобно на Достоевски горещо вярвал в бъдещото нравствено и духовно прераждане на човечеството. Това прераждане според него може да се извърши само чрез възвръщане към т.нар. очистено християнство, т.е. към християнството от първите векове, необременено от по-късните догми и наслоения. Излишно е да се казва, че такава мистична вяра била немислима за съвременните му западноевропейски моралисти, според които единствено машините и научно-техническият прогрес могат да подобрят света.

Убедеността на Толстой в истинността на християнското учение и в съществуването на божеството произтичала от неговото упование в правдивостта на вътрешния глас на човека. Според него човек трябва да се доверява на този глас много повече, отколкото на гласа на разума, който е относителен и не може да обхване цялата сложност на вселената. Именно споменатият вътрешен глас нашепва и убедеността в задгробния живот, от него черпи вдъхновение религиозната вяра: „Така, освен разумното знание, което преди ми се струваше единствено, аз трябваше неизбежно да призная, че за цялото живеещо човечество съществува и някакво друго, неразумно знание — вярата. Аз започнах да разбирам, че в отговорите, давани от вярата, се крие най-дълбоката мъдрост на човечеството и че аз нямах право да я отричам на основата на разума^[18] и главното — единствено тези отговори отговарят на въпросите на живота... Знанието на вярата произхожда, както и цялото човечество с неговия разум от едно тайнствено начало. Това начало е бог, началото и на човешкото тяло, и на разума. Както приемствено от бога е дошло до мен моето тяло, така са дошли до мен моят разум и моето постигане на живота и поради това всички тези степени от развитието на това постигане на живота не могат да бъдат измамни“^[19]. По този начин, след близо хилядолетие напразни опити на западните мислители да открият бога в обективирания свят, трябвало най-после да се роди един голям славянин, за да им каже, че неговото присъствие трябва да бъде търсено вътре в самия човек, в човешката душа. Всички усилия на сетивата да локализируют божеството някъде в природата или пък той да бъде „доказан“ по разумен път според писателя са напразно пилеене на време и водят само до безверие.

Като религиозен човек Толстой естествено не се отнасял с уважение към *науката*. Той разбирал, че последната поради своята едностранчивост не може да обясни цялостното битие и не може да проумее смисъла на историята. По този повод писателят казва: „Задачата на опитната наука е да изучава причинната последователност на материалните явления. Само да се въведе въпросът за крайната причина и се получава нелепост. Задачата на умозрителната наука е да изучава безпричинната същност на живота. Само да се въведе изследването на причинните явления, като социалните, историческите и се получава нелепост“^[20]. Особено

Толстой се удивлявал на неспособността на науката да обясни смисъла на живота, да даде на хората такъв смисъл. Неслучайно той с ирония отбелязва: „Въобще отношението на опитните науки към въпросите на живота може да бъде характеризирано така: Въпрос: Защо живея? Отговор: В безкрайно голямото пространство, в безкрайното време, безкрайно малки частици се видоизменят в безкрайна сложност и когато ти разбереш законите на тези видоизменения, тогава ще разбереш защо живееш“. Според писателя науката, научно-техническият прогрес и породените от тях външни изменения на живота не могат да заместят религиозната етика, да направят хората подобри и по-хуманни. Тези изменения водят след себе си само до развиване на култ към материалните блага и поради това до дехристиянизация на обществото. Може би поради това руският писател се обявявал не само против „прогреса“ и против индустриализацията, но дори и против такива технически нововъведения като железниците и телеграфа.

Особено остро се изказвал великият писател за ролята на парите в съвременното му общество. Той твърдял, че Европа е в плен на алчността и сребролюбието и характеризирал нейната атмосфера като меркантилна и „антипоетична“. Толстой изпадал в ужас само при мисълта, че култът към парите може да се разпространи и в селска Русия, и въобще той считал, че те не могат да дадат на руския селянин мотивация за труд; писателят казвал, че парите само развалят руския народ, който може да работи добре единствено по убеждение.^[21] Ето защо той въобще отхвърлял законите на западната политическа икономия като невалидни за руското общество.

Толстой, както и Достоевски бил убеден „колективист“. Според него висшето предназначение на отделния човек е да живее за другите, за обществото, за цялото. Индивидът, достигнал пълно самоотречение, забравил себе си, става всемогъщ. „Убеден съм — заявява писателят — че в човекът е вложена неизчерпаема, не само морална, но и неизчерпаема физическа сила, но на тази сила пречи една ужасна спирачка — любовта към себе си или по-скоро мисълта за себе си, която поражда безсилието. Само да се освободи от тази спирачка и човек става всемогъщ. Би ми се искало да кажа, че най-добрият начин да се освободиш е любовта към другите, но за нещастие това няма да е вярно. Всемогъществото е да се забравиш, безсилието е мисълта за

себе си. Да се спасиш от мисълта за себе си можеш чрез любовта към другите... Защо най-ужасното наказание, измислено от хората, е вечното заточение?... Заточение, лишавашо човека от всичко, което може да му помогне да забрави за себе си.“

Толстой, обявявайки се против индивидуализма, естествено се обявил и против произтичащата от него *частна собственост*, явяваща се най-голямата икономическа пречка човекът да забрави себе си. За щастие, частната собственост, която по своята същност е узаконена кражба, е нетипична за руското общество. „La propriete s'est levée (собствеността е кражба) ще остане повече истина от истината на английската конституция, докато съществува човешкият род. Това е истина абсолютна, но има и произтичащи от нея относителни истини — приложения. Първата от тези относителни истини е разбирането на руския народ за собствеността. Руският народ отрича най-трайната, най-независимата от труда собственост — поземлената, собствеността, която повече от всички ограничава правото на другите хора да придобият собственост. Тази истина не е мечта, тя е факт, намерил израз в селските общини, в общините на казаците. Тази истина разбират еднакво добре и ученият, и руският мужик, който казва: нека ни запишат казаци, а земята да бъде свободна. Тази идея има бъдеще“^[22]. Писателят вярвал, че въплъщението в реалността на идеята за обществено устройство без частна собственост е световноисторическата задача на Русия.

Накрая, за да бъде завършен обзорът на възгледите на Толстой, трябва да се кажат и няколко думи за най-известното му учение — учението за *ненасилието*. Според писателя нравственото и духовното прераждане на човечеството в бъдеще е невъзможно, ако хората и обществата не се откажат напълно от насилието като метод за решаване на социалните проблеми, тъй като то по своята същност противоречи на идеята за свободата и християнската любов. Под „насилие“ Толстой разбирал както масовите убийства, извършвани от армиите по време на войните, така и смъртното наказание, прилагано спрямо престъпниците. Особено остро критикувал той последното, понеже то бива извършвано с изключително хладнокръвие и извършващите го хора не се намират под състояние на някакъв афект. „Смъртното наказание — пише Толстой — както беше, така си и остана за мен една от онези хорски постъпки, сведението за

извършването, на които в действителността не разрушава в мене съзнанието за невъзможността на тяхното извършване“^[23]. Според писателя феноменът на иницираната от държавата екзекуция може да се обясни с размиването на отговорността, тъй като никой човек не би се нагърбил самостоятелно с нейното изпълнение. Както казва писателят „едни поискали, други решили, трети потвърдили, четвърти предложили, пети доложили, шести предписали, седми изпълнили“. И в края на краищата се оказва, че никой не е виновен.

Същото се отнася и за касапницата на войните. „Нито един генерал или войник без дисциплина, клетва или война — заявява Толстой — не само, че не би убил стотици турци или немци и не би разорил техните села, но той не би се решил да рани дори един човек. Всичко това се прави благодарение на онази сложна държавна и обществена система, задачата, на която се състои в това да разбива отговорността за извършваните злодейства така, че никой да не чувства протиестествеността на извършваните постъпки“. Според Толстой единственият изход от създалото се положение е държавата да се откаже от своите правосъдни претенции и войниците да престанат да дават клетва за вярност (сама по себе си клетвата е в противоречие с повелите на християнството). Само така могат да бъдат прекратени безумията на войните и държавните екзекуции.

Но Толстой бил не само против войните и смъртното наказание, той бил въобще против насилието като метод за решаване на каквито и да било социални, икономически или други проблеми. Той остро критикувал всички идеологии, проповядващи подобрене на света по насилствен начин, включително марксизма: „Убийствена илюзия е — казва той — да се смята, че социалните проблеми на човечеството могат да се решат чрез външни промени. Истинско социално подобрене се постига само чрез религиозно-нравствено усъвършенстване на отделната личност“. Това всъщност е и най-големият завет, който оставя великият писател към Русия и останалите славянски народи. Този завет беше плод на дълбокото осъзнаване на смисъла на **славянската мисия** и неговото неизпълнение доведе до страшната катастрофа от ХХ в.

Всичко казано дотук позволява да се говори за Толстой като за баща на бъдещата славянска култура и цивилизация. Както стана ясно, трите стълба, на които тя трябва да се гради, са следните: 1.

Колективен дух — индивидите в бъдещото общество трябва да се откажат от своя егоизъм и да живеят за цялото. Отношението към частната собственост трябва да се преразгледа; 2. Духовност — хората ще трябва да се вслушват вече и във вътрешния духовен глас, а не само в гласа на разума; 3. Миролюбие — т.е. в бъдещото общество насилието трябва да се изключи напълно като метод за решаване на национални и социални проблеми.

2.2.3. други видни писатели

А сега, след като бяха разгледани творчеството и мирогледите на двамата титани на руската класическа проза — Толстой и Достоевски, могат да се споменат имената на останалите големи руски романисти — Чехов, Тургенев и Гогол. Чехов по начина си на писане и по характера на своето творчество в много отношения прилича на Достоевски, с тази разлика, че неговият психологизъм е лишен от достатъчно морал. Тургенев от своя страна, въпреки че е бил под силното влияние на Толстой, все пак по-скоро клони към френската описателна проза и поради това едва ли може да бъде наречен оригинален руски писател. Най-интересен е Гогол, чието творчество е толкова самобитно, че не може да се отнесе към никое известно литературно течение. Гогол по характера на своето творчество клони някак си към Московска Русия, той е нейният първи и последен велик представител. Тук не е мястото да се говори за Булгаков, въпреки че той без съмнение е най-забележителният творец от съветската ера и името му заслужава да стои редом с имената на „диалектиците на душата“ от XIX в.

Що се отнася до прозата на останалите *славянски народи* през XIX — началото на XX в., то тя за съжаление се намира на доста по-ниско ниво от руската. Най-известният неин представител — полякът Хенрих Сенкевич, е твърде описателен и „апсихологичен“, за да бъде оригинален славянски творец.^[24] Неговите романи биха могли да бъдат причислени към приключенския жанр. В областта на сатирата заслужават да се споменат имената на чешкия писател Ярослав Хашек и българския Алеко Константинов, творчеството, на които е пропито със същия неудържим славянски хумор, както и това на Гогол.

[1] Вж. писмото на Достоевски до Фонвизина, 1854. ↑

[2] **Достоевский, Ф.** *Полное собрание сочинений*. Ленинград, Наука, 1972–1980, т. 20, 175. ↑

[3] **Достоевский, Ф.** *Собрание сочинений в двенадцати томах*. М., 1982, т. XI, 372. ↑

[4] Пак там, т. VII, 239. ↑

[5] По същия повод С. Булгаков казва: „трябва да се признае, че руският атеизъм съвсем не представлява съзнателно отрицание, плод на сложна, мъчителна и продължителна работа на ума, сърцето и волята, резултат на личния живот. Не, той се възприема най-често на вяра и съхранява тези свои черти на наивна религиозна вяра... В руския атеизъм повече от всичко поражява неговият догматизъм, онова може да се каже религиозно лекомислие, с което той се приема“. (**Вехи. Интелигенция в России: Сборник статей 1909–1910 года**. М., Молодая Гвардия, статията на **С. Н. Булгаков** „Героизм и подвижничество“, 43–85.) ↑

[6] **Достоевский, Ф.** *Собрание сочинений в двенадцати томах*. 1982, т. XI, 31. ↑

[7] Пак там, т. XI, 200. ↑

[8] Любопитно е, че Достоевски никога не се е чувствал европеец и не е искал да бъде такъв. ↑

[9] Пак там, т. XI, 369. ↑

[10] **Достоевский, Ф.** *Полное собрание сочинений*. 1972–1980, т. 27, 33. ↑

[11] Пак там, т. 20, 172. ↑

[12] **Достоевский, Ф.** *Собрание сочинений в двенадцати томах*. т. XI, 368. ↑

[13] Писателят се обръща към своите приятели. ↑

[14] **Достоевски, Ф.** *Дневник на писателя*. 1864. ↑

[15] Романът „Война и мир“ е Илиадата на новото време. Както в античната поема се разказва за войната между гърците и троянците, така и във „Война и мир“ се разказва за войната между русите и французите. Тъй като Толстой съответства на Омир, то XIX в. от източноевропейската история съответства на VIII в. пр.н.е. от античната, респективно на XIV в. от западната. ↑

[16] Вж. литературната критика на Чернишевски. ↑

[17] Неговото отлъчване от църквата било резултат не от неверието му в бога, а от неверието му в свещеността на нейните

външни ритуали. ↑

[18] Гук Толстой има предвид своята младост, когато той все още се отнасял скептично към религията. ↑

[19] **Толстой, Л. Н.** *Исповедь*. 1879–1881. ↑

[20] **Толстой, Л. Н.** *Исповедь*. 1879–1881. ↑

[21] Това мнение си заслужава да бъде взето предвид от идеолозите на днешния либерален капитализъм в Русия и Източна Европа. Те, изхождайки от западния манталитет, са твърдо убедени, че единствено парите са способни да накарат хората в тази част на света да работят. ↑

[22] **Толстой, Л. Н.** *Единственное возможное решение земельного вопроса*. 1907. ↑

[23] **Толстой, Л. Н.** *Царство Божие внутри вас*. 1890–1893. ↑

[24] През ХХ в. обаче полската проза, подобно на руската се насочва към вътрешния свят на човека. С небивал по дълбочина психологизъм с проникнато творчеството на В. Аудерска. ↑

2.3. ПРОЯВИ НА ДУХОВНОСТТА И КОЛЕКТИВИЗМА В ОБЛАСТТА НА ФИЛОСОФИЯТА

Когато се говори за източноевропейската философия от идеалистическия век, под такава трябва да се разбира изключително и само руската философия. Тя включва няколко големи мислители, сред които заслужават да се споменат имената на Владимир Соловьев, Константин Леонтиев и Николай Бердяев.

Владимир Соловьев (1853–1900 г.) е без съмнение най-забележителният и самобитен от тези философи. Той е човекът, чието значение за развитието на източноевропейската теоретична мисъл може да се сравни само със значението, което има Франсис Бейкън за развитието на западноевропейската философска мисъл.^[1] Но тъй като мисията на славянските и на западните народи е **противоположна**, то и мисията на тези двама философи е противоположна. Докато Франсис Бейкън създаде теоретическите основи на емпиричната наука и материалистическото знание в условията на една духовна цивилизация, Владимир Соловьев, обратно, създаде теоретичните основи на бъдещото възродено духовно знание в условията на една „просвещенска“ цивилизация. Без да отрича постиженията на опитната наука, руският философ доказва, че тя дава само един едностранчив поглед върху света и битието и поради това в бъдеще трябва да бъде заменена от **синтезно** знание, което да се базира не само на емпиричния, но в още по-голяма степен на мистичния метод за изучаване на света. С други думи, апелирайки за **синтез между науката и религията**, руският философ **реабилитира мистиката** като фактор в живота на обществата.

Разсъждавайки за различните методи за изследване на света, той ги описва така: „Всяко познание представлява някакво съединяване на познаващия с познаваемото; но съществува съединяване външно и относително, кога ние се съединяваме с познаваемото (познаваме го) в неговите външни, частни качества, съставляващи неговата условна, случайна действителност, или в неговите общи логически определения, съставляващи само обща възможност за неговото битие, и съществува съединение безусловно и вътрешно, когато ние се съединяваме с познаваемото в неговото собствено същество, което е

възможно само благодарение на това че и нашето собствено битие и битието на познаваемото се коренят или имат фундамент в едно и също безусловно същество, защото в противен случай нито предметът може да премине в нашето съзнание, нито нашето съзнание би могло да проникне в предмета; ние бихме могли само да граничим с предмета и следователно да знаем само тази граница или предел, а не самия предмет. По този начин, ние въобще познаваме предмета или имаме досег с него по два начина: отвън, от страна на нашата феноменална отделност — знание относително в двата свои вида — като емпирично и рационално и отвътре, от страна на нашето абсолютно същество, вътрешно свързано със съществото на познаваемото — знание безусловно, мистическо“^[2]. За да илюстрира по-ярко в какво се състои разликата между новия духовен метод (всъщност той е безкрайно стар, но е забравен от западния свят) и научния метод, руският философ сравнява вселената с едно огромно дърво, при което неговите клони и листа олицетворяват безчислените живи организми в природата. Клоните на едно и също дърво разнообразно се преплитат едни с други, при което те и листата, разположени на тях, взаимно се допират със своите повърхности; получената по този начин информация символизира външното или емпиричното знание. В същото време, същите тези клони и листа, освен чрез това външно отношение, са свързани помежду си и **вътрешно**, доколкото те представляват част от един общ голям организъм — дървото. Истината за това вътрешно единство може да даде само мистичният метод, или вярата. Може да се направи и друго сравнение. Всяка точка в един кръг е свързана с друга точка по два начина: първо, посредством дъгата на окръжността, преминаваща между тези точки, и второ, вътрешно, в общия център на кръга, тъй като всяка точка от окръжността е съединена с еднакъв радиус в общия център на кръга, който в случая се явява тяхното вътрешно единство.

Анализирайки сетивно — разсъдъчния^[3] и мистичния метод, Соловьев обаче забелязва, че не само първият, но и вторият има своите недостатъци. Така, ако първият е способен да разглежда нещата само в тяхната отделност и частност, като обекти без връзката им с цялото, то вторият пък, макар и да е много по-близък до абсолютната истина, вижда само **общото** във всички неща, тъй като за духа не съществуват нито обекти, нито предмети, нито каквито и да било отделности. Ето

някои от разсъжденията на философа по разглеждания въпрос: „Външното познание... не може да ни съобщи нищо за самия предмет, нито нашите усещания, нито нашите мисли, като такива, не могат да ни свидетелстват за неговата обективна истина; за да могат нашето природно познание, нашият опит и нашето умозрение да имат истинно, обективно значение, те трябва да бъдат поставени във връзка с това мистично знание, което ни дават не външните отношения с предмета, а самият предмет в неговата вътрешна връзка с нас. От друга страна, и мистичното знание се нуждае от естественото, тъй като само по себе си то, първо, няма действителност за нашето природното съзнание, а второ, оставено на себе си, без природния и рационалния елемент, то не е пълно, понеже изразява само безусловното съществуване и безусловната същност на предмета, не изразявайки неговото актуално или феноменално битие, неговите прояви или битие за другото, което се открива само в природната сфера“^[4]. Така в крайна сметка славянският философ достига до извода, че в бъдеще човечеството трябва неизбежно да премине към синтез на двата метода: „И така, ако естественото знание се нуждае от мистичното за своята истина, то мистичното се нуждае от естественото за своята пълна действителност и следователно, пълната истина за нас се открива само в правилния синтез на тези елементи, а именно така, че мистичният, божественият елемент (знанието за същността на нещата) се осъществява в природния или външния опит, като знание за явленията, посредством рационалното мислене, като знание за общите възможни отношения между предметите“^[5]. По този начин за пръв път в историята се прави опит да се обединят в едно емпиричната материалистична наука на Запада и религиозната мъдрост на Изтока, да се снемат привидно неразрешимите противоречия между тях.

Концепциите на Владимир Соловьев са изложени в неговите гениални произведения „Кризис на западната философия“ и „Критика на отвличените начала“, които упражнили значително влияние както върху развитието на по-нататъшната руска философска мисъл, така и сред някои кръгове на изкуството. Именно той се счита за идеологическия баща на т.нар. **религиозен ренесанс**, който обхванал Русия в края на XIX и началото на XX в. Негови наследници били мислители, като Мережовски, Булгаков и, разбира се, Николай Бердяев, които в началото на XX в. скъсали напълно със западните

материалистични доктрини. Последният, впечатлен от идеите на Соловьев, заявява, че руската интелигенция, за разлика от западноевропейската, по всичко личи е призвана да твори в областта на религиозната философия и морал.^[6] А това мнение удивително съвпада с мнението на Освалд Шпенглер^[7].

Обзорът на руската философия няма да е пълен, ако накрая не се споменат имената на **Е. Блаватска** и **Н. Рьорих** — хората, които разкриха на Европа духовните знания на Изтока и преоткриха за човечеството забравената карта на отвъдния свят. Тяхното творчество обаче касае толкова висши материи и излиза до такава степен извън рамките на обичайната философия, че просто не може да бъде разглеждано в тази книга.

[1] Ако Соловьев все още не е достатъчно известен извън философските среди, то това се дължи от една страна от бездуховността на Запада, който не можа да проумее неговото учение, а от друга — на недостатъчната умствена будност на едва пробудилото се руско общество. Няма съмнение обаче, че с течение на времето възгледите на този забележителен мислител ще придобиват все по-голямо разпространение както в Русия, така и на Изток. ↑

[2] **Соловьев, В.** *Сочинения в двух томах*. М., 1988, т. 1, 723–724.

↑

[3] Струва ми се, че този термин е по-подходящ от термина „емпиричен“ или пък „научен“ метод, защото дава по-точна представа за какво именно става дума. ↑

[4] Пак там, т. 1, 737. ↑

[5] Пак там, т. 1, 738. ↑

[6] В известния сборник „Вехи“, излизащ в началото на миналия век, Бердяев казва: „В русской философии есть черты, роднящие ей к русской интеллигенции — жажда целостного мирозерцания, органического слияния истины и добра, знания и веры... Истина не может быть национальной, истина всегда универсальна, но разные национальности могут быть призваны к раскрытию разных сторон истины. Свойства русского национального духа указывают на то, что мы призваны творить в области религиозной философии“. (**Вехи. Интеллигенция в России: Сборник статей 1909–1910**. М., 1991.

Статията на Бердяев се нарича „Философская истина и интеллигентская правда“, 24–43.) ↑

[7] „Защо меровингската епоха не е оставила и най-бегли следи от онова пламенно отдаване и копнеж по чезнене в метафизичното, изпълващи магичното предвремие (т.е. арабско — семитското предвремие. — Б.а.) на апокалиптиката и толкова сродното му руско в епохата на Светия синод (1712–1917 г.)? Кое тласка всички мъченически секти на разколниците след Петър Велики към безбрачие, бедност и пилигримство, към самоосакатяване, към най-ужасяващите форми на аскетизма, а през XVII в. подбужда хиляди хора да се самозапалят от религиозна страст? Учението на хлюстите за «руските христосовци», каквито досега са изброени седем, духоборите с тяхната книга на живота, която използвани като библия и според тях съдържала устно предадени псалми на Исус, скопците е техните грозни повели за осакатяване, неща, без които Толстой, нихилизмът и политическите революции са напълно непонятни — защо, сравнено с тях, времето на франките изглежда така безстрастно и безлико? Не е ли вярно, че само арамеите и русите притежават религиозен гений, и ако е тъй, какво да очакваме от идващата Русия сега, когато тъкмо в решаващото столетие преградата на учената ортодоксия бе разрушена?“. (Шпенглер, О. *Закат Европы* т. II, гл. 3, 1, 16.) ↑

2.4. ПРОЯВИ НА ДУХОВНОСТТА В ОБЛАСТТА НА ИЗКУСТВОТА

2.4.1. МУЗИКА

Следващата област от културата на Източна Европа през ХІХ — началото на ХХ в., която трябва да бъде разгледана, е музиката. Славянската класическа музика се развива в две основни направления: лиричното и „додекафоничното“. Основоположникът на *лиричното* направление е великият полски композитор и пианист **Фредерик Шопен** (1810–1849 г.), като то достига своя завършен вид при **Чайковски** (1840–1893 г.). Характерно за този тип музика е, че тя е пропита със силни и дълбоки чувства, типични за славянската природа. Неслучайно в класическата музика на Германия и Австрия споменатото направление почти напълно отсъства. В същото време обаче Шопен и Чайковски творят **изцяло** в рамките на каноните на западната музика и поради това тяхното творчество олицетворява по-скоро лиричната страна на западноевропейеца, а не на славянина — този лиризм е прекалено тържествен, прекалено изкуствен, за да бъде стопроцентово славянски.

Далеч по-големи успехи (в случая става въпрос не за придобитата слава, а за реален напредък в реформирането на западното изкуство) достигат източноевропейските композитори в областта на „додекафоничното“ направление. Променяйки изцяло традиционните за музиката на ХVІІІ и първата половина на ХІХ в. ритъм и хармония, те успяват да създадат принципно нов тип музикално изкуство, напълно различаващо се от немската класика. Този процес протича постепенно, на три етапа, и макар във втория да участва един французин, той все пак като цяло се извършва в Русия.

Първите стъпки в посока към създаването на додекофоничната музика са дело на **Мусоргски**^[1], и са вплътени в неговите опери „Борус Годунов“ (1847 г.) и „Хованщина“ (1883 г.)^[2]. Двете произведения се отличавали със своя речитативен, декламаторски стил и със смелите си новаторски хармонии. Вдъхновявайки се от тях, френският композитор — импресионист **Клод Дебюси** заминава за Русия, където доразвива идеите на Мусоргски. Това бележи втория етап от еволюцията на класическото музикално творчество. В третия

етап „щифетата“ е поета от **Игор Стравински**, който окончателно променя ритъма и хармонията на немската класическа музика, считаща се дотогава в цяла Европа за висш образец. А създаването на нов ритъм и хармония означава нито повече, нито по-малко създаване на нов тип музика. Ако се сравнят произведенията на най-великия западен композитор — Моцарт, с най-известните творби на Стравински, веднага става ясно, че те принадлежат на творци от съвсем различни народи. Ето защо Стравински и Мусоргски по право могат да се считат за основателите на голямата руска музика и тяхното значение за изграждането на целокупната славянска култура, може да се сравни само със значението на Пушкин, Толстой, Достоевски, Булгаков и Владимир Соловьев (друг е въпросът, че творчеството им упражни огромно влияние и на Запад).

Но по какво се различава руската додекофонична музика от немската класическа музика например? Докато немската музика е олицетворение на реда и дисциплината, тя се лее като мощна река, то руската, и в частност музиката на Стравински, е основана на атоналността, тя е „накъсана“ и изглежда като безредие в очите на немеца или скандинавеца. Но именно в това безредие, в тази непредсказуемост на всеки следващ тон се крие нейното обаяние и колорит. Докато западната класическа музика от XVIII и XIX в. може да се нарече рационална, музиката на Игор Стравински е ирационална. Неговите произведения „Жар-Птица“ (1911 г.), „Петрушка“ (1912 г.) и „Пролетно тайнство“ (1913 г.) възкресиха света на руските и източните народни приказки, свят, изпълнен с тайнства и вълшебство. Използвайки изключително „арсенала“ на западните музикални инструменти, Стравински съумя дори само с тях да въведе в музиката учудваща доза духовност.

Освен това за музиката на Стравински и неговите последователи са характерни и силните интонационни контрасти — символ на постоянната борба на доброто и злото в славянската душа. Така например в „Жар-Птица“ прекрасният фееричен свят на приказната птица постоянно се съпоставя или с мрачния, тайнствен свят на Кашчей Безсмъртни или от трета страна с празничната народна атмосфера, съпътстваща живота на Иван Царевич. Подобна контрастност на впечатлението се създава и в сюитата „Петя и вълкът“ на Сергей Прокофиев, където безгрижното настроение на Петя се

съпоставя с коварните намерения на вълка и т.н. В този славянски музикален свят всичко е бяло и черно, светло и тъмно, като почти няма умерени и неутрални звукови „краски“.

Казаното дотук, разбира се, не означава, че класическата музика, такава каквато я познаваме от последните двеста години, може да бъде разделена на два подвида: източно и западноевропейска. Тя по-скоро има синкретичен характер и е уникален пример за съвместно творчество на всички християнски народи на континента. Това, което се забелязва, е, че докато в периода до 1850 г. решаващ принос за нейното създаване са имали безспорно народите от германския свят, то в периода след 1850 г. надмощие взимат народите от славянския свят. Неслучайно в първите две десетилетия на ХХ в. — непосредствено в годините преди да връхлети болшевишката стихия и да унищожи всичко, Русия се беше превърнала в център на световната музика и балет и никоя друга страна нямаше такова количество велики композитори и хореографи като нея.^[3]

2.4.2. ИЗОБРАЗИТЕЛНО ИЗКУСТВО И АРХИТЕКТУРА

Накрая, за да бъде пълен обзорът на източноевропейската култура през разглежданата епоха, трябва да бъде обърнато внимание върху изобразителното изкуство и архитектурата в тази част на света.

Веднага трябва да се отбележи, че по първата тема почти няма какво да се каже, тъй като славянският свят практически не притежава **собствена** живопис и **не може** да притежава такава, по простата причина че „изкуството на очния нерв“ е твърде реалистично, за да бъде развивано в една нематериалистична цивилизация. Всички комични опити да се създаде голяма живопис в Източна Европа по подобие на западноевропейската са били предварително обречени на неуспех и не са довели до нищо.

Същото важи и за скулптурата. За майсторското скулптуриране, както и за майсторското живописване е необходимо силно изострено сетивно чувстване на нещата в материалния свят, каквото славяните, за разлика от древните гърци и западноевропейците, никога не са притежавали.

Може би единствената форма на изобразителното изкуство на Източна Европа, което се е развило, е руското изкуство за **изографисване върху дърво**. Този интересен занаят се появява в

Русия в самия край на XVIII в., и става възможен благодарение на внесената от Германия по това време технология за лакиране на дървени повърхности. Негов център за дълго става прочутото село Федоскино близо до Москва, където в продължение на десетилетия се трудят няколкостотин художници, предимно местни селяни. Макар че отначало идеите и концепциите за това как трябва да се рисува да били заимствани от чужбина, скоро народните майстори внедрили своите собствени разбирания за композиция и цвят, собственото се светоусещане. Любими теми за рисуване станали различни битови и митологични теми, най-често „Руска тройка“ и „Чаепитие“. В резултат се получило твърде интересно и самобитно изкуство. Характерно за него е, че фигурите и персонажите са стилизирани, а не индивидуализирани и реалистични, т.е. то повече наподобява източното, а не западното изкуство. Но за разлика от източните персонажи, които изглеждат някак си мъртви и статични, при руското изобразително изкуство те изглеждат твърде живи и динамични, те не са само стилизирани, но са и **идеализирани**. Хората се изобразяват не такива каквито изглеждат, а такива каквито според художника **трябва** да изглеждат, те са идеални образи на хора. Народният художник не само рисувал, но и мечтаел. Освен това прави впечатление обилното използване на ярки цветове, което, както вече беше отбелязано, е характерен белег за руското изкуство въобще.

То е отличителен белег и на руската *архитектура*, която като единствен самобитен представител на архитектурата на славянския свят ще бъде разгледана тук.

До 1850 г. в Русия и в останалата част от Източна Европа властвал западният класицизъм, който в Русия бил внедрен след реформите на Петър I и изместил временно традиционното строително изкуство от Московския период. Но някъде към средата на XIX в. в обществото започва да се надига всеобща неприязън към продължилата повече от век „класическа“ диктатура. В цялата страна започват да се създават архитектурни кръжоци, чиято цел била да се възроди московският строителен стил. Появяват се множество таланти архитекти, които развиват идеята, че бъдещата архитектура на Русия трябва да се оформи на базата на прилагане на традиционни национални мотиви от народното и декоративно изкуство към западен тип здания, т.е. на базата на прилагане на руска орнаментика върху

западноевропейски фасади. Възникват т.нар. нови руски стилове. Най-значителен представител на новото направление бил архитектът Александър Тон, който се прочува със строителството на големия кремълски дворец (завършен в 1845 г.) и особено на величествения храм на Христа Спасителя (завършен в 1883 г.).

С течение на времето новоруският стил постепенно еволюира и се развива, като много архитекти стават привърженици на идеята, че трябва да се „русифицират“ не само орнаментиката, но и фасадите на сградите. Представители на това направление са А. Н. Померанцев, Д. Н. Чичатов, В. А. Покровский, но най-известният е безспорно Василий Осипович **Шервуд**. През 1875–1883 г. той построява великолепната сграда на днешния Исторически музей в Москва, който става най-яркия символ на възроденото руско строително изкуство. Макар стилът на спомената сграда да напомня стила от московския период, в него се наблюдават и доста нововъведения: например пренасянето на храмови форми и линии върху светско здание, използването на обемна, а не на цветова орнаментика (характерна за староруското изкуство) и др. Сградата се характеризира с изключителна раздвиженост на фасадата и със силно разчленение на обемите.

Линията, започната от Шервуд, е продължена от А. Н. Померанцев, който проектира другото най-известно здание от този период — прочутите „Верхние торговые ряды“ (днешния ГУМ) на Червения площад. Това огромно здание, простряло се на стотици метри, е пример за това как технически съвременната и рационална структура може успешно да се обедини с един одухотворен и живописен декор.^[4]

През 90-те години на XIX в. неоруският стил бързо се разпространява от двете столици — Москва и Петербург, в провинцията: в началото на следващия век негови центрове стават богатите търговски градове Нижни Новгород, Самара и Саратов, които се изпълват с изключително живописна архитектура. Въобще може да се забележи, че руската архитектура се развива толкова повече, колкото повече нейните създатели се отърсват от влиянието на западноевропейската, колкото по-независимо започват да мислят те. Именно на това се дължи фактът, че докато в индустриализацията се Западна строителството става все по-сиво и по-еднотипно^[5], то на изток от Днепър то става все по-оригинално и красиво.

За тези успехи безспорно помогнало и бурното развитие на *декоративното изкуство* в началото на ХХ в., чиито най-известни представители — Малютин, Врубел и Коровин, всячески се стараели да усъвършенстват декора на зданията. Те черпели идеи и вдъхновение не само от изкуството на Московска Русия, но особено от славянската езическа древност и от Изтока. Широко започнали да се използват различните митологични и полуфантастични сюжети, соларната символика и др. Виждайки великолепните творби на Малютин, Дягилев заявил, че Европа става свидетел на нов „северен Ренесанс“.

За съжаление обаче този неவிждан подем, този невероятен разцвет на културата и изкуствата, който преживявала Русия във втората половина на ХІХ — началото на ХХ в., и който може да бъде сравнен по своите мащаби единствено с италианското възраждане, бил брутално и ненавременно прекъснат с идването на власт на комунистите през 1917 г. На анализа на причините за тази страшна трагедия, всъщност е и посветена втората половина на настоящата глава.

[1] За съжаление този факт още не е осъзнат съвсем ясно в официалните музикални среди. ↑

[2] Тя била завършена от Римски Корсаков. ↑

[3] Сред тях изпъкват имената на Римски Корсаков, Скрябин, Рахманинов, а по-късно и на Шостакович и Сергей Прокофиев. По това време именно знаменитият хореограф Дягилев предизвиква небивал фурор по цяла Европа с гастролите си. ↑

[4] От него могат да вземат пример и съвременните източноевропейски архитекти. Въобще, що се касае до архитектурата на бъдещето, то нейният облик съвсем не е задължително да се определя от плексигласа и металите, както си мислят много „капацитети“ в тази област днес. Естественият материал, „камъкът“ винаги е бил и ще си остане най-подходящ за оформяне на външния облик на една сграда. Доказателство за това е руската архитектура от преди едно столетие. ↑

[5] Сред буржоазните кръгове на Европа през ХІХ в. господствало мнението, че изкуството е прекален лукс и инвестициите в него са ненужно пилеене на пари. ↑

ПОДГЛАВА 2

РУСКАТА ИНТЕЛИГЕНЦИЯ И КАПАНЪТ НА МАРКС. КАК КОЛЕКТИВИЗМЪТ БИЛ ИЗКУСТВЕНО ПРОТИВОПОСТАВЕН НА ДУХОВНОСТТА

1. ПОЛИТИЧЕСКИ ВЪЗГЛЕДИ НА РУСКОТО ДВОРЯНСТВО

Ако трябва да се посочат двете най-типични особености, характеризиращи **политическия и социалния** миросглед на руската дореволюционна интелигенция, да се посочат двете особености, обединяващи всички нейни твърде разнородни крила и течения, тези особености без съмнение са **колективистичните й социално-икономически възгледи** и нейното „**народопоклонничество**“. С първия въпрос е тясно свързан въпросът за формата на икономическата собственост и особено за собствеността върху земята, който винаги е бил централен за цялата руска интелигенция. Последната в по-голямата си част винаги се е придържала към тезата, че общинската поземлена собственост няма никаква алтернатива за Русия, тъй като тя най-пълно съответства на колективистичната настройка на съзнанието на нейния народ. Селската община била обявена за обект на национална гордост и се считала за ядрото, около което трябва да бъде построена бъдещата политическа и икономическа система на страната. Според разбиранията на интелигенцията именно тя, а не отделният индивид трябвало да се превърне в юридическия субект на обществото, в най-малката му градивна единица: идея, която никога не би възникнала в умовете на западноевропейските социолози. Запазването на общината и защитата й от посегателствата на нахлулия от Запад частнособственически социализъм се превърнал в приоритет на всички приоритети за повечето интелигенти в течение на повече от сто години. Именно страхът, че тя може да бъде разрушена (а заедно с нея и цялата колективна структура на руското общество) в резултат от буржоазните реформи, предприети в края на XIX — началото на XX в.

от царската власт, станал една от основните причини руската интелигенция да извърши революцията от 1917 г.^[1].

Що се отнася до „народопоклонничеството“ на руската интелигенция, това е доста интересен феномен. За образованите слоеве на руското общество от XIX в., селският народ винаги е представлявал обект на особено, непонятно, почти мистично преклонение, всички му отреждали едва ли не месианска роля в бъдеща Русия. Интелигенцията горещо вярвала, че когато народът престане да бъде потискан от държавата, когато той получи политически права и свобода, ще се появи „нова земя и ново небе“, ще настъпи златната епоха (интелигентите употребявали даже израза „пришествие на народа“). Подобна неистова любов към „мужика“, към селяните, която никак не се ограничава с просто милосърдие и състрадание към бедните и нуждаещите се, от една страна, може отчасти да се обясни с вината, която чувствало дворянството заради това, че се откъснало от изконните народни корени и се е европеизирало. От друга страна, обаче, тук не може да не се забележи и известна вродена слабост към четвъртото съсловие, към простолюдието, на което било съдено да дойде на власт за пръв път в историята на човечеството именно в Русия. Марксизмът победил в тази страна поради това случайно и фатално обстоятелство, че според него на пролетариата се отреждала специалната мисия да стане спасител на човечеството.

По този начин, ако трябва да се определи най-пълно какъв бил миогледът на руската дореволюционна интелигенция, той най-точно може да бъде наречен **народнически миоглед**. За народници могат да се смятат не само представителите на такива полувоенни организации от 60-те и 70-те години като „Земя и воля“ и „Народна воля“ (както обикновено се смята), но могат да бъдат причислени фактически всички представители на интелигенцията — от Чаадаев и Белински до Толстой и Плеханов. Народник може да бъде наречен даже и злият гений на революцията — Ленин, въпреки анти селските му чувства.

Най-важното отличие между различните течения на народническата интелигенция (а те били доста разнородни и в тях невинаги е лесно да се ориентираш, на което обикновено не се обръща голямо внимание) това е нейното отношение към религията. По този признак руските интелигенти могат да бъдат разделени на две групи,

които ще бъдат наречени условно „народници — християни“ и „народници — социалисти“. Подобно подразделяне е твърде важно, понеже без него не може да се проумее същността на случилото се в Източна Европа през последните двеста години. Към първата група се отнасят онези руски интелектуалци, при които колективистичните социално-икономически възгледи за обществото се съчетават със силни православни настроения. Тяхната идеология имала чисто руски произход и корени. Най-известните представители от тази група били славянофилите и големите руски писатели, за които вече стана дума. Към народниците — социалисти се отнасяли онези интелектуалци, при които колективистичните възгледи за обществото не били свързани с религиозни настроения. Тяхната материалистическа идеология нямала руски корени и била в значителна степен заимствана от Западна Европа. Въпреки всичко те, както и „народниците — християни“ били големи идеалисти, преследвали своите интереси с истински религиозен плам и самоотверженост, немислима за западните атеисти. Въобще, по настройката на своето съзнание и по своя нравствен облик, руските социалисти по-скоро приличали на първите християнски проповедници, отколкото на невярващи хора.^[2] Руският социализъм винаги е представлявал доста странна същност и на него му били присъщи атрибутите на истинските религии, а не на социално-икономическите идеологии.

За да се разгледа еволюцията на двете разгледани течения в руската интелигенция, трябва да се започне с този период, когато в Западна Европа още не се била оформила напълно идеологията на социализма. През първата половина на XIX в. сред интелигенцията съществували две основни крила — славянофили и западняци.

В основата на идеологията на славянофилите (най-видните представители на това направление били И. Аксаков, А. Хомяков, братя Киреевски и др.) стояла тезата за особения, отличаващ се от западноевропейския, път на развитие на Русия. Главните характерни особености на руския народ според тях представлявала привързаността към православието, към общинния бит и към самодържавието. Славянофилите се възхищавали от православието заради неговия съборен дух, и смятали, че само то е способно да спаси угасващата християнска цивилизация в Европа. Те обвинявали католицизма в „тържество на рационализма над преданието, на

външната разумност над вътрешния духовен разум“^[3], както католиците от своя страна някога обвинявали протестантите. Според славянофилите цялата западноевропейска култура е пропита от юридически дух и за западноевропейското съзнание най-висшата духовна сила представлявали правото и законите. От друга страна руският народ не се прекланял пред външните закони, не бил законопослушен, а за него висш авторитет притежавали неписаните закони на общинния живот, вековните обичаи на съвместно съществуване в колектива. Селската община за славянофилите била въплъщение на религиозно-нравствените начала на руския народ и основен заслон против разлагащото влияние на западния индивидуализъм. Те по принцип не одобрявали никаква частна собственост върху земята, включително помещическата, като противоречаща на руските и въобще на славянските народни традиции.

Славянофилите подкрепяли самодържавието, но били против съсловното разделяне на обществото и против съществуването на такова „паразитно“ по техните думи образувание, като помещическото дворянство, което било насила внедрено в Русия от реформите на Петър Велики. „Служилите хора и висшите класи — характеризира този процес най-видният от славянофилите И. Аксаков — се откъснали от руските начала, заживели, облекли се и заговорили по чуждому“. Създаването на дворянството, по мнение на славянофилите, разрушило братския дух, царящ от край време в цялото руско общество, и довело в крайна сметка до възникването на такъв унизителен социален институт като крепостничеството, доколкото крепостничеството било въведено в името на интересите на дворяните. Самият народ никога не е признавал законността на помещическата власт над себе си и гледал на нея като на народно бедствие, на Божие наказание.

По този начин в лицето на славянофилите на руската обществена сцена за пръв път се появява образът на каещия се дворянин (славянофилите, разбира се, също били представители на дворянството), осъзнал своята вековна вина на господарство и изцяло посвещаващ живота си на нейното изкупване пред народа. Оттогава желанието да изчезнат, да се разтворят в масата става определящо за мнозинството образовани руси и това желание без съмнение е продукт

от споменатата вече „равнинна“ психология на славянските народи, която не търпи никакви социални неравенства. В крайна сметка тя довела до това, че руската интелигенция се самоуби през 1917 г., възстановявайки „равнината“.

Що се отнася до второто направление в общественно-политическата мисъл от началото на XIX в. — *западнячеството*, то се сформирало едновременно със славянофилството. Неговите главни представители — И. Тургенев, П. Аненков, Т. Грановски, отстоявали тезата, че Русия, ако иска да се развива, трябва да тръгне по пътя на Западна Европа, да се либерализира. Тяхното отношение към религията не било съвсем ясно определено. За разлика от славянофилите, западняците били най-често убедени републиканци и отявлени противници на деспотичното самодържавие. Царизмът се боял особено много от тях, тъй като те си били поставили за своя главна цел неговото сваляне. Техните предшественици започнали да водят нелегална дейност още при Александър I, когато било създадено антимонархическото „Общество на благоденствието“. По-късно, през 1825 г. кръгове, близки до западняците, организирали прословутото въстание на декабристите, имащо за своя главна цел свалянето на конституционния строй в Русия. Негови организатори станали либерално мислещи офицери, които по време на походите до Париж в 1812 г. съумяли да се запознаят с обществените порядки във Франция. И макар опитите на западняците да изменят държавния строй в Русия да не се увенчали с успех, именно благодарение на тяхната пропаганда в обществото се установили такива настроения, които няколко десетилетия по-късно — през 1861 г., принудили Александър II да отмени крепостничеството и да започне великите социални реформи.

След великите реформи от 50-те и 60-те години започва *вторият период* от развитието на руската интелигенция, когато традиционното западнячество и славянофилство се изменят и на тяхна основа израстват нови общественно-политически идеологии. Този период съвпаднал или по-точно бил обусловен от факта, че във втората половина на XIX в. в западна Европа възникнал **марксизмът** и следователно идеологията на **материалистическия колективизъм** успяла вече напълно да се оформи. Възхитена от новата небивало стройна общественно-икономическа теория, руската интелигенция започнала масово да преминава в лагера на социализма. Към него се

влели практически всички западници и по-голямата част от славянофилите. Цяла образована Русия била във възторг. В случая, разбира се, възниква въпросът: Как е възможно толкова голямо количество представители на един иначе органически духовен народ, какъвто е руският народ, да възприемат едно атеистично учение? Целият проблем е, че Маркс бил първият философ в света, който не само прогнозировал, но и **гарантирал** неизбежното крушение на толкова ненавистната за руските интелегенти буржоазна индивидуалистична цивилизация. Маркс се явил пред руския ум в ролята на истински пророк на бъдещото колективистично общество. А това неприятно обстоятелство, че той бил по своите възгледи материалист и атеист, могло да бъде преглътнато в името на тържеството на колективизма. Марксизмът по недопустим начин изкусил руската душа, поставяйки я пред абсурдната дилема да избира между двете основни свои начала — колективно и духовно, атеистичен комунализъм и буржоазна полурелигиозна цивилизация. Ако руското общество не се намирало под влиянието на Запада, в него никога не би възникнала такава дилема. Интелигенцията се поддала на изкушението и естествено избрала първия от споменатите принципи, доколкото, както вече беше казано, по зла ирония на съдбата в руския народ колективизма винаги е бил по-силен, отколкото духовността (въпреки че сама по себе си тя е достатъчно силно изразена и превъзхожда духовността на западните народи^[4]). Оформили се руските „леви“, идеологията, на които, както и идеологията на всички леви партии в света, представлява възел от всякакви противоречия. Оттогава кой знае защо всички морални хора в страната, които се борили за социална справедливост и за равенство, за построяването на по-добър свят, трябвало **непременно** да станат атеисти и безбожници!)^[5].

По-страшното е, че социализмът насочил руската интелигенция по пътя на въоръжената борба против царизма и по този начин тя изменила на свещения славянски принцип за ненасилието. Революцията, която била усилено пропагандирана от Маркс като панацея против всички социални беди, се превърнала в крайна цел практически за 90% от образованите хора в Русия. През следващите петдесет години нескончаем терор и атентати залели цялата страна и тотално дестабилизирали обществото. А това в края на краищата неизбежно довело до катастрофата от 1917 г., след която в Източна

Европа беше построено псевдоколективистично общество от казармен тип, непоправимо дискредитирало всички наистина колективни идеи.

Разбира се, когато се казва, че руската интелигенция попаднала в капана на социализма, трябва да се отбележи, че това се случило далеч не с всичките ѝ представители. Особено ясно прозрял неговата същност Достоевски, който с почти пророческа яснота предсказал до какво ще доведе той. Според Достоевски западният социализъм е приел всичките три дяволски изкушения, отхвърлени от Христос в пустинята: съблазънта от превръщането на камъните в хляб, съблазънта на социалното чудо и съблазънта на земното царство. Това е твърде обяснимо, като се има предвид фактът, че когато народите губят вярата си в Божието царство, в небесния рай, те ще искат да построят земния рай, когато те повече не вярват в духовните ценности, замечтават за материални блага. Социализмът с една дума заменил християнството в сърцата на невярващите.^[6]

Особено остро Достоевски критикувал последователите на това учение заради методите, с които те се опитват да построят бъдещото общество. „Социалистите искат да преродят човечеството, да го освободят без бог — пише през 1864 г. великият писател — Те считат, че изменяйки насила неговия икономически бит, ще постигнат целта си. Но човека ще се измени не поради външни причини и не по някакъв друг начин, а само чрез нравствена промяна. Може ли това да се постигне с помощта на оръжията и как можем да твърдим това предварително, рискувайки съдбата на цялото човечество!“ *1. На друго място Достоевски е още по-категоричен: „Наистина те имат повече мечтателна фантазия, отколкото ние (в случая писателят има предвид православните християни. — Б.а.). Мислят да се подредят справедливо, но отхвърляйки Христос, ще завършат с това, че ще залееят света с кръв, понеже кръвта зове кръв, а извадилият меч, загива от меч“^[7]. С изумителна точност писателят описва облика на бъдещия следреволюционен свят, в който доносите, завистта, взаимното шпиониране и враждата към таланта ще се считат за висши добродетели (За това в частност говори революционерът Шигалев в „Бесове“^[8]). Разбирайки особената предразположеност на руския народ към това учение заради неговата апокалиптична природа, великият писател предупреждава: „И не мислете, че това е толкова невинно и безопасно за нас. О, нужен е отпор от наша страна и при

това възможно най-скоро, възможно най-скоро! Необходимо е да възсияе като отпор срещу Запада нашият Христос, когото ние сме съхранили...“^[9]. За съжаление нямало кой да послуша тези думи.

Критикувайки социалистическото учение обаче, Достоевски въобще не се съмнявал във високонравствените качества на революционерите, в тяхното огромно желание да помогнат на обществото. Той разбирал, че всичко, което те правят, го правят за благото на Русия. „Не само от суета, не само от извратени суетни чувства — пише той — се създават руските атеисти и руските йезуити, а от болка душевна, от жажда духовна, от мъка по възвишено дело, по устойчив бряг, по родина, в която са престанали да вярват, защото никога не я познавали...“. С други думи, революционерите имали големи сърца, но не достатъчно трезви умове. (Пак там, т. VII, 239.)

И действително, през втората половина на XIX в. хиляди идеалисти се хвърлят на отчаяна, безумна и самоубийствена борба против царизма. На първо време — през 60-те години, подчинявайки се на прословутия лозунг на Херцен — „В народа!“, те започнали усилено да пропагандират идеята за революцията сред селяните. Интелигентите започнали да разясняват в най-малки подробности на силно промонархически настроения народ предимствата на републиката и недостатъците на самодържавието. В резултат на това, както е известно, самите селяни започнали да ги предават в ръцете на властите. Множество социалисти били осъдени и заточени в Сибир.

Виждайки неуспеха на тази тактика, отчаяните революционери преминали през 70-те години към пряка конфронтация с царското правителство. Започнала вълна от покушения против високопоставени държавни чиновници и членове на царското семейство. В едно от покушенията, организирано от членовете на организацията „Народна Воля“ през 1881 г., бил убит самият Александър II. След неговата смърт обаче монархията не само, че не отслабнала (както това очаквали революционерите), но даже още повече втърдила своите позиции. Този факт, както и фактът, че самата интелигенция след дръзкото убийство преживяла етап на вътрешна криза, довел до известно успокоение на обществото, продължило около десетина години.

В самия край на XIX и началото на XX в. обаче революционерите отново се активизирали. Този път това било

свързано с опитите на две последователни правителства — тези на Вите и на Столипин, да проведат пробуржоазни реформи и да внедрят в общинното село икономически отношения от западен тип. Онова, което особено развълнувало и окрилило интелигенцията, бил фактът, че в този случай самият народ не искал да върви по пътя на капитализма.

За това нежелание свидетелства фактът, че до самото начало на ХХ в. твърде малко руси проявявали интерес към търговията и промишлеността и поради това те се намирали напълно в ръцете на чужденци. Индустриализацията в страната се извършвала почти изключително с укази и постановления на държавата, въпреки че тя предприемала неистови усилия и харчела огромни парични средства, за да култивира поне малко предприемчивост у своите поданици (руските предприемачи били оградени от чуждестранната конкуренция с едни от най-високите в Европа митнически бариери). Главният източник на бюджетните доходи, а от там и на индустриализацията, били многомилиардните заеми, които правителствата на Вите^[10] и Столипин^[11] взимали отвън.

На не по-малки затруднения се натъквало развитието на капиталистическите отношения и в селското стопанство. Дори и след отмяната на крепостничеството в 1862 г. руското село продължавало да функционира на колективни начала, като селяните упорито не искали да излизат от общините и да стават частни собственици.^[12] Броят на общините в Европейска Русия от средата на ХІХ до началото на ХХ в. не само, че не намалял, а дори се увеличил^[13] с около 20% и през 1905 г., те надминали цифрата от 166 000, което ще рече, че по това време над 85% от селските домакинства обработвали земята на колективни начала *3.

На всичко това се опитал да сложи край Столипин, който през 1906 г. предприел широка програма за ликвидиране на „вредните“ общинни навици у селяните, и за насаждане на частна инициатива у тях.^[14] Той мотивирал това свое решение с нуждата от повишаване на конкурентоспособността на руското земеделие, което според него изоставало по своята производителност от земеделието на капиталистическия Запад.

Дълбоко погрешните реформи на властите довели интелигенцията до истинска ярост. В дълбините на цялото руско

общество се надигнала апокалиптична омраза към капитализма и буржоазния дух. От този момент нататък станало ясно, че Русия не може повече да върви по пътя на Запада и че трябва да се откъсне от неговото влияние. Тя трябвало да изгради своя собствена колективистична цивилизация.

Всички чакали само да се предостави удобен момент, за да започне революцията. И тази възможност възникнала през 1917 г. — три години след голямата война. Хиляди идеалисти се впуснали с невероятен ентузиазъм да изграждат новото по-справедливо общество. Те искали не просто република, а най-справедливата република — социалистическата. Но вместо да подхождат по християнски, с добра воля, те тръгнаха по пътя на кървавото насилие и принуждението; вместо да свалят рая на земята, те построиха ада, създадоха преизподнята на една шеста част от земната суша.

Комунистите обаче не бива да бъдат сурово съдени от историята, защото намеренията им бяха чисти. Нещо повече, в много отношения те стояха по-високо от доста религиозни хора, защото лесно е да вършиш добро, вярвайки въздаването в отвъдния свят, а неимоверно трудно е да жертваш себе си, да се лишиш от всички приятни неща в живота единствено в името на благо на идните поколения. Комунистите бяха единствените хора в човешката история, които достигнаха пълното самоотричане.

[1] Говорейки за същността на руската революция, Шпенглер я нарича „апокалиптичен бунт против античността“ (под думата „Античност“, немският философ разбирал късния Запад). По-скоро обаче Октомврийската революция може да бъде наречена апокалиптичен бунт против индивидуалистичната буржоазна цивилизация на Запада. ↑

[2] По този повод С. Булгаков пише: „Известна неотмирност, есхатологична мечта за Божия град, за бъдещото царство на правдата (под различни социалистически псевдоними) и стремеж към спасение на човечеството — ако не от грях, то от страдания, образуват неизменните отличителни характеристики на руската интелигенция... Към това трябва да се добави нейната жертвеност, онази неизменна готовност за всякакви жертви и даже търсенето им“. (Вехи. *Интелигенция в России: Сборник статей 1909–1910*. М., Молодая

гвардия, 1991. Статията на Булгаков се нарича „Героизм и подвижничество“, 43–85.) ↑

[3] **Графский, В. Г.** *Политические и правовые взгляды русских народников: Истоки и эволюция.* М., Наука, 1993. ↑

[4] Марксизмът и въобще социализмът се оказаха най-голямото изкушение не само за руския, но и въобще за всички народи с колективно съзнание. На него се поддадоха, както с известно, и Китай, и някои други азиатски страни. Единствените народи с колективно съзнание, които устояха пред тази зараза, бяха свръхдуховните общества на Индия. Иран и арабският свят. Съзнанието на ориенталците е прекалено силно насочено към духа, към висшия свят, за да повярват в теория, че такъв свят въобще не съществува. ↑

[5] Абсурдната система на „дясното“ и „лявото“ в политиката, която се оформи в Западна Европа след Маркс и след това се разпространи по целия свят, не е основана на никакви разумни начала. Така например „десните“ политици и до ден-днешен не могат ясно да обяснят на своите избиратели, защо ако те са вярващи християни, в същото време не трябва да ратуват за големи социални помощи и за активна намеса на държавата в икономиката, а трябва обезателно да бъдат привърженици на антисоциалния и антихристиянски див капитализъм, който облагодетелства само най-богатите. Докато не бъдат преодолени нелепите представи за ляво и дясно в политиката с невъзможно построяването на ново, по-духовно общество. ↑

[6] Двойствената природа на социализма е описана изключително точно от философа А. Асколдов. През 1918 г. той пише: „... историята на човечеството като неутрален процес се извършва именно по принципа на ползата. За християнството е много важно ползата да се осъществява от религиозните сили. И ако това не се удава, ако полезното се напълва с дяволски сили, християнството трябва да се отрече от такава ненадеждна форма на външно добро, да тръгне против него, въпреки външната прилика между религиозните и полезните норми. Царството на Антихриста — това е организация на съвършените, в смисъл на осъществената полза, обществени отношения, но построено на антибожествени начала. Именно тази съблазнителна държава на ползата трябва да отхвърлят останалите верни на Христос... изкушението на антихристовото движение ще се яви пред човечеството не в одеянието на злия вълк, а в образа на човек,

одухотворен от най-благородни идеали и умеещ да ги внедрява в живота в притегателни и етически безупречни форми“. (Бердяев, Н. *О рабство и свобода човѣка*. Париж, 1972.) ↑

[6] **Достоевский, Ф.** *Дневник на писателя*. ↑

[7] **Достоевский, Ф.** *Собрание сочинений в двенадцати томах*. М., 1982, т. XI, 375. ↑

[8] „Той (Шигалев. — Б.а.) предлага като окончателно решение на въпроса — разделянето на човечеството на две неравни части. Една десета част получава свобода на личността и безгранични права над останалите девет десети. Те пък трябва да загубят личността си и да се превърнат в нещо като стадо и при безгранично подчинение да достигнат след поредица прераждания първобитна невинност, нещо като първобитен рай, макар че всъщност ще работят... всеки член на обществото следи другите и е задължен да доноси. Всеки принадлежи на всички, а всички — на всеки. Всички са роби и в робството са равни. В краен случай клевета и убийство, но главното — равенство. На първо време се понижава равнището на образованието, науките и талантите. Високото равнище на науките и талантите е достъпно само за висшите способности, не са нужни висши способности! Висшите способности винаги са завладявали властта и са били деспоти. Висшите способности не могат да не бъдат деспоти и винаги са развъртавали повече, отколкото са носили полза: тях ги изгонват или ги екзекутират... Пълно послушание, пълна безличност...“. (Пак там, т. VIII, 390–403.) ↑

[9] Пак там, т. VII, 238. ↑

[10] **Игнатъев, А. С. Ю.** *Витте — дипломат*. М., 1989. ↑

[11] **Василевский, Е. Г.** *Идейная борьба вокруг столыпинской реформи*. М., Соцэкгиз, 1960. ↑

[12] Тази възможност им била предоставена от правителството още в началото на XIX в., когато било разрешено закупуването на земя извън рамките на съответните общини. ↑

[13] **Пашуто, В.** *Социально-политическое и правовое положение крестьянства в дореволюционной России*. М., 1983, с. 209, 214. ↑

[13] Съгласно данните от държавните архиви на Руската империя, през 1877 г. в Европейска Русия имало около 133 725 общини, а през 1905 г. — 166 111. Тези 166 111 общини включвали около 11,5 милиона стопанства и ако те се умножат средно на 6–8

души за стопанство, се получава цифрата 80 милиона души, заети в общинния сектор. Подобни са данните и за новозакупените в Русия земи. Според Селската поземлена банка от 1883 до 1905 г. закупените от селяни земи са, както следва: селски общества — 23,4% от цялото количество, сдружения — 74,4%, отделни фермери — 2,2%. От тези цифри става ясно, каква огромна роля играел кооперативният фактор, тъй като земята закупена от сдружения, била обща. Освен това дори онези селяни, които се занимавали активно с търговия, предпочитали да извършват продажбите на собствените си изделия на пазарите не самостоятелно, а като се обединявали в търговски кооперации. ↑

[14] Реформата на Столипин предвиждала на „здравия мужик“ от общината да бъде отделена собствена земя (тъй като останалите се съпротивлявали на това) в два възможни варианта: 1 „отруб“ — земята е на едно място, но селянинът остава да живее в общинното село; 2. „хутор“ — селянинът напуска селото и строи нова къща на своя частна земя. Този процес трябвало да се подпомага финансово от специално създадена за тази цел селска банка. Обаче голямото мнозинство от селяните се възпротивили на тези реформи и едва една четвърт от тях проявили интерес към тях. През 1913 г. на 100 милиона руски селяни се падали едва 12,5 милиона „столипински“ селяни (както тогава наричали онези от тях, които притежавали частна собственост). ↑

2. СИМВОЛЪТ БЕЛИНСКИ

Може би най-ярката фигура на руската революционна интелигенция, ключът към разгадаването на нейната драма е Висарион Белински. Целият живот, съдбата и трагичната заблуда на възгледите на този удивително нравствен, кристалночист човек сякаш символизируют трагичната заблуда, на която станаха жертва революционерите. Ето защо, преди да се разгледат неговите политически възгледи, трябва да се кажат няколко думи за характера му.

Психологическият портрет на Белински е толкова важен за разбирането на националните особености на старата руска и въобще на славянската интелигенция, колкото е важен психологическият портрет на Ницше за разбирането на националните особености на западната интелигенция. И двамата олицетворяват характерните черти на своите нации, но доведени до крайност, почти до абсурд. Поради това между тези двама коренно различни, представляващи практически пълни антиподи един на друг мислители, ще бъде направен паралел.

Белински всяка сутрин със ставането си отправя задължително молитва за благо на човечеството, неговите мисли са заети единствено с идеята за служене на обществото и света. Нищо друго за него няма значение. Ницше, обратно, още с пробуждането си сутрин бива обладан от мисълта, че трябва да стане велик човек, да се прочуе. Той употребява всичките си сили за собственото си себеутвърждаване, преуспяване и израстване, сериозно мисли, че е център на света, и поради това нищо друго няма за него значение. Белински е зает до такава степен с проблемите на общото и абстрактното, че напълно забравя за себе си. Ницше, обратно, е изцяло погълнат от своето собствено его, зает е от неистовото желание да покаже, че е най-добрия и стои над другите. Белински винаги е готов да жертва себе си в името на общественото благо, Ницше е готов да жертва целия свят в името на собствената си изгода. Наистина, едва ли е възможно да се открият две личности, които да са по-контрастни по своите душевни складове, по своите мирозъзерцания от тези двама забележителни мислители, олицетворяващи единият — най-крайната форма на

западния индивидуализъм, а другият — най-крайната форма на славянския колективизъм.^[1] Общото между тях е само онази неистова воля и желание, с които те преследваха своите цели.

Що се касае до живота на Белински, той може да бъде разделен на два ясно различими периода — московски и петербургски. През първия период, който протича в Москва, Белински е все още твърде религиозен и се увлича по идеите на немската класическа философия. Той особено страстно изучава трудовете на великите немски мислители Шелинг и Хегел, които по собственото му признание стават неговите духовни учители. Именно през тези московски години Белински изрича може би най-ентузиазирания повик към всечовешко единение и към преодоляване на дребния егоизъм, който историята познава. „Гордей се, гордей се, човеко, със своето високо призвание — пише младият мислител — не забравяй, че животът е действие, а действието е борба, не забравяй, че твоето безкрайно, висше блаженство се състои в унищожението на твоето «Аз» в чувството на любовта... отречи се от себе си, потисни своя егоизъм, смачкай с крака твоето користоно «Аз», дишай за щастието на другите, жертвай всичко за благо на ближния, родината, човечеството, обичай истината и благо не за награда, но за истината и благо, и с тежък кръст изстрадай твоето съединяване с бога, твоето безсмъртие, което трябва да се състои в унищожението на твоето «Аз» в чувството на безпределното блаженство!“^[2] През този период Белински все още кипи от утопичен оптимизъм. Той вярва, че всички социални проблеми на Русия могат да се решат по мирен, нероволюционен начин. Обществено-политическите му възгледи са близки до тези на славянофилите.

Голямата вътрешна промяна настъпва в началото на четиридесетте години, когато Белински се премества да живее в Петербург. Сблъсквайки се с бездушността и непреодолимостта на държавната чиновническа машина, за която отделният човек не значи нищо, той бил потресен. Както сам казва, Петербург се оказва страшна скала, в която болезнено се ударило неговото прекраснодушие. Белински разбира, че светът съвсем не е онова прекрасно място за живеене, което му се е привиждало в младежките години. Идеализмът и вярата му в солидарността между хората отслабва още повече, когато той предприема пътешествие до Западна Европа. Особено го поразила

бедността в Германия. „Каква нищета е в Германия — пише Белински до своя приятел Боткин — особено в нещастната Силезия, която Фридрих Велики считал за най-ценната перла в своята корона. Едва тук аз проумях ужасното значение на думите пауперизъм и пролетариат. В Русия тези думи нямат смисъл. Там се случват неурожаи и глад на места, там има плантатори — помещици, третиращи своите селяни като негри, там има крадци и грабители чиновници, но няма бедност, макар че няма и богатство. Мързелът и пианството водят там до мръсотия и дрипавост, но това все още не е бедност. Бедността е безизходност заради вечния страх от гладна смърт. Човекът има здрави ръце, той е трудолюбив и честен, готов е да работи и за него няма работа: ето това е бедност, това е пауперизъм, това е пролетариат! Тук все още е щастлив онзи, който може със своето куче и със своите малолетни деца да се впрегне в каруцата и бос да кара каменни въглища от Залцбрюн във Фрайбург. Който не може да си намери място на куче или кон, той проси милостиня. По неговото лице, глас и жестове е видно, че той не е просяк по занаят, че чувства целия ужас, целия позор на своето положение... Страшно е!“^[3]. Белински постепенно достига до извода, че човечеството не може да се излекува от недъзите си единствено по пътя на нравственото усъвършенстване, че за това са нужни външни социални промени. Той става социалист.

Твърде симптоматично е, че Белински, както и повечето руски интелектуалци от XIX в. става атеист не поради хладен анализ на факти, а в знак на някакъв особен протест срещу страданията и мъките в света, които бог не е трябвало да позволява. Достоевски, който много внимателно наблюдавал какво става в душата на Белински.^[4] И действително, след като се прочетат разсъжденията на Белински, не може човек да не стигне до подобен извод. „Какво ме интересува — пише той — че геният на земята живее в небето, когато тълпата се валя в калта? Какво ме интересува, че за избрани има блаженство, когато по-голямата част даже и не подозира за неговото съществуване? Да се маха от мен блаженството, ако то е достояние само на мене от милиони! Не го искам, ако то не е поделено с по-малките мои братя. Сърцето ми се облива от кръв и конвулсивно се свива от кръв при погледа върху тълпата и нейните представители. Мъка, тежка мъка ме овладява при вида и на босоногите момченца, играещи си на улицата,

и на дрипавите просяци, и на пияния файтонджия, и на прибиращия се от развод войник, и на тичащия с портфейл под мишница чиновник, и на доволния от себе си офицер, и на гордия велможа. Отрицанието е моят бог. В историята моите герои са разрушителите на старото — Лутер, Волтер, енциклопедистите, терористите, Байрон (Каин) и т.н. Разсъдъкът за мен вече стои над разумността и затова на мен повече ми допадат кощунствата на Волтер, отколкото признаването авторитета на религията, обществото, на когото и да било!“^[5]. С тези думи сякаш говори цялата руска интелигенция. Когато Гогол написва книга в прослава на християнството, Белински го критикува, че вместо да се посвети на идеята за отменяне на крепостничеството, той издава книжки на отвличена религиозна тематика, които по никакъв начин не могат да решат проблемите на бедността. „Проповедник на камшика, апостол на невежеството, поборник на обскурантизма и мракобесието, панегирист на татарските нрави — се нахвърля той яростно върху писателя — какво вършите? Погледнете си под краката — та вие стоите над бездна“^[6]. Тези думи са отправени към същия този Гогол, от който Белински преди така се възхищавал и възхвалявал във всичките свои трудове. Така за пръв път се появява онова „бесуване“ и нетърпимост, което по-късно ще стане неотменима черта на болшевишката природа.

В края на живота си Белински окончателно преминава на позициите на революционната идеология. Той стига до извода, че въоръжената борба и терорът са единствените средства за сваляне на господстващите класи и за построяване на новия, по-справедлив свят. При това броят на жертвите за постигането на тази цел няма значение. „Хората са толкова глупави — пише той — че трябва насипа да се водят към щастие. А и какво е кръвта на хилядите в сравнение с унижението и страданието на милионите... Хилядолетното царство Божие ще се утвърди на земята не чрез сладникавите и възторжени фрази на идеалната и прекраснородна Жиронда, а от терористите...“^[7]. Когато Достоевски прочел тези думи, той се изплашил. Великият писател разбрал, че Русия е обречена.

[1] В първата част на книгата беше казано, че западната душа може да бъде наречена условно „нищшеанска“ душа. Затова пък в

сърцето на всеки истински пробудил се славянин дреме един потенциален Белински. ↑

[2] Вж. писмата на Белински от 30-те години. ↑

[3] Вж. писмата на Белински до Боткин. ↑

[4] Великият писател дълго време се намирал под идейното влияние на Белински, но след заточението си в Сибир разбира опасната заблуда на неговите възгледи и въобще в душата на цялата руска интелигенция, нарича този акт — „бунт против бога“. ↑

[5] **Белинский, В.** *Собрание сочинений в девяти томах.* М., 1982, т. 9, 482. ↑

[6] **Белински, В.** *Писмо до Гогол, 1847.* ↑

[7] **Белинский, В.** *Собрание сочинений в девяти томах.* М., 1982, т. 9, 484. ↑

ГЛАВА 4

КОМУНИЗМЪТ И ПОУКИТЕ ОТ НЕГО: ИЗРАЖДАНЕТО НА КОЛЕКТИВИЗМА

„Над Русия се носи един огромен облак от мъка и страдания; тъмен облак, зад който няма светлина. Ще потече море от неизброими сълзи и още толкова кръв. За неописуемия ужас не се намират думи... Когато Русия се удави от кръв, от векове ще е непознато по-голямо страдание. Страшна е гибелта и мъката не ще има край“^[1] — цитатът е от едно странно писмо — предупреждение, написано през 1914 г. от една още по-странна личност — Г. Яфимович, и отправено до Николай II. В него пророчески се описват всички ужаси на настъпващия ХХ в.

През седемдесетте години диктатура в Съветския съюз бяха избити, уморени от глад, болести или пък от нечовешко третиране близо **осемдесет милиона** души. Тринадесет от тях загинаха по време на Октомврийската революция и Гражданската война, тридесет и пет милиона бяха погубени през време на Сталинския терор, а двадесет и седем — поради престъпното нечовешко отношение на съветските власти към войнишкия живот. Това беше най-голямата месомелачка, която историята познава.

Още по-лошо беше, че комунизмът не се ограничи само с Русия, той врълхлетя цяла Източна Европа, превръщайки я в зона на робството. От него не убягна **нищо един** славянски народ, **нищо една** славянска страна (Тезата, че това учение било насилно наложено навсякъде в Източна Европа от съветските войски, не е съвсем вярна. Повечето от южнославянските народи — сърбите, словенците и хърватите, а в значителна степен и българите, се обърнаха към комунизма съвсем доброволно, без външен натиск и без присъствие на чужди войски на територията им. Явно славянското съзнание се оказа по природа много по-податливо на социалистическата утопия, отколкото западноевропейското).

Основният въпрос, който днес — след толкова много години възниква, е как можаха нашите народи и особено руският народ, иначе толкова богати на добродетели, да паднат до толкова ниско състояние,

да допуснат извършването на подобни деяния? Казано по-общо, как е възможно режимът в дадена страна да подложи на геноцид собствения си народ, да избие милиони и поданиците му да не се вдигнат и да свалят такъв режим? За да се отговори на този изключително важен въпрос, трябва да се обърнем за известно време към чистата философия.

Както вече беше казано във въведението на книгата, колективното съзнание, въпреки че стои във всяко отношение неизмеримо по-високо от индивидуалното, възприема и оценява обществото по съвсем различен начин от духа — при това неправилен начин. Докато за духа ценността на отделния човек е не по-малка от ценността на цялото общество (доколкото у всеки човек пребивава богът и следователно абсолютът), то колективното съзнание като такова, вижда хората като бройки, т.е. възприема обществото единствено откъм неговата външна, екстериоризирана страна. За него е в сила максимата „Две е повече от едно“. Негов възлюбен обект е множеството, голямата бройка и колкото по-значителна е тя, толкова по-голяма обществена ценност има. Когато колективното съзнание се намира в хармония с духа, то не води след себе си до никакви отрицателни последствия, но откъсне ли се от влиянието му (т.е. от влиянието на бога), става нещо ужасно. То вече е готово да оправдае жертването на хиляди хора — бройки в името на благо на останалите милиони, да отнеме неизброимо количество човешки животи в името на илюзорното „мнозинство“. За него всичко това изглежда напълно морално и правилно. Хората, по чиято вина се извършват подобни престъпления, в повседневния си живот могат да бъдат безупречно нравствени, да не могат, както се казва, да заколят и едно врабче, но стане ли въпрос за благо на „мнозинството“ (всъщност такова въобще не съществува, защото всички живи същества са единни в бога), те стават истински зверове. Само така могат да се обяснят феноменалните мащаби на болшевишкия геноцид в Съветския Съюз.

Интересно е да се отбележи, че движещите сили и мотивацията на другия страшен геноцид от ХХ в. — фашисткия, са съвсем различни и коренно противоположни. Фашистките концлагери бяха продукт не на екзалтирания колективизъм, а на националния егоизъм, на националния „индивидуализъм“. Докато болшевиките оправдаваха

жертването на милиони, само когато това ставаше „в името“ на останалите десетки и стотици милиони, фашистите бяха готови да жертват стотици милиони, дори цялото човечество в името на няколко десетки милиона „изключителни“ индивида, при това всички принадлежащи естествено към една-единствена нация. Тук принципът е съвсем друг, точно противоположният. Фашистките престъпления срещу човечеството бяха продукт на крайния западноевропейски индивидуализъм (макар и мутирал в национални рамки) така, както болшевишките бяха продукт на източноевропейския колективизъм. По тази причина между комунизма и фашизма не може да става никакво сравнение. Единият е общочовешка моралистична идея, приела извратени форми, другият е още в основата си аморален и античовешки.

Втората голяма заблуда на самоизолиралото се от духа колективно съзнание, която се прояви по време на комунистическата епоха, се състои в неговата склонност да се предоверява на държавата. В съзнанието на хората от Източна Европа е генетично заложена идеята, че отделният индивид може да постъпва само егоистично, че той е грешен по природа. Поради това те са склонни да прехвърлят на „идеалната държава“ суверенитета върху собственото си поведение, да й предоставят тя да решава вместо тях кое е добро и кое е зло, как трябва да се постъпва при определена житейска ситуация и как не трябва. Но това е изключително вредно, тъй като води до своеобразна екстериоризация на съвестта, прехвърляне на личната съвест върху външен обект, каквито са държавните органи на управление. В резултат на това, хората губят в значителна степен своята лична отговорност за постъпките си, представите си за добро и зло и следователно моралния си облик. Те стават нещо като бездушни автомати, живеещи и работещи по заповед. Когато държавата не ги контролира, те вече са способни на най-аморални постъпки, на какви ли не престъпления и не изпитват от това почти никакви угризения на съвестта, защото вече нямат такава. Всеки, който е живял по комунистическо време, добре помни как хората при всеки удобен случай присвояваха държавно имущество, и как, когато виждаха, че около тях се извършват нередности или недопустими от етична гледна точка неща, те ги отминаваха с пълно безразличие, оправдавайки се с думите: „Това не е наш проблем, а е проблем на властта“. Паднеше ли

по някаква причина държавният контрол и за най-кратко време, източноевропейците започваха да постъпват по-егоистично дори от хората в индивидуалистичните западни общества, доколкото последните не бяха склонни да прехвърлят съвестта си на никого.^[2] Получи се странното положение, едни поначало твърде нравствени хора, поради неправилната насоченост на самоотречението си да паднат по-ниско дори от най-закоравелите индивидуалисти.

Ако се проследи исторически този процес специално за Русия, ще се види, че той включва два етапа: дореволюционен и следреволюционен. В дореволюционния етап социалистите, лишавайки се от християнската мъдрост, решиха, че да мислиш за себе си и да се вгълбяваш в себе си е твърде егоистично и недопустимо за един общественно мислещ човек. До този неверен извод се стигна поради непознаването на истинската природа на човека, поради смесване на **егото** (умът) с **духа**. Те не разбраха, че самовгълбяващият се човек се самовгълбява не в собствената си егоистична личност, а в духа, т.е. в бога, т.е. в абсолюта, който пребивава вътре във всеки човек. Самовгълбяващият се човек **няма нищо** общо с човека, **мислещ** за себе си, защото в този случай обект на внимание на съзнанието става не универсалният дух, а самото то — Азът. Човек, престанал да се самовгълбява, губи връзката си с бога и следователно с източника на всеки морал. Така става ясно защо в известен смисъл социалистите започнали да губят моралния си облик още в дореволюционния период, въпреки че тогава все още нямаше „идеална държава“, на която да предадат съвестта си.

Такава държава по тяхно мнение се появи след революцията от 1917 г., и това бележи последния етап от нравственото им падение. Сега те вече спокойно можеха да прехвърлят съвестта си върху държавното тяло и да освободят съзнанието си от „бремето“ на личния морал. Последствията от това печално събитие не могат да бъдат преодолені до ден-днешен.

Третата голяма грешка на социалистическите идеолози беше, че те объркаха колективното съзнание със **стадното чувство**, свойствата на ума с телесните инстинкти. Те решиха, че животът **за колектива** непременно означава и живот **в колектива** и накараха хората насилствено да се заселят в чудовищни по своите размери „общезития — кошари“, лишавайки ги от така необходимата им лична автономност

и самостоятелност. Апокалиптичната картина на съвременните източноевропейски панелни градове — най-сивата, грозна и безрадостна гледка, която светът някога е виждал, представлява тежкото наследство от тази епоха на заблуди. Ако тоталитарната управленческа система беше разрушена след 1989 г. само за няколко години, за преодоляване на „панелния синдром“^[3] ще са нужни десетилетия.

И така, ако се обобщи всичко казано дотук, става ясно, че основната причина за катастрофата, сполетяла славянския свят през ХХ в., е **израждането и неправилното насочване на колективното съзнание**. Главните поуки от комунизма са три:

1. Социално подобрене не може да се постигне по насилствен път. Животът дори на един-единствен човек е несравнимо по-ценен от интересите на цялото общество или човечество, взети заедно. Човекът е еманация на бога и има абсолютна ценност.

2. Идеология, която отрича съществуването на висшите светове, не може да обезпечи еволюцията на човечеството. Колективното съзнание има ценност само, когато е съчетано с духовност.

3. Индивидите в колективистичните общества не бива да се предоверяват прекалено на държавата, тъй като това води до загуба на чувството им за лична отговорност. Държавата не може да бъде субект на морала, такъв може да бъде само отделният човек.

Ако тези поуки бъдат добре научени и колективното съзнание бъде правилно използвано в бъдеще, славянските народи ще покажат на света каква велика съзидателна сила могат да бъдат те, какво безценно съкровище са носили те в себе си през цялата своя история. Колективната идея, въпреки че беше временно дискредитирана от комунизма, не е умряла (тя не може да умре). Нуждата от нейното възраждане е единственият спасителен път за човечеството в свят, боледуващ от егоизъм и алчност.

* * *

Днес, вече повече от десетилетие след падането на комунизма, славянският свят, ако иска отново да се изправи на крака и да изпълни важната мисия, поверена му от бога, трябва първо да реши няколко

належащи проблема. На първо място той трябва да се заеме с възраждането на християнството, на религиозността като фактор в живота на хората. Пелена от мистика трябва отново да се спусне над света. В случая става дума не за завръщане към традиционната религия, робуваща на догми, измислени от хората, а за преминаване към реформирано нецърковно християнство, пригодено към условията и изискванията на новото време. В същото време, тъй като бъдещото знание може да бъде само синтезно, славянските народи трябва да се обърнат за помощ към духовната мъдрост на Изтока и да я изучат.

Що се касае до съвременната западна наука, тя трябва да бъде коренно освободена от своите емпирични окови. Същото се отнася и до напълно остарелите западноевропейски представи за ляво и дясно в политиката, които противопоставят колективизма на духовността и поради това днес са най-голямата спирачка на общественото развитие.

На второ място, славянският свят трябва да се заеме с възраждането на своята култура, която беше доведена от тоталитаризма до плачевно състояние и остана жизнена само в емиграция. Комунизмът доведе Източна Европа до своеобразна душевна летаргия^[4], наподобяваща летаргията, която Русия преживя през XVIII в., непосредствено след реформите на Петър Велики. Интересното е, че за разлика от XVIII в., през XX в. умствената будност на обществото беше запазена, свидетелство, за което беше разцветът на науката.^[5] В хронологично отношение днешна Източна Европа съответства на Западна Европа от втората половина на XV в.^[6]

На трето място, трябва да бъде възродена самата славянска идея. Докато в началото на XX в. тя достигна невиждани висоти и стана основен политически фактор в този район на света, през 90-те години тя се оказа в дълбока криза. Ето защо, може би е време отново да се заговори за нуждата от създаване на Съединени славянски щати, простиращи се от Средиземно море до Тихия океан.^[7] Европейският Съюз, сформиращ се на запад, е късно старческо образувание, възникваща нова Византийска империя на германския свят и поради това той не може да бъде никаква алтернатива на младата славянска кръв. Време е народите от Източна Европа да проумеят най-сетне, че евроцентризмът е най-голямата пречка за изграждане на бъдеща по-духовна култура и че именно той доведе до трагедията от XX в.^[8]

На четвърто, но не последно място, стои проблемът с урегулирането на икономическите отношения в Източна Европа. По време на комунизма тук беше внедрена централно плановата икономика, в която държавата замени напълно свободния пазар. Нейното господстващо положение съвсем естествено доведе до политически тоталитаризъм, тъй като индивидите станаха прекалено зависими от централната власт. В същото време след падането на комунизма през 1989 г. в страните от Източна Европа беше въведен твърде неподходящ за националната психология на нейните народи частнособственически капитализъм. Западноевропейският капитализъм е твърде неподходящ за славянина, по простата причина че той е твърде щедър, за да може да пести и акумулира, а който не може да пести, както е известно, не може да трупа капитал. Днешните източноевропейци искат да забогатеят не, за да се радват на богатството си (капиталистът по дух обича именно това), а за да могат да го изхарчат. От там и тяхното желание да забогатеят мигновено, за една нощ, което може да бъде взето за алчност, но всъщност е по-скоро признак за отсъствие на такава.

Капитализмът не може да бъде модел за славянските народи не само, защото той не подхожда на тяхната народностна психология, но и по простата причина че той е в своите основи дълбоко погрешна и изключително вредна икономическа система. Защо това е така, ще стане дума в следващите страници. В последната глава на настоящата книга ще се говори само за чиста икономика.

[1] **Elisabeth Heresh.** *Nicolaus II, Leben und Ende des letzten Russischen Zaren.* Munchen, 1992, III. ↑

[2] След рухването на комунизма през 1989 и 1991 г. това явление прие направо апокалиптични мащаби. Деветдесетте години ще останат заслужено в историята на Източна Европа като времето на голямото грабене, когато почти цялото държавно имущество беше „изядено“ от поданиците си, поради липсата на достатъчно силна власт, която да го охранява. ↑

[3] Наред с алкохолизма, споменатият синдром е най-обременителното наследство от комунизма. И до ден-днешен в страна като Русия този проблем не е преодолян и панелното строителство продължава сила в Москва и другите руски градове. А това, колкото и

да е странно, е най-голямата пречка за развитието на културата в тази страна, тъй като хора, живеещи на единадесетия или четиринадесетия стаж, загубили контакта си с родната земя, мистичната си връзка с нея, не могат да творят национална култура. Това, от което отчаяно се нуждае цяла Източна Европа, е една стремителна дезурбанизация и преминаване към фамилно и дребно габаритно строителство. ↑

[4] Интересно е, че този негативен процес обхваща в края на ХХ в. всички без изключение народи от тази част на континента. В същото време той въобще не засегна процъфтяваща Западна Европа. ↑

[5] Парадоксално е, но Съветският Съюз наподобяваше в много отношения късно следкултурно образуване от рода на Съединените щати, с тази разлика, че в него нямаше нито следа от цивилизованост, а единственият признак на живот беше активно работещият интелект. ↑

[6] Както вече беше казано, славянският свят е с около 4–5 века по-млад от германския. ↑

[7] Разбира се, на първо време трябва да се започне с икономическо обединяване. В това отношение такива организации за свободна търговия като ЦЕФТА или Организацията за черноморско икономическо сътрудничество могат да изиграят ролята на катализатори на един много по-широк обединителен процес, в които могат да се включат не само всичките десет славянски народа, но и родствените им балтийски и фино-угорски народи. ↑

[8] Не бива да се забравя, че идеологията на комунизма, т.е. на материалистичния колективизъм, беше създадена в Западна Европа. ↑

ГЛАВА 5

КАКВА ТРЯБВА ДА БЪДЕ ИКОНОМИКАТА НА БЪДЕЩЕТО?

Всеки, който е запознат с особеностите на различните индустриални общества в периода от Втората световна война до края на 80-те години на XX в., знае до каква степен тези общества се различаваха помежду си по своите ценностни системи и главно по своето отношение към парите. В зависимост от това отношение държавите от следвоенния свят спокойно можеха да бъдат разделени на четири групи, в първата, от които влизаха страните от бившия съветски блок, във втората — скандинавските страни, в третата — останалите страни от Западна Европа, а в четвъртата — страните от северна Америка. За подобно разграничаване, както ще стане ясно, основна роля изиграха характерът и особеностите на местните икономически отношения и особено делът на частния сектор в даденото национално стопанство.

Така, за държавите от социалистическия лагер, където беше приложен методът на централното планиране и където държавната собственост представляваше гръбнака на цялата икономика, беше характерно, че парите никога не бяха на особена почит и тяхното придобиване не представляваше основна цел на поданиците им. По време на социализма доминираше желанието за социална стабилност и предвиждане.

В скандинавските страни, за които беше характерна смесената икономика от полусоциалистически тип със значителен дял на частния сектор, властта на парите над умовете на хората беше забележимо по-голяма, но въпреки това там се ценяха преди всичко гарантираното от държавата работно място и спокойния живот. Това бяха отличителните черти на следвоенна Швеция, Финландия и Норвегия, а в известна степен и на Дания.

За останалата част от Западна Европа, където капиталистическите икономически отношения се срещаха вече в техния класически вид и където частният сектор обхващаше над 80% от националното стопанство, беше характерно, че желанието за стабилност се смесваше с твърде силно желание за обогатяване. Комерсиализацията на живота достигна твърде високо равнище.

И накрая, в последната, четвърта група страни, обхващаща САЩ, Канада и Австралия, в които беше разпространен либерален капитализъм от най-чист и неподправен вид и в които държавният сектор практически почти не съществуваше, тъй като дори транспортът и енергетиката се намираха в частни ръце, властта и влиянието на парите върху съзнанието на хората бяха тотални, а тяхното придобиване беше и си остава първата и основна цел за всички. В

САЩ всеки човек искаше повече от всичко друго на света да стане богат, да стане милионер. И тъй като Америка победи в Студената война, нейните икономически принципи и нейната народностна психология се разпространиха през 90-е години по цялото земно кълбо.

Така, ако запишем математически откритата зависимост между дела на частния сектор в дадената икономика и ролята на парите в живота на обществото, се получава:

$$hDb \text{ (в \%)} \sim OD \text{ tch (в \%)}$$

т.е. относителният дял в проценти от дадения социум (hDb), чиято основна цел в живота е да станат богати, е правопрпорционален на относителния дял на частната собственост (също в проценти) в икономиката на обществото ($OD \text{ tch}$).

А тъй като за хората, желаещи повече от всичко да забогатеят, естествено материалните ценности са най-важни, то, ако с Rm обозначим техния рейтинг в обществото, може да се запише, че:

$$Rm \sim OD \text{ tch (в \%)}$$

или в най-общ вид:

$$Rm = f(OD \text{ b})$$

т.е. рейтингът на материалните ценности в дадено общество нараства с увеличаване на относителния дял на частната собственост в нея. Това е основна социално-икономическа закономерност, валидна за всички световни общества.

Възниква въпросът: От какво е предизвикано повишеното въздействие на частната собственост върху психологията на хората? Очевидно за това има две причини. Първо, когато пред човека има реална перспектива да стане богат и когато богатството се натрупва без особени трудности, той лесно се поддава на изкушението. В същото време, ако социално-икономическата система прави невъзможен този процес, то естествено и желанието у хората изчезва.

Второ, самите богати хора притежават свойството да съблазняват останалите и да предизвикват у тях желание за подражание. Без съмнение

богатият човек олицетворява изкушението на материалните блага. Това обстоятелство винаги трябва да се има предвид.

След подобни разсъждения от само себе си се налага изводът, че единственият начин да се построи в бъдеще ново, по-духовно и високо съзнателно общество е да се **отмени частната собственост** във всичките ѝ форми. Разбира се, на пръв поглед това може да прозвучи малко по комунистически или утопично, но всъщност съвсем не става дума за завръщане към държавната собственост и основната на нея централно планова система. Господството на държавната собственост в икономическите отношения и посегателството върху свободния пазар, както показва историята, винаги създава условия за възникване на политическа диктатура, тъй като зависимостта на индивидите от централната власт става прекалено голяма. В случая става дума за масов преход към един свършено друг вид собственост — **колективната** собственост и основаната на нея **колективистична пазарна икономика**, които единствено могат едновременно да гарантират както съблюдаването на правата на човека, така и освобождаването на света от диктата на парите.^[1] Но какво всъщност трябва да се разбира под тези две понятия?

Под колективна собственост трябва да се разбира такава собственост в рамките на една икономическа единица, която е основана на **общото владение на средствата за производство и произведените с тяхна помощ материални и интелектуални продукти**. Съответно под колективна пазарна икономика трябва да се разбира икономика, в която **икономическите субекти, фирмените единици и (или) произведените от тях продукти (материални и интелектуални) се намират в съвместно владение на всички работещи в тях лица**. Ако в централно плановата икономика от комунистически тип предприятията и фирмите са изключително държавна собственост, то при колективната пазарна икономика те се намират напълно под контрола на работещите в тях хора. По този начин пазарът и неговите закони остават в сила и държавата, както и при съвременния капитализъм стои настрана от икономиката и протичащите в нея процеси. Това е много важно, тъй като, както вече беше казано, покушението върху пазара е равносилно на покушение върху свободата на човека и е свързано с големи опасности.

В същото време анулирането на частната собственост и нейната замяна с колективната не означава, че у хората не трябва да остава във владение и известна лична собственост. Последната също гарантира независимостта на хората и нейната неприкосновеност трябва да бъде гарантирана от законите на държавата. С други думи в бъдещото общество трябва съвместно да съществуват три вида собственост: колективна (изпълняваща икономически функции), лична (имаща най-вече неикономическо предназначение) и държавна (нейната роля трябва да бъде достатъчно ограничена).

Напълно естествено се налага въпросът: Възниквали ли са и в миналото подобни икономически идеи, и ако да, защо те не са получавали широко разпространение? На Запад за основоположник на колективистичната теория може да се счита английският фабрикант Роберт Оуен (1771–1858 г.), обаче неговите възгледи нямали никакъв шанс да се реализират в общество, управлявано изключително от индивидуализма.^[2] В Русия от своя страна идеолог на икономическия колективизъм е споменатият вече Чернишевски, но Маркс попречи неговият глас да бъде чул, както трябва. В средата на XIX в. великият руски мислител предложи индустриализацията да се извършва от сдружения, основани на общо владение на средствата за производство: „Хората трябва да се обединят в общества, имащи общ интерес, използващи съвместно силите на природата и средствата на науките за производство и за икономично потребление на произвежданите ценности. В земеделието това братство трябва да се изразява в преход на земята в общинно ползване; в промишлеността — чрез прехода на фабричните и заводските предприятия в общинно достояние на всички работещи в тази фабрика“^[3]. По негово мнение това е единствената справедлива икономическа форма, понеже при нея всеки владее напълно продуктите на своя труд: „Основна идея на учението за производството ние считаме пълното съвпадение на идеите за труда с правото на собственост върху продуктите на труда. С други думи: пълно съвпадение на качествата на собственика и работника в едно и също лице“. Чернишевски считал, че сдруженията трябва да включват в себе си средно между 1500 и 2000 човека и държавата трябва да участва активно в тяхното създаване. На първо време тя им назначава директор, а след това (след изтичане на една година) последният се уволнява и се заменя от административен апарат, избран от членовете на цялото сдружение.

Обаче все пак тези сдружения били малко странни образувания, защото те трябвало да се занимават почти с всичко — от земеделие до промишленост, и работещите в тях хора трябвало да живеят на същото място, където се трудят; всяко подобно обединение трябвало да има собствена църква, собствено училище и даже магазини. Такова смесване на икономическия живот на хората с личния им живот, разбира се, е недопустимо, тъй като води до прекалено голяма и поради това опасна зависимост на индивидите от колектива.

Въпреки това, без оглед на някои пропуски, идеите на Чернишевски са достатъчно конструктивни и той повече от всеки друг социалист би могъл да бъде наречен бащата на колективната пазарна икономика.

Каква форма ще приемат идеите му, ако бъдат приспособени към условията на съвременния свят и реализирани през XXI в.? Първо, властта у всички колективизирани икономически субекти трябва да бъде съсредоточена в ръцете на общо събрание на всички работещи в тях хора. Общото събрание, явявайки се върховен ръководен орган на дадената фирма, гласува всички

важни решения, касаещи нейното съществуване, при което решенията се приемат на базата на простото мнозинство. Негов член става всеки новопостъпващ на работа, тъй като в колективната фирма, изключваща всяка експлоатация, **назначеният на работа човек веднага става равноправен съвладелец на нейното имущество.** В същото време само общото събрание може да уволнява, т.е. да лишава от собственически права определени провинили се свои членове. То периодично избира ръководни органи и мениджър, който благодарение на своите професионални качества и опит е способен най-ефективно да управлява фирмата. Най-важните въпроси обаче се решават от събранието.

Разбира се, всичко това не означава, че отделните лица не могат да проявяват самостоятелна икономическа активност и да се занимават със самостоятелен бизнес. Те могат да правят това чрез създаване на еднолична фирма, явяваща се тяхна лична собственост. За да стане обаче ясно в какво тогава се състои разликата между личната и частната собственост, трябва да им да се даде определение:

1 Личната собственост е собственост на определено лице, която не се използва за икономически цели, или се използва за такива цели единствено от лицето собственик.

2. Частна собственост е всяка собственост, която се използва за привличане на наеман труд, т.е. която позволява на едни лица в даден икономически субект да се разглеждат като собственици с особени права, а другите — като техни наемни работници. Няма никакво значение дали става дума за собственост върху недвижимо имущество, върху различни средства за производство или само върху чист интелектуален продукт.

За да стане тази разлика още по-понятна, трябва да се приведат примери. Ако например един човек си купи две металорежещи машини и работи на тях сам, те представляват негова лична собственост, въпреки факта, че за разлика например от вилите, те имат икономическа функция. Ако обаче той назначи двама помощници, за да работят на тези машини и те не станат веднага съвладельци на машините, т.е. ако не се превърнат в колективна собственост на всички работещи на тях хора, то се появява явлението наеман труд и споменатите металорежещи машини стават веднага негова частна собственост. Работата на машините от този момент става незаконна.

Подобен пример може да се приведе и в областта на услугите. Ако дадено физическо лице учреди еднолична фирма, после си купи няколко компютъра, за да работи на тях самостоятелно, то те естествено представляват негова лична собственост. Но в момента, когато посоченото лице извика няколко помощници и при условие че самите компютри са декларирани като част от имуществото на фирмата, тогава тези помощници или трябва автоматично да станат съсобственици на електронно изчислителните машини

или последните се превръщат в частна собственост на първото лице. В случай че компютрите не са декларирани предварително като част от имуществото на фирмата, те могат да си останат като лична собственост, но това не дава никакво право на техния собственик да злоупотребява с това право и да изисква някакво особено положение във фирмата (да е мислил предварително). Що се отнася до произведенията с помощта на тези машини интелектуален продукт — например софтуерна продукция, то и в двата случая тя е тяхна обща собственост и всички работещи във фирмата имат равни права върху реализираната с нейна помощ печалба.

Въобще в информационното общество думата „частна собственост“ трябва да се подразбира възможно най-широко, тъй като една фирма може и да не притежава недвижимо материално имущество, а нейната собственост да бъдат чисти интелектуални продукти. При това е недопустимо един или няколко човека да могат се ползват с привилегии и да присвояват печалбата от интелектуална продукция в създаването, на която са участвали и други хора.

Като се изхожда от тези разсъждения става ясно, че понякога частната собственост може да се припокрива (съвпада) не само с личната, но и с колективната. Така например, ако колективна фирма е собственик на завод, работещите, в който не притежават правото да са съвладельци на неговото имущество, то този завод фактически представлява частна собственост на фирмата, независимо от това, състои ли се тя от десет, сто или хиляда човека. Главната разлика между колективната и частната собственост се определя не от това **колко** лица притежават собственически права, а от това явяват ли се или не съвладельци всички работещи в дадената фирма хора. **Там, където се появява наемният труд, там се появява и частната собственост.**

По този начин от само себе си се налага изводът, че в колективната пазарна икономика **няма място за акции и борси**, понеже те водят до частнособственически тип присвояване. Две колективни фирми могат само да се **сляят**, но не е възможно една от тях да притежава част от имуществото на другата, защото по този начин първата фирма се превръща в частна. По аналогични причини в икономиката на бъдещето е недопустимо съществуването на **рентата** във всичките ѝ форми. Рентата, както и чистата частна собственост води до натрупване на богатство, а както вече беше казано в началото на главата, недопускането на появата на богати хора, символизиращи изкушението на материалния свят, представлява първата и основна задача на икономиката на бъдещето.

Следващият важен момент, на който трябва да се обърне внимание, е свързан с въпроса за *стимулите за труд*, съществуващи в колективистичната пазарна икономика. По принцип в това отношение не би трябвало да съществуват особени проблеми, тъй като в колективната фирма, цялата заработена печалба се намира на разположение на нейните членове и те знаят,

че колкото по-усърдно се трудят, толкова по-голяма ще е тя. Разбира се, от една страна, тук отделният индивид е силно зависим от своите колеги, но, от друга страна, никой не би се осмелил да мързелува, тъй като знае, че по този начин бърка в джоба на другите. Те самите не биха му позволили това и биха уволнили нелоялния си колега.

Единственият проблем, който възниква, е свързан с това какъв ще бъде стимулът за числено разширяване и ръст на дадена колективна фирма, в случай че тя вече е достигнала определени размери. Та нали у старите членове на такава фирма няма особен интерес да назначават нови, понеже дори ако общата печалба в резултат на това се увеличи, тя ще трябва да се дели между по-голямо количество хора. За да се избегне тази трудност, трябва да се приложи известен технически трик. Същността на трика се състои в това, новоназначените членове на фирмата да не се приравняват автоматично по своите права със старите, а само след изтичане на определен срок — например една или две години. Това би позволило на фирмите да им дават малко по-ниски заплати от онези, които получават старите съвладельци, и от своя страна ще превърне численото разрастване на фирмата в много по-изгоден и желателен процес. В този случай трябва да се въведе терминът „съсобственик с пълни и непълни права“, а също така понятието „**необходима минимална експлоатация**“, без която функционирането на икономиката ще бъде затруднено. Но понеже все пак експлоатацията е минимална и временна, тя не трябва да се разглежда като частнособственически тип присвояване на чужд труд. Що се отнася до Източна Европа в частност, тук поради недостига на инициативност у хората, за нормалното функциониране на колективната пазарна икономика (впрочем, както и на всяка друга) ще бъде нужна известна помощ от страна на държавата. Последната може да създаде или поне да инициира създаването на фирми, които задължително след изплащането на заемите трябва да се колективизират, т.е. да преминават в собственост на работещите у тях хора. Като гаранция за това може да послужи конституционно въведен таван за максимално допустимото равнище на държавна собственост в икономиката — например не повече от 10-15%.

Построяването на ново, по-духовно и високо съзнателно общество няма да бъде възможно, ако един ден, след достигането на достатъчно високо жизнено равнище, не бъде намалена *продължителността на работния ден*, тъй като в условията на съвременното занимание с тясноспециализиран труд, продължаващ цял ден, у хората няма да остава достатъчно свободно време за духовни занимания. Технологиите на информационното общество правят напълно възможно въвеждането на двадесет и даже дванадесетчасова работна седмица, без изменение на жизненото равнище на народните маси. Такава крачка, която за бедна Източна Европа, разбира се, не е предстояща, може да се направи още сега в по-голямата част от западноевропейските страни и в САЩ,

но тези свръхразвити капиталистически общества не искат да го направят, тъй като се боят, че това ще попречи на тяхното по-нататъшно забогатяване. А както е известно, при капитализма основната цел на живота на всички представлява натрупването на богатство и пари.

В този случай отново се демонстрират предимствата на колективната пазарна икономика, при която поради невъзможността за забогатяване, такова желание просто отсъства. При нейните условия идеята за намаляване на работния ден ще намери много по-радушен прием.

Когато се говори за построяване на икономиката на бъдещето, до която естествено самите източноевропейски стопанства са още далече, трябва да се знае, че този процес е тясно свързан и с необходимостта от преход към т.нар. *нулев икономически ръст*. В постиндустриалното общество възможностите за производство на материални блага са толкова огромни, че ако техният ръст не се ограничава, у хората може да възникне патологична зависимост от тях. А това ще провали всички усилия за построяване на нова, по-духовна човешка култура. За да не се случи подобно нещо, обществото трябва да култивира в себе си своеобразна **анти потребителска психика**, която ще намали интереса към стоките. Съответно по-ниският ръст ще доведе до по-ниско предлагане и до замразяване на икономическия ръст в производствения сектор. За успешното култивиране на такава анти потребителска психика, разбира се, ще трябва да се намали значително ролята на **рекламата** в повседневния живот, тъй като тя способства в значителна степен за формиране на потребителско поведение.

И накрая, за да бъде завършена настоящата книга, ще бъдат изредени накратко петте необходими мерки, които трябва да се предприемат при прехода от съвременен капитализъм към колективна пазарна икономика. Тези пет мерки са следните:

1. Анулиране правото на унаследяване на частна собственост.
2. Забрана за образуването на нови частни фирми и акционерни дружества.
3. Колективизация на онези фирми, собствениците, на които са съгласни срещу държавна компенсация да се откажат от своите права.
4. Закриване на борсите.
5. Забрана на рентата като способ за натрупване на богатства във всичките ѝ форми.

Ако тези мерки бъдат предприети, преходът към нови икономически отношения би могъл да се извърши за три-четири десетилетия.

Таблица 1

Разгръщане на материализма в западната история

Философия, наука и идеи	Изкуства	Икономически отношения	Техника
1	2	3	4
1. Ренесанс (XIV — началото на XVI в.). Поява на материализма като неосъзнат стремеж.			
Номинализъм, рационализъм, хуманизъм, зараждане на специализираните науки	Триизмерна живопис, ренесансова архитектура на правилните геометрични форми; секуларизация на повечето изкуства	Възникване на капиталистически обществени отношения като резултат от желанието за натрупване на материални блага	Механичният ум ориентиран към материалния свят води до създаване на първите прости технически изобретения: огнестрелното оръжие, корабното кормило и часовниците.
2. Реформация (XVI — XVII в.). Поява на материализма като осъзната идея.			
Формиране на идеологията на емпиризма (Ф. Бейкън), поява на първите открити атеисти: Т. Хобс, Б. Спиноза, Монтен и др.; Формиране на протестантска търговска етика; специализация на науките в резултат на	Холандска реалистична школа в живописа; възникване на светски архитектурни стилове като барок и рококо	Създаване на манифактурата като средство за забогатяване	Изобретяване на първия микроскоп, телескопа и термометъра; създаване на крачния предачен чекрък.

номиналистичното светоусещане			
3. Просвещение (XVIII в.). Победа на материализма като осъзната идея сред висшите съсловия.			
Разпространение на материализма и атеизма сред образованите класи. Най-видни представители: Ж. Ламетри, Д. Дидро, А. Холбах, К. Хелвеций. Кощунства на якобинците и отменяне от тях на християнското летоброене. Секуларизация на държавата, задълбочаване на специализацията на науките в резултат на загубата на органичното светоусещане	Ултрареализъм в живописата, господство на архитектурата на „Разума“ във Франция; процъфтяване на светските изкуства	Търговското съсловие за пръв път в човешката история идва на власт. Начало на индустриализацията, представляваща сама по себе си гигантска трансформация на естествено оформената материя в изкуствено оформена такава	Създаване на първите машини (парния двигател, механичният тъкачен стан и др.).
4. Епоха на индустриална техническа цивилизация (XIX и XX в.). Победа на материализма като осъзната идея сред широките народни маси.			
Триумф на емпиричната наука; Религията се счита от образованите хора за отживелица от миналото. Вярата в „прогреса“. Социалистите се опитват да свалят рая на земята.	Ултрареализъм във всички изкуства. Живописата се доближава плътно до фотографията, архитектурата робува на функционализма и практицизма.	Индустриализацията променя тотално облика на материалния свят (суша и океани). Господство на парите във всички сфери на живота. Възникване на потребителското общество	Научно-техническа революция, влакове, параходи, автомобили, самолети, компютри. Машините определят

Култ към икономическото развитие, култ към машините	Господство на конструктивизма. Натурализъм в литературата	начина на живот.
---	---	------------------

Таблица 2
Разгръщане на индивидуализма в западната история

Философия и идеи	Икономически и поземлени отношения	Политически отношения
1	2	3
1. Прояви на индивидуализма като неосъзнато чувство в древно време (I-во хилядолетие)		
Безпрецедентно ранно разпадане на родовата община (VII-XIX). Поява на частната поземлена собственост	Управителен орган на старогерманското племе е съветът на въоръжените мъже, а не съветът на старейшините. Разпадане на варварските държави през 8–10 в. в резултат на егоизма на силните индивиди (след като феодалите са поискали преди това имунитет от своите крале)	
2. Ренесанс. Поява на индивидуализма като осъзната идея.		
Той възниква под прикритието на хуманизма. Представители: Петрарка, Бокачо, Лоренцо Вала, Пико де Мирандола	За пръв път в човешката история възниква частната цехова собственост, в която един човек е собственик, а другите са негови наемни работници. Частната собственост е продукт на егоизма на индивидите	
3. Реформация. Развитие на индивидуализма като осъзната идея.		
Протестантска доктрина за индивидуалното	Възникване на манифактурата като средство за забогатяване.	Разцвет на монархията като единствено средство

спасение. За пръв път се издига лозунга за лична свобода	Юридическо оформяне на частната собственост	за неутрализиране на междуличностните борби в западните общества.
4. Френска буржоазна революция и просвещение.		
Триумф на лозунга „Свобода, равенство, братство“. Разпространение на идеята за обществения договор	Сакрализиране на частната собственост	Избухване на френската буржоазна революция, една от целите, на която е да обезпечи автономността на индивидите от държавата. Последната се базира на принципа на обществения договор.
5. Епоха на буржоазна цивилизация.		
Индивидуалистична философия на съвременните капиталистически общества. Идеите на Ф. Ницше за свръхчовека печелят небивала популярност. Култ към правата на човека	Тотално господство на частната собственост във всички сфери на обществения живот	Господство на демокрацията, като държавно правова система, поставяща си за основна цел защитата на правата на индивидите.

Таблица 3

Прояви на колективното съзнание в източноевропейската история

Психология и идеен	Икономически и поземлени отношения	Политически отношения
1	2	3
1. Прояви на колективизма като неосъзнато чувство в древно време (I-XV		

в.).		
Господство на патриархалния морал. Общината, а не индивидът смята себе си за основната социална единица на обществата от до държавният период	Колективна собственост върху земята. Последната се владее и обработва общо от родовата община	Върховен орган на управлението на старославянското племе е патриархалният съвет на старейшините. Възникване на патриархалната монархия.
2. XIV-XVIII в. Развитие на колективизма като неосъзнато чувство.		
Идея за държавата — майка. Хората разглеждат себе си като политически субекти, а не като самостоятелни индивиди	Родовата община постепенно се трансформира в селска, като при последната общото владение на земята се запазва	Разцвет на патриархалната монархия
3. XIX — началото на XX в. Поява на колективизма като осъзната идея.		
Формиране на идеологията на руското народничество. Разпространение на социалистическите идеи в Русия	Продължаващо господство на селската община в Русия и на родовата в югоизточна Европа. Опитите за внедряване на частна собственост по западноевропейски образец имат само частичен успех. Липса на инициативност у хората и като резултат — слабо развито търговско съсловие	
4. Победа на колективизма като осъзната идея в Източна Европа.		
Комунистическите идеи се налагат навсякъде в Източна Европа. Проповядва се идеята, че гражданите трябва да служат и да	Извършва се национализация на цялата промишленост и частната собственост се забранява. Кооперативна собственост върху земята (колхози, совхози и др.)	Законите не толерират личната свобода. Жертване на индивиди в името на

подчинят интереси държавата, обратното	своите на а не	държавното благо.
---	----------------------	----------------------

Таблица 4
Паралелни епохи и явления в античната, западната и славянската история

Показатели	Античност	Запад	Източна Европа
1	2	3	4
1. Докултурна история. (Народите се намират все още в състояние на метафизична летаргия.)			
а. Създаване на първите държави	Няма достатъчно информация поради отдалечеността на епохата	V век. Най-голямата от тях е държавата на франките (428–987)	IX и X век. Най-голямата от тях е Киевска Русия (862–13 в.)
2. Пробуждане на народната душа. Начало на големите изкуства, способността за творческо абстрактно мислене още не е проявена. Отсъствие на големи таланти.			
а. Акт на пробуждане	2-ро хилядолетие преди новата ера	Начало на XI в.	Средата на XV век
б. Раждане на първите изкуства	Мегалитна микенска архитектура	Готическа архитектура (XI–XIV в.)	Руска църковна архитектура от луковичен тип (XV–XVII в.)
в. Велики арх. образци	Лъвските Врати в Микена XIV в. пр.Хр.	Катедралата Нотр Дам в Париж XII в.	Църквата Василий Блажени в Москва XVI в.
г. Паралелни държавни образувания	Критска държава	Свещена римска империя на германския народ от XI–XIII в.	Московска Русия от XV–XVII в.
д.	няма достатъчно	немско	руско смутно

Съответстващи си събития, процеси и кризи	информация поради отдалечеността на епохата	междущарстие (Interregnum) от XIII век (1254–73)	време (1604–13)
3. Пробуждане на абстрактния творчески ум. Начало на философията и науките. Поява на първите големи таланти.			
а. Акт на пробуждане	началото на IX в. пр.Хр.	около 1300 г.	около 1800 г. (Процесът е прекъснат точно в разгара си от комунистическата революция.)
б. центрове на културния и духовен живот	дорийски Аркадия и Атика	ренесансова Италия	Петербургска Русия и отчасти Полша
в. Първи велики творци и мислители	Омир, Хезиод, Геспод и др.	Данте, Петрарка, Еразъм и др.	Достоевски, Толстой, Пушкин
г. Съответстващи си културни течения, чрез които най-вече се проявява духът на епохата	гръцко скулптурно изкуство	италианска живопис	руска класическа литература.
д. Идейни течения във формираната се интелигенция	трудно е да се каже поради отдалечеността на епохата	италиански хуманисти	руски народници и социалисти.
4. Апогей на културата. Развитието на изкуствата достига своя кулминационен стадий. Време на пълна метафизична будност (едновременно душевна и умствена).			
а. Времева локализация	VII-IV в. пр.Хр.	ср. на XVII — нач. XIX в.	този период се отнася към далечното бъдеще
б. Висш разцвет на архитектурата,	Гръцка скулптурна пластика, гръцка	Барок, ранен класицизъм, рококо. Велики	

музиката и останалите изкуства	архитектура. Велики архитектурни образци: Акрополите в Атина и Пергам	архитектурни образци: Версай, Лувъра, дворецът Хофбург във Виена	
в. Центрове на културния и духовен живот	Атина, Александрия, Пергам	Париж, Виена, Лайпциг	
г. Съответстващи си политически личности	Перикъл	Людовик XIV	
д. Големи философи	Сократ, Платон, Аристотел	Кант, Хегел, Шопенхауер	
5. Край на културния стадий и начало на цивилизационния. Достигане на висша умствена будност, съпроводена с изпадане в душевна летаргия и загуба на органичния живот. Разцвет на философията и теоретичната наука, упадък на изкуствата.			
а. време	началото на IV в. пр.Хр.	края на XVIII — нач. XIX в.	
б. съответстващи си политически личности	Александър Велики	Наполеон Бонапарт	
в. съответстващи си социални течения	социализъм (Маркс)	стоицизъм (Зенон)	
6. Апогей на цивилизацията. Политическо и икономическо могъщество, създаване на световни империи. Разцвет на науката, продължаващ упадък на изкуствата.			
а. Времева локализация	I в. пр.Хр.	края на XIX — нач. XX в.	
б. Първостепенни държави	Римска империя	Британска империя	
в. основни градове	Рим	Лондон	

7. Угасване на способността за творческо абстрактно мислене, начало на космополитната епоха. Упадък не само на изкуствата, но и на философията и теоретичната наука. Разцвет на практичната наука. Край на епохата на големите творци и мислители, тържество на уравнилния принцип. Център на живота стават големите градове. Развива се толерантност към другите култури.

а. Времева локализация	начало: I в. от н.е.	начало: 30-те и 40-те години на XX в.	
б. последни големи мислители и творци	Тацит, Плиний Стари	Айнщайн, Томас Ман, Салвадор Дали	

8. Разцвет на късната космополитна цивилизация. Запазват се творческите способности единствено в областта на конкретното мислене (интелекта). Всеобща интелигентност и всеобща посредственост. Философията и теоретичната наука са в упадък. Разцвет на практическата наука, правото и икономическите науки. Стопанско благоденствие. Влиянието върху другите култури достига невиджани мащаби, като най-слабите от тях губят напълно културната си идентичност. Толерантност. Един език господства в света

а. Времева локализация	II в. от н.е.	80-те и 90-те години на XX в.	
б. Центрове на космополитната цивилизация	Късна Римска империя	САЩ	
в. Световни градове	Рим	Ню Йорк, Лос Анджелис	
г. Световни езици	латински	английски	
д. Съответстващи си политически личности	Траян, Адриан	Рейгън, Буш, Клинтън	

9. Угасване на интелектуалната творческа будност, респективно на цивилизацията. Вцепенение и край на съзнателната история. Образуване на голяма старческа послещивилизационна държава, обединяваща народите от епохата на бившата култура.

--	--	--	--

а. Времева локализация	нач. IV в.	вероятно към средата на XXI в.	
б. Старчески универсални държави на народите от бившата култура	Византия	Европейски Съюз	
в. центрове на политическия живот	Константинопол	Брюксел	
10. Стадий на жива вкаменелост. Летаргия. Икономическо и политическо могъщество на обединения послекултурен свят в продължение на много векове.			
а. Времева локализация	IV-XV в.	XXI в. — ?	
б. Политически субекти	Византия	Европейски Съюз	
в. Политически центрове	Константинопол	Брюксел	

[1] Последното условие не може да изпълни т.нар. социална пазарна икономика, която за последните няколко десетилетия се разглежда от много социолози на Запад като компромисен път между капитализма и социализма. Добре развитата социална система не отменя злото на частната собственост. ↑

[2] Идеите на Р. Оуен са изложени най-вече в неговия труд „Нов поглед върху обществото, или опити за формиране на характера“, 1813–1814. ↑

[3] Чернишевски, Н. Г. Критика на философските предубеждения против общинното землевладение. 1858. ↑

ЛИТЕРАТУРА

Акимова, О. Развитие этнического самосознания славянских народов в эпоху зрелого феодализма. М., Наука, 1989.

Алпатов, М. Всеобщая история искусств. М., 1948.

Алпатов, М. Итальянское искусство эпохи Данте и Джотто. Истоки реализма в искусстве Западной Европе. М., 1939.

Алпатов, М. Сокровища русского искусства XI-XVI в. Ленинград, 1971.

Алпатов, М. Художественные проблемы искусства Древней Греции. М., Искусство, 1987.

Алпатов, М. Этюды по истории западноевропейского искусства. М., 1963.

Ашрафьян, К. З. Аграрный строй северной Индии (XIII-сер. XVIII в.). М., Наука, 1965.

Баггер, Ханс. Реформы Петра Великого. М., Прогресс, 1985.

Бессмертный, Ю. Л. Феодальная деревня и рынок в Западной Европе XII-XIII в. М. Наука, 1969.

Вальтер, Ойкен. Основные принципы экономической политики. М., Прогресс, 1995 (пер. с нем. Л. Козоловой).

Василевский, Е. Г. Идеиная борьба вокруг столыпинской аграрной реформы. М., Соцэкгиз, 1960.

Всеобщая история искусств (под об. ред. **А. Д. Чегодаева**). М., Искусство, 1956.

Гегель, Георг Вильгельм. Сочинения в двенадцати томах. М., 1929.

Грановский, Т. Н. Лекции по истории средневековья. М., Наука, 1987.

Гращенко, В. Н. Искусство Западной Европы и Византии. М., Наука, 1978.

Гусейнов, А. А. Великие моралисты. М., 1995.

Дружинин, Н. М. Русская деревня на переломе 1861–1880. М., Наука, 1978.

Зельин, К. К. *Исследования по истории земельных отношений в египетском Египте. II-I в. до н.е.* М., Наука, 1965.

Иконников, А. В. *Архитектура города. Эстет. проблемы композиции.* М. 1972.

Иконников, А. В. *Современная советская архитектура, 1960-е начало 1970-х годов.* М., 1975.

Иконников, А. В. *Тысяча лет русской архитектуры* М., Искусство, 1990.

Искусство древней Греции и Рима в собрании Эрмитажа. Л., **Аврора**, 1975.

Искусство Запада (альбом). Живопись, скульптура, архитектура, театр, музыка. М., Наука, 1971.

Искусство Нидерландов XV-XVI веков (альбом). Л., Искусство, 1984.

История, культура, фольклор и этнография славянских народов. В: VI Международный съезд славистов в Праге. Доклады. М., Наука, 1968.

Карамзин, Н. М. *Предания веков.* М., Правда, 1987.

Коган, П. С. *Романтизм и реализм в европейской литературе XIX в.* Санкт Петербург, 1914.

Коминский, Е. А. *Исследования по аграрной истории Англии XIII в.* М., 1947.

Королюк, В. Д. *Вопросы историографии и источниковедения славяно-германских отношений.* М., Наука, 1973.

Королюк, В. Д. *Международные отношения в Центральной и Восточной Европе и их историография.*

Лавровский, В. *Исследование по аграрной истории Англии XVII-XIX в.* М., Наука, 1966.

Нидерле, Любор. *Быть и культура древних славянъ.* Прага, 1924.

Нидерле, Л. *Обозръше современнаго славянства.* Санкт Петербург, Имп. акад. наукъ, 1909.

Николов, Й. *История на средните векове.* С., 1994.

Панчовски, И. *Пантеонът на древните славяни.* С., 1994.

Пашуто, В. *Общество и государство феодальной России.* Сборник статей. Л., 1975.

Пашуто, В. *Социально-экономические проблемы российской деревни в феодальную и капиталистическую эпохи.* Л., 1978.

Преображенский, А. А. *Аграрный строй в феодальной России: XV — начало XVIII в.* М., 1986.

Проблемы генезиса капитализма. Сборник статей. В: VII Международному конгрессу экон. истории в Эдинбурге 1978 г. М., Наука, 1978.

Разумовская, Л. В. *Очерки по истории польских крестьян. От древних времен до XV в.* М., 1958.

Раннофеодальные славянские государства и народности: Проблемы идеологии и культуры. Сборник статей. М., 1991.

Рембрандт, Хармен ван Рейн. *Альбом.* М., Изобразительное искусство, 1978.

Ривкин, Б. И. *Малая история искусств: Античное искусство.* М., 1972.

Розалиев, Ю. Н. *Проблемы экономической истории капитализма.* М., 1989.

Российская и мировая история в таблицах, составитель **Ф. М. Лурье.** Санкт Петербург, 1997.

Рутенбург, В. И. *Античное наследие в культуре Возрождения.* М., 1984.

Рутенбург, В. И. *Культура Возрождения и общество.* М., 1986.

Рутенбург, В. И. *Политические структуры эпохи феодализма в Западной Европе (VI-XVIII в.).* М. 1990.

Савельева, Т. Н. *Аграрный строй Египта в период Древнего царства.* М., Изд. вост. лит., 1962.

Соколов, Глеб. *Искусство Древней Греции.* М., 1980.

Соловьев, С. М. *Сочинения.* М., Мысль, 1995.

Тяжелов, В. *Малая история искусств: искусство Средних веков.* М., 1972.

Янсон, Ю. Э. *Опыт статистического изслѣдования о крестьянскихъ надѣлахъ и платежахъ.* Санкт Петербург, 1877.

Adams, George Burton. *Civilisation during the Middle Ages.* New York, Scribner, 1897.

Album mlodej architektury. Warszawa, 1930.

Architectura polska do polowy XIX wieku. Warszawa, 1952.

Belloc, H. *Characters of the Reformation*, Portr. by Jean Chariot. London, Sheed and Ward, 1936.

Benesova, M. *Ceska architektura v promenach drou stoleti 1780–1980*. Praha, 1984.

Dickens, Arthur Geoffrew. *The Reformation in Historical Thought*. Oxford, Blackwele, 1985.

Dickens, A. *Reformation and Society in Sixteenth-Century Europe*. London, Thames and Hudson, 1966.

Durant, Will. *The Reformation. A History of Eurupian Civilisation from Wyclif to Calvin; 1300–1564*. New York, 1957.

Dvornik, Francis. *The Slavs. Their early history and civilisation*. Boston. Amer. Acad. of Arts and Sciencis, 1959.

Hartwig, E. *Krakov, Warszawa, Sport I turystyka*. 1964.

Henderson, W. *The industrialisation of Europe: 1780–1914*. London, 1969.

Historie de l'Europe. Une initiative europeenne de Frederic Deloushe, 1995.

Kelley, Donald. *The begining of ideology: Consionsnes and society in the French Reformation*. Cambridge, 1991.

Krasinski, Gount Valerian. *Panslavism and Germanism*. London, Newby, 1848.

Lingard, J. *The history of England. From the first invasion by the Romans to the accesion of William and Mary in 1868*. London.

The Science of science. Society in the technological age. Edited by **Maurice Goldman** and **Allan Mackay**, Souvenir Press, 1964.

The World Bank Annual Report 1995. Washington.

The World Bank Annual Report 1996. Washington.

The World Bank Annual Report 1997. Washington.

World civilisations. Their History and their culture. **Philip Lee Ralph, Robert E. Lerner** etc., 1997 ed.

Издание:

Автор: Борис Проницин

Заглавие: Двете Европи

Издание: първо

Издател: Пенсофт

Град на издателя: София

Година на издаване: 2000

Националност: България

ISBN: 954-642-099-9

Адрес в Библиоман: <https://biblioman.chitanka.info/books/5544>

ЗАСЛУГИ

Имате удоволствието да четете тази книга благодарение на *Моята библиотека* и нейните всеотдайни помощници.

МОЯТА БИБЛИОТЕКА

<http://chitanka.info>

Вие също можете да помогнете за обогатяването на *Моята библиотека*. Посетете **работното ателие**, за да научите повече.